

Универзитет у Новом Саду
Економски факултет у Суботици
Студијски програм: Економија

Либерализација трговине и интензификација размене пољопривредно- прехранбених производа земаља Западног Балкана у процесу приступања Европској унији

Докторска дисертација

Ментор:
Проф. др Станислав Зекић

Кандидат:
Бојан Матковски

Суботица, 2019. година

Универзитет у Новом Саду
Економски факултет у Суботици

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број, РБР:	
Идентификациони број, ИБР:	
Тип документације, ТД:	Монографска документација
Тип записа, ТЗ:	Текстуални штампани материјал
Врста рада, ВР:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора, АУ:	МSc Бојан Матковски
Ментор, МН:	Др Зекић Станислав, редовни професор
Наслов рада, НР:	Либерализација трговине и интензификација размене пољопривредно-прехрамбених производа земаља Западног Балкана у процесу приступања Европској унији
Језик публикације, ЈП:	Српски
Језик извода, ЈИ:	Српски/енглески
Земља публикавања, ЗП:	Република Србија
Уже географско подручје, УГП:	АП Војводина
Година, ГО:	2019.
Издавач, ИЗ:	Ауторски репринт
Место и адреса, МА:	24000 Суботица, Сегедински пут 9-11
Физички опис рада, ФО: <small>(број поглавља / страница / слика / графикана / табела/ референци / прилога)</small>	(7/200/4/38/43/149/12)
Научна област, НО:	Економске науке – Агроекономија
Научна дисциплина, НД:	Политика аграрног и руралног развоја
Предметна одредница, кључне речи, ПО: УДК	Либерализација, пољопривредно-прехрамбени производи, Западни Балкан
Чува се, ЧУ:	Библиотека Економског факултета у Суботици, Сегедински пут 9-11, 24000 Суботица
Важна напомена, ВН:	Нема

Извод, ИЗ:

Либерализација тржишта у земљама Западног Балкана, успостављена као последица актуелних међународних економских интеграција, односно склапањем преференцијалних трговинских споразума са земљама Европске уније, као и земљама региона (ЦЕФТА споразум), имала је за последицу бројне промене на тржишту пољопривредно-прехранбених производа. Имајући у виду значај либерализације трговине и интензификације размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, предмет рада ове дисертације је анализа утицаја постигнуте либерализације тржишта на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, настале потписивањем трговинских споразума са ЕУ и земљама ЦЕФТЕ. У складу са дефинисаним предметом истраживања, основни циљ рада јесте идентификација ефеката либерализације пољопривредно-прехранбених производа на перформансе спољнотрговинске размене у земљама Западног Балкана. Резултати истраживања указују на велик допринос зоне слободне трговине са земљама ЕУ и ЦЕФТА споразума интензификацији спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа, али и промена у нивоу конкурентности које су се одиграле управо под утицајем међународних економских интеграција.

Датум прихватања теме од стране
Сената, ДП:
Датум одбране, ДО:

11.01.2018.

Чланови комисије, КО:
(име и презиме / титула / звање /
назив организације / статус)

Председник:

Члан:

Члан:

University of Novi Sad
Faculty of Economics in Subotica

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number, ANO:	
Identification number, INO:	
Document type, DT:	Monograph documentation
Type of record, TR:	Textual printed material
Contents code, CC:	PhD thesis
Author, AU:	Bojan Matkovski, MSc
Mentor, MN:	Stanislav Zekić, PhD Full Professor
Title, TI:	Liberalization of trade and intensification of exchange of agri-food products of the Western Balkan countries in the process of accession to the European Union
Language of text, LT:	Serbian
Language of abstract, LA:	Serbian/English
Country of publication, CP:	Republic of Serbia
Locality of publication, LP:	AP Vojvodina
Publication year, PY:	2019
Publisher, PU:	Author's reprint
Publication place, PP:	9-11 Segedinski put Street, 24000 Subotica
Physical description, PD:	(7/200/4/38/43/149/12)
<small>(number of sections / pages / pictures / graphs / tables/ references / appendices)</small>	
Scientific field, SF:	Economics - Agricultural Economics
Scientific discipline, SD:	The policy of agricultural and rural development
Subject, Key words, SKW:	Liberalization, Agri-food products, Western Balkan
UC	
Holding data, HD:	Faculty Library, 9-11 Segedinski put Street, 24000 Subotica
Note, N:	None

Abstract, AB: Liberalization of market of the Western Balkan countries, established as a result of the current international economic integration, i.e. the signing of preferential trade agreements with the countries of the European Union, as well as the countries of the region (CEFTA agreement), resulted in numerous changes on the market of agri-food products. Considering the importance of trade liberalization and the intensification of the exchange of agri-food products in the Western Balkans countries, the subject of this dissertation is the analysis of the effect of the achieved market liberalization on the foreign trade of agri-food products in the Western Balkans countries, resulting from the signing of trade agreements with the EU and the CEFTA countries. In accordance with the defined subject of the research, the main objective is identification of the effects of liberalization of agri-food products on the performance of foreign trade of the Western Balkan countries. The results of the research highlight the great contribution of the free trade zone with the EU and the CEFTA countries to the intensification of foreign trade in agri-food products, as well as the changes in the level of competitiveness that occurred under the influence of international economic integration.

Accepted on Senate on, AS: January 11, 2018

Defended, DE:

Thesis Defend Board, DB:

President:

_____
_____

Member:

_____
_____

Member:

_____
_____

Садржај

Уводна разматрања	1
1. Интеграциони процеси у земљама Западног Балкана	7
1.1. Процес приступања Европској унији	7
1.2. Чланство у Светској трговинској организацији	11
1.3. Споразум ЦЕФТА	14
2. Преглед владајућих ставова у литератури	16
3. Трансформација аграрног сектора у земљама Западног Балкана	21
3.1. Економска релевантност аграрног сектора	21
3.2. Транзициони процес у аграрном сектору	27
3.2.1. Пољопривреда у пред-транзиционом периоду у земљама Западног Балкана	27
3.2.2. Трансформација пољопривреде у земљама Западног Балкана	29
3.3. Тенденције у пољопривредној политици у процесу европских интеграција	31
3.3.1. Пољопривредна политика земаља Западног Балкана у транзиционом периоду	31
3.3.2. Заједничка пољопривредна политика ЕУ	38
3.3.2.1. Генеа Заједничке пољопривредне политике ЕУ	38
3.3.2.2. Промене у Заједничкој пољопривредној политици ЕУ након 2013. године	41
3.3.2.3. Пред-приступна помоћ ЕУ земљама Западног Балкана	43
3.3.3. Прилагођавање пољопривредне политике земаља Западног Балкана ЗПП-у	45
4. Производња и цене пољопривредно-прехранбених производа и прехранбена сигурност у земљама Западног Балкана	50
4.1. Производне перформансе аграрног сектора	50
4.1.1. Тенденције производње пољопривредно-прехранбених производа	50
4.1.2. Парцијалне продуктивности пољопривреде	55
4.2. Тенденције у ценама пољопривредно-прехранбених производа	60
4.3. Прехранбена сигурност	63
5. Спољнотрговинска размена пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана	73
5.1. Спољнотрговинска политика и режим	73

5.2. Тенденције и структура извоза	79
5.3. Тенденције и структура увоза	87
5.4. Спољнотрговински биланс	93
6. Емпиријски резултати утицаја либерализације трговине пољопривредно-прехранбених производа на трговинске токове у земљама Западног Балкана	97
6.1. Економетријски оквир истраживања	97
6.2. Ефекти на трговину пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана	106
6.2.1. Србија	114
6.2.2. Босна и Херцеговина	117
6.2.3. Хрватска	120
6.2.4. БЈР Македонија.....	122
6.2.5. Црна Гора	124
6.2.6. Албанија	127
6.3. Компарација земаља Западног Балкана у контексту либерализације тржишта пољопривредно-прехранбених производа.....	129
7. Компаративне предности и специјализација пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана	133
7.1. Концепт компаративних предности и интра-индустријске специјализације	133
7.2. Компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана	139
7.2.1. Србија	146
7.2.2. Босна и Херцеговина	149
7.2.3. Хрватска	152
7.2.4. БЈР Македонија.....	155
7.2.5. Црна Гора	158
7.2.6. Албанија	161
7.3. Индекс интра-индустријске специјализације пољопривредно-прехранбених производа..	163
Закључна разматрања	169
Литература	175
Прилози	187
Табела скраћеница.....	199

Индекс графика, табела и слика

Индекс графика

Графикон 1: Значај руралног, пољопривредног и запосленог становништва у пољопривреди.....	24
Графикон 2: Удео пољопривреде у БДП-у	25
Графикон 3: Удео пољопривредно-прехрамбених производа у спољнотрговинској размени	26
Графикон 4: Покривеност увоза извозом пољопривредно-прехрамбених производа	26
Графикон 5: Структура подршке пољопривреди у Србији	32
Графикон 6: Структура подршке пољопривреди у Босни и Херцеговини	33
Графикон 7: Структура подршке пољопривреди у Хрватској	34
Графикон 8: Структура подршке пољопривреди у БЈР Македонији.....	35
Графикон 9: Структура подршке пољопривреди у Црној Гори	36
Графикон 10: Структура подршке пољопривреди у Албанији	37
Графикон 11: Дистрибуција средстава ЗПП-а	42
Графикон 12: Структура подршке пољопривреди у земљама Западног Балкана	47
Графикон 13: Просечне годишње стопе раста пољопривредне производње	51
Графикон 14: Кретање обима пољопривредне производње у земљама Западног Балкана и ЕУ ..	51
Графикон 15: Структура вредности пољопривредне производње	53
Графикон 16: Просечан принос пшенице у земљама Западног Балкана и ЕУ.....	54
Графикон 17: Просечан принос крављег млека у земљама Западног Балкана и ЕУ	55
Графикон 18: Компарације у нивоима продуктивности рада	56
Графикон 19: Тенденције у продуктивности рада у земљама Западног Балкана и ЕУ	56
Графикон 20: Компарације у нивоима продуктивности земљишта	57
Графикон 21: Тенденције у продуктивности земљишта у земљама Западног Балкана и ЕУ	58
Графикон 22: Компарације у нивоима ресурсне снабдевености	59
Графикон 23: Тенденције ресурсне снабдевености у земљама Западног Балкана и ЕУ.....	60
Графикон 24: Индекси произвођачких цена пољопривредних производа у земљама Западног Балкана.....	61
Графикон 25: Произвођачке цене пшенице у земљама Западног Балкана и ЕУ.....	62
Графикон 26: Произвођачке цене крављег млека у земљама Западног Балкана и ЕУ.....	62

Графикон 27: Тенденције у извозу пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана.....	80
Графикон 28: Регионална структура извоза пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана	81
Графикон 29: Извоз пољопривредно-прехранбених производа по запосленом у пољопривреди.....	85
Графикон 30: Извоз пољопривредно-прехранбених производа по хектару пољопривредне површине	86
Графикон 31: Тенденције у увозу пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана.....	88
Графикон 32: Регионална структура увоза пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана	89
Графикон 33: Биланс спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана.....	94
Графикон 34: Биланс спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана по главним спољнотрговинским партнерима.....	95
Графикон 35: Компаративне предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана.....	140
Графикон 36: Компаративне предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана по појединим спољнотрговинским партнерима	141
Графикон 37: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана.....	164
Графикон 38: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана по главним спољнотрговинским партнерима.....	165

Индекс табела

Табела 1: Напредак земаља Западног Балкана у процесу прикључења ЕУ	8
Табела 2: Чланство земаља Западног Балкана у СТО	13
Табела 3: Укупно, пољопривредно и обрадиво земљиште у 2015. години	22
Табела 4: Удео пољопривредних газдинстава и коришћене пољопривредне површине према величини у земљама Западног Балкана и ЕУ.....	23
Табела 5: Димензије и индикатори прехранбене сигурности.....	64
Табела 6: Рангирање земаља Западног Балкана и ЕУ према прехранбеној сигурности	69
Табела 7: Склапање преференцијалних трговинских споразума у земљама Западног Балкана ...	74
Табела 8: Просечне царинске стопе у земљама Западног Балкана у 2017. години	76
Табела 9: Просечне царинске стопе (проста примењена - <i>MFN</i>) за пољопривредне производе у земљама Западног Балкана у 2017. години.....	78
Табела 10: Робна структура извоза пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године.....	82
Табела 11: Робна структура увоза пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године	90
Табела 12: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у земљама Западног Балкана	110
Табела 13: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана	111
Табела 14: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана	113
Табела 15: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Србији.....	115
Табела 16: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Србији.....	116
Табела 17: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Босни и Херцеговини.....	118
Табела 18: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Босни и Херцеговини	119
Табела 19: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Хрватској	120

Табела 20: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Хрватској	121
Табела 21: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у БЈР Македонији	123
Табела 22: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у БЈР Македонији	124
Табела 23: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Црној Гори	125
Табела 24: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Црној Гори	126
Табела 25: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Албанији	127
Табела 26: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Албанији	128
Табела 27: Компаративна анализа гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана	130
Табела 28: Компаративна анализа гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана	132
Табела 29: Индекс откривених компаративних предности (<i>LFI</i>) по секторима и одсецима пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године	142
Табела 30: Оцена модела компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у моделу здружених обичних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана	143
Табела 31: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Србији у периоду 2005-2016. године	146
Табела 32: Индекс откривених компаративних предности (<i>LFI</i>) пољопривредно-прехранбених производа у Србији по годинама	147
Табела 33: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Босни и Херцеговини у периоду 2005-2016. године	149
Табела 34: Индекс откривених компаративних предности (<i>LFI</i>) пољопривредно-прехранбених производа у Босни и Херцеговини по годинама	150

Табела 35: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Хрватској у периоду 2005-2016. године.....	153
Табела 36: Индекс откривених компаративних предности (<i>LFI</i>) пољопривредно-прехранбених производа у Хрватској по годинама.....	154
Табела 37: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у БЈР Македонији у периоду 2005-2016. године.....	156
Табела 38: Индекс откривених компаративних предности (<i>LFI</i>) пољопривредно-прехранбених производа у БЈР Македонији по годинама.....	157
Табела 39: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Црној Гори у периоду 2005-2016. године.....	159
Табела 40: Индекс откривених компаративних предности (<i>LFI</i>) пољопривредно-прехранбених производа у Црној Гори по годинама.....	160
Табела 41: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Албанији у периоду 2005-2016. године.....	161
Табела 42: Индекс откривених компаративних предности (<i>LFI</i>) пољопривредно-прехранбених производа у Албанији по годинама.....	162
Табела 43: Индекс интра-индустријске размене по секторима и одсецима пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године.....	166

Индекс слика

Слика 1: Изазови, циљеви политике и реформе ЗПП након 2013. године	41
Слика 2: Прехрамбена сигурност у земљама Западног Балкана и ЕУ	70
Слика 3: Слојевитост спољнотрговинског режима ЕУ.....	75
Слика 4: Модел за идентификацију детерминанти компаративних предности пољопривредно-прехрамбених производа у земљама Западног Балкана.....	137

Уводна разматрања

Актуелна политика земаља Западног Балкана, окарактерисана интеграцијом са међународним тржиштем, носи са собом и бројне промене у сектору пољопривреде и прехранбене индустрије. Како се земље Западног Балкана већ дужи временски период налазе у процесу прилагођавања економског система правилима Европске уније (ЕУ), али и Светске трговинске организације (СТО), дошло је до бројних промена и на тржишту пољопривредно-прехранбених производа које произилазе из саме интеграције, али и из потребе уважавања правила и принципа у међународној трговини овим производима који су регулисани у оквиру СТО.

Границе Западног Балкана одређене су политиком ЕУ према овом делу Европе и он обухвата Србију, Босну и Херцеговину, Хрватску, Црну Гору, Бившу Југословенску Републику Македонију (БЈР Македонију) и Албанију. Наиме, Западни Балкан је географски и политички регион који се већим делом налази на Балканском полуострву, а ова група земаља окарактерисана је наслеђеним проблемима из прошлости. Све земље Западног Балкана налазе се у различитим фазама европских интеграција; Хрватска је једина чланица ЕУ, Србија, Црна Гора, БЈР Македонија и Албанија су земље кандидати за чланство, док Босна и Херцеговина још увек има статус потенцијалног кандидата за чланство у ЕУ.

Током последње две деценије дошло је до значајних промена у функционисању привреде ових земаља, а сам процес транзиције подразумевао је макроекономску стабилизацију, либерализацију цена и тржишта, као и дубоке институционалне промене, чиме је успостављен тржишни привредни систем. Након динамичног периода транзиције, све земље Западног Балкана су одлучиле да започну процес преговора за чланство у ЕУ. Прикључивање ЕУ је изузетно комплексан и дугачак процес, превасходно као последица великих разлика у правној регулативи, али и у развијености ових земаља и земаља ЕУ. Према искуствима држава које су у скорије време постале чланице ЕУ, дужина преговора за чланство је у просеку трајала око осам година, а у случају већине земаља Западног Балкана очекује се да ће трајати и дуже (Erjavec, 2007).

Пољопривреда је у свим земљама Западног Балкана важан сектор националне економије, са значајним доприносом економској и социјалној стабилности (Erjavec и сар., 2014). Међутим, продуктивности рада и земљишта у овим земљама су на знатно нижем нивоу него што је просек за ЕУ, првенствено као последица спорог процеса консолидације сектора пољопривреде у овим земљама, али и као последица неефикасне употребе производних фактора. Наиме, пласман пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана на тржиште ЕУ је отежан из разлога немогућности достизања стандарда квалитета ЕУ, али и ветеринарских, здравствених, хигијенских и фитосанитарних стандарда. Како прикључивање ЕУ подразумева приступ јединственом европском тржишту, неопходна је хармонизација законодавства у земљама Западног Балкана са законодавством у ЕУ, односно усклађивање са *acquis communautaire*. Реформе пољопривредне политике у земљама Западног Балкана спроводе се у складу са постојећим интеграционим процесима, а у моменту прикључења, систем подршке пољопривреде у овим земљама треба да је компатибилан са системом подршке у оквиру Заједничке пољопривредне политике (ЗПП) који се у датом тренутку користи у земљама ЕУ. Управо због тога је реструктурирање подршке пољопривреди у овим земљама потребно усмеравати ка инвестирању у програме који треба да доведу до повећања конкурентности, кроз повећања продуктивности и квалитета производа. Циљ овакве подршке јесте омогућавање да пољопривредни произвођачи одговоре на захтеве конкуренције европског тржишта. Наиме, како је чланство у ЕУ неупитан стратешки циљ свих земаља Западног Балкана, усклађивање пољопривредне политике, као и раст конкурентности, јесу један од основних императива националне политике у домену овог сектора (Zekić, Matkovski, 2014). Овај, нимало једноставан задатак, подразумева велики број мера и координираних активности, од трансфера знања до промена у структури пољопривредних газдинстава, са циљем унапређења производних перформанси. Такође, у мање економски развијеним државама, као што су земље Западног Балкана, где је значајан део руралне популације завистан од пољопривреде као примарног извора дохотка, раст конкурентности је круцијалан за унапређење

одрживости руралних подручја и редукацију доходовног диспаритета између урбане и руралне популације (Lovre, 2016).

Искуства земаља Централне и Источне Европе говоре да је дошло до значајних промена у ценама, производњи и трговини пољопривредно-прехранбеним производима, и то како у периоду након приступања ЕУ, тако и у пред-приступном периоду. У којој мери ће се одвијати ове промене, превасходно зависи од политика појединих држава, прилагођавања тржишту, као и способности проналажења тржишта где су пољопривредно-прехранбени производи конкурентни (Mizik, Mayers, 2013). У том смислу, регионална сарадња земаља Западног Балкана је веома важна за будуће релације са ЕУ и есенцијална је када се говори о јачању пољопривреде и руралног развоја јер може значајно допринети економском расту региона (Вајратовић и сар., 2016).

Либерализација тржишта у земљама Западног Балкана настала је потписивањем трговинских споразума са земљама ЕУ, као и потписивањем регионалног ЦЕФТА споразума, али и споразума са другим спољнотрговинским партнерима. Економске импликације либерализације у овом истраживању подразумевају утицај потписаних трговинских споразума на спољнотрговинске перформансе у смислу промене интензитета, токова и структуре спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа, као и промене у нивоу компаративних предности и нивоу специјализације у трговини овим производима. У контексту постигнуте либерализације тржишта, у спољнотрговинској размени пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана у последњој деценији постигнути су значајни резултати, међутим истраживања показују да су земље Западног Балкана на нижем степену конкурентности од земаља ЕУ када је у питању аграрни сектор (Erjavec и сар., 2014), а један од главних узрочника, између осталих, јесте и низак ниво продуктивности (Birovljev, Đokić, Matkovski, Kleut, 2017). Наиме, под утицајем постигнутих споразума о слободној трговини, дошло је до делимичне промене оријентације спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана, као и интензивирања спољнотрговинских токова са земљама ЕУ и ЦЕФТА споразума. У том контексту намеће се неопходност испитивања значајности, интензитета, као и временског трајања различитих спољнотрговинских режима на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа ових земаља.

Имајући у виду значај либерализације трговине и интензификације размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, **предмет рада** ове дисертације је анализа утицаја постигнуте либерализације тржишта на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, настале потписивањем трговинских споразума са ЕУ и земљама ЦЕФТЕ. У складу са дефинисаним предметом истраживања, основни **циљ рада** јесте идентификација ефеката либерализације „аграрне трговине“ на перформансе

спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана. Резултати истраживања дају одговор на питање колики је допринос стварања зоне слободне трговине са земљама ЕУ и ЦЕФТА споразума на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа. Поред поменутих истраживачких питања, сагледане су и производне перформансе, као и сектори и одсеци и робне групе у које спадају пољопривредно-прехранбени производи, а који имају компаративне предности на тржишту анализираних земаља, те је детерминисан и ниво интеграције тржишта пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана, како са светским тржиштем, тако и са тржиштем земаља ЕУ и регионалним тржиштем. Уважавајући наведени предмет истраживања, као и постављене циљеве, у раду се полази од следеће **главне хипотезе**:

- Либерализација трговине између земаља Западног Балкана и њихових најважнијих трговинских партнера се у значајној мери одражава на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа између ових земаља.

Помоћне хипотезе у раду су:

- Са аспекта производних перформанси пољопривреде, земље Западног Балкана заостају за већином земаља ЕУ, што се неповољно одражава на извозне могућности аграрног сектора ових земаља;
- Либерализација трговине земаља Западног Балкана значајно утиче на нивое компаративних предности њихових пољопривредно-прехранбених производа и степен њиховог учешћа у спољнотрговинској размени.

Постављени предмет и циљ истраживања, определили су и **методе** које су примењене у раду. Основне методе у истраживању представљају историјско-компаративни метод, метод економске анализе и синтезе, као и метод уопштавања и интерпретације. Методама квантитативне економске анализе спроведена су емпиријска истраживања која су омогућила квалитативну економску анализу и синтезу. Методом компаративне анализе идентификоване су диференцијације у интеграционим процесима у земљама Западног Балкана, те ефекти либерализације на трговину пољопривредно-прехранбеним производима.

У циљу детерминисања ефеката либерализације на спољну трговину пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана економетријским методама за податке панела извршена је оцена гравитационог модела извоза и билатералне размене ових производа. Употребом података панела омогућена је обухватнија анализа, имајући у виду чињеницу да подаци панела представљају комбинацију упоредних података и података временских серија, те обухватају како просторну, тако и временску димензију. Гравитациони модел анализе спољнотрговинске размене између земаља се у литератури користи од половине двадесетог века, а последњих година модел се често употребљава за оцену

ефеката преференцијалних трговинских споразума. Модел анализира спољнотрговинску размену између земаља подразумевајући да је трговински ток између земаља пропорционалан економској моћи сваке земље, а обрнуто пропорционалан раздаљини између њихових главних привредних центара. Како би се истакли сектори, као и тржишта где пољопривредно-прехрамбени производи имају предности на међународном тржишту, индексом откривених компаративних предности сагледана је компаративна предност извоза пољопривредно-прехрамбених производа у појединим групама земаља, док је индексом интра-индустријске размене сагледан ниво специјализације у међународној трговини ових производа.

Наведене методе заједно приказују укупне промене у већ дефинисаним спољнотрговинским перформансама пољопривредно-прехрамбених производа преко: детерминисања утицаја појединих елемената либерализације на промене у укупној спољнотрговинској размени (гравитациони модел), идентификовања компаративних предности појединог сектора, одсека или робне групе пољопривредно-прехрамбених производа, као и сагледавања нивоа специјализације у међународној размени. Наиме, промене у перформансама спољнотрговинске размене обухватају широк спектар различитих елемената, који се с наведеним методама анализирају, те заједно омогућују свеобухватну слику ефеката у спољнотрговинској позицији земаља Западног Балкана након потписивања трговинских споразума са ЕУ и земљама ЦЕФТА. С обзиром на то да производне перформансе пољопривреде у великој мери опредељују спољнотрговинску размену пољопривредно-прехрамбених производа, детерминисане су и главне тенденције у производњи, те приказана ресурсна структура, као и парцијалне продуктивности пољопривреде ових земаља.

Основу анализе чине подаци прикупљени на основу јавно доступних база података *UN Comtrade*, *Food and Agricultural Organization (FAO)*, Светске банке, али и националних база података појединих држава Западног Балкана. Временски период истраживања је у великој мери условљен и квалитетом и расположивошћу података, а односи се на период који је кључан за циљ истраживања, односно на период када је наступила либерализација трговине пољопривредно-прехрамбених производа. Под појмом пољопривредно-прехрамбени производи обухваћени су следећи одсеци и робне групе производа разврстани према методологији СМТК (Стандардна међународна трговинска класификација) – Ревизија 4: 00 – Живе животиње; 01 – Месо и прераде од меса; 02 – Млечни производи и јаја; 03 – Рибе, љускари, мекушци и прерађевине од њих; 04 – Житарице и производи на бази жита; 05 – Поврће и воће; 06 – Шећер, производи од шећера и мед; 07 – Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих; 08 – Сточна храна (осим жита у зрну); 09 – Разни производи за храну и прерађевине; 11 – Пића; 12 – Дуван и производи од дувана; 21 – Коже и крзно сирови; 22 – Уљано семење и уљани плодови; 261 – Свила; 263 – Памук; 264 – Јута и остала ликаста влакна; 265 – Биљна влакна (сем памука и јуте); 268 – Вуна и остала животињска

длака; 29 – Животињске и биљне сирове материје; 41 – Животињска уља и масти; 42 – Чврсте биљне масти и уља, сирови, рафинисани и 43 – Животињске и биљне масти и уља, прерађени.

Дисертација се састоји од седам поглавља. У уводном поглављу се разматра основна проблематика истраживања, те дефинишу предмет, циљ и методе коришћене у раду. С обзиром на то да се велики број аутора бавио детерминисањем различитих ефеката либерализације на трговину пољопривредно-прехрамбених производа, у другом поглављу извршен је преглед владајућих ставова у литератури. У трећем поглављу сагледана је трансформација аграрног сектора, као и економска релевантност овог сектора у привреди земаља Западног Балкана. У четвртном поглављу анализирани су производне перформансе које су детерминисане преко динамике производње пољопривредно-прехрамбених производа и нивоа парцијалних продуктивности пољопривреде - продуктивности рада и продуктивности земљишта. Производне перформансе анализирани су и са аспекта ресурсне структуре пољопривреде, имајући у виду чињеницу да она у значајној мери опредељује комбинацију фактора производње, односно избор пута технолошког развоја пољопривреде и утиче на ниво парцијалних продуктивности пољопривреде. Такође, у четвртном поглављу анализирани су основне тенденције у ценама пољопривредно-прехрамбених производа у периоду либерализације, а детерминисан је и ниво прехрамбене сигурности у овим земљама.

У петом поглављу анализирани су основне тенденције у спољнотрговинској размени пољопривредно-прехрамбених производа, а у овом поглављу сагледана је и спољнотрговинска политика у периоду либерализације. У шестом поглављу сагледава се допринос стварања зоне слободне трговине са земљама ЕУ и ЦЕФТА споразума на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехрамбених производа у земљама Западног Балкана кроз емпиријске резултате утицаја либерализације тржишта пољопривредно-прехрамбених производа. У седмом поглављу анализиран је ниво компаративних предности пољопривредно-прехрамбених производа на међународном тржишту, кроз сагледавање сектора, одсека и појединих робних група у које спадају пољопривредно-прехрамбени производи, а који имају компаративне предности на глобалном тржишту, као и на тржишту земаља ЕУ и осталих земаља Западног Балкана. Такође, детерминисан је и ниво интеграције тржишта пољопривредно-прехрамбених производа са регионалним, европским и светским тржиштем, а извршена је и идентификација потенцијала за унапређење конкурентности ових производа како на тржиштима земаља ЕУ и ЦЕФТА споразума, тако и на тржишту осталих земаља.

1

Интеграциони процеси у земљама Западног Балкана

1.1. Процес приступања Европској унији

Након турбулентног периода трансформације са централно-планске на тржишно оријентисану економију, све земље Западног Балкана јасно су истакле интеграцију у ЕУ као свој стратешки политички циљ. С обзиром на географски положај земаља Западног Балкана, овај регион је за ЕУ веома важан због сигурности, стабилности, трговине, као и транзита. Управо због тога, економски и политички проспект ових земаља, као и њихова будућност у оквиру ЕУ, је један од важних приоритета у ЕУ. Економије земаља Западног Балкана су већ блиско повезане са ЕУ; ЕУ је њихов најважнији трговински партнер, највећи извор страних директних инвестиција и других финансијских средстава, као и главна дестинација за спољне миграције (Dabrowski, Myachenkova, 2018).

Земље Западног Балкана су тренутно у различитим фазама када је реч о прикључивању у ЕУ (Табела 1); Хрватска је у 2013. години постала земља чланица ЕУ, док су све преостале земље Западног Балкана у процесу европских интеграција; Босна и Херцеговина има статус потенцијалног кандидата за чланство, док су преостале државе Западног Балкана земље кандидати за чланство у ЕУ. Процес преговора за чланство је у Србији отпочет у јануару 2014. године, а до краја 2017.

године у Србији је отворено 12 поглавља, док је затворено само 2 поглавља. У Црној Гори је процес преговора започет 2012. године и до краја 2017. године отворено је 30 од укупно 35 поглавља, а затворена су три поглавља. Статус БЈР Македоније је замрзнут, с обзиром на проблеме које ова држава има са Грчком када је реч о називу државе, док Албанија још није отпочела процес преговарања за чланство у ЕУ (Европска комисија, 2018).

Табела 1: Напредак земаља Западног Балкана у процесу прикључења ЕУ

Држава	Аутономне трговинске мере АТМ	Споразум о стабилизацији и придруживању ССП	Статус у преговорима за прикључење ЕУ
Србија	2000.	2013.	Кандидат (статус кандидата 2012. године)
Босна и Херцеговина	2000.	2015.	Потенцијални кандидат (поднета пријава за прикључење ЕУ 2016. године)
Хрватска	2000.	2005.	Чланица ЕУ (чланица ЕУ од 2013. године)
БЈР Македонија	2000.	2004.	Кандидат (статус кандидата 2005. године)
Црна Гора	2000.	2010.	Кандидат (статус кандидата 2010. године)
Албанија	2000.	2009.	Кандидат (статус кандидата 2014. године)

Извор: Европска комисија, 2018.

Интеграција земаља Западног Балкана у ЕУ отпочела је успостављањем Аутономних трговинских мера (АТМ) у корист земаља Западног Балкана, а према Dragutinović-Mitrović, Vjelić (2013) овај тип асиметричног трговинског режима може веома подстаћи раст извоза земаља Западног Балкана на јединствено тржиште ЕУ, имајући у виду да су производи ових земаља на нешто нижем степену конкурентности од истих у ЕУ. Према овим ауторима, увођење асиметрије у трговинском режиму између развијених и земаља у развоју, примењује се на свим нивоима трговинске кооперације: мултилатералном, регионалном и билатералном. ЕУ је једна од првих развијених економија која је отпочела са одобравањем асиметричних трговинских концесија земаљама у развоју, првенствено због ниже конкурентске позиције ових земаља на светском тржишту.

Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) Србије и земаља ЕУ потписан је 2008. године, а Србија једнострано примењује Прелазни трговински споразум од 2009. године, док су земље ЕУ почеле да га примењују од 2010. године. ССП је ступио на снагу 2013. године, а статус земље кандидата за чланство у ЕУ Србија је добила 2012. године. Међутим, Србија од 2000. године има преференцијални статус за извоз производа на тржиште ЕУ, осим одређених група производа као што су шећер, жива грла говеда, месо крупне стоке (*baby beef*), рибе и рибли производи, чији је извоз одређен извозним квотама. У случају Србије, карактеристично је да извозне

квоте, изузев за шећер, нису у довољној мери искоришћене. Као и у Србији, у Босни и Херцеговини, од 2000. године извоз на тржиште ЕУ је слободан, осим за неке производе као што су вино, одређени рибаљи производи, шећер и *baby beef*. Преговори о ССП-у започети су 2005. године, а потписан је 2008. године, док је ступио на снагу 2015. године. Босна и Херцеговина има статус потенцијалног кандидата. Хрватска је ССП потписала 2001. године чиме је са ЕУ успоставила економску, финансијску и техничку сарадњу. За чланство у ЕУ Хрватска је аплицирала 2003. године, а статус кандидата добила у јулу 2004. године. Преговори о приступању завршени су 2011. године и Хрватска је од 1. јула 2013. године члан ЕУ. Црна Гора је ССП потписала 2007. године, а земље ЕУ су почеле са његовом применом од 2010. године. ССП подразумева слободан приступ тржишту ЕУ, осим за *baby beef* и вино. Црна Гора има статус кандидата од децембра 2010. године. БЈР Македонија је у априлу 2001. године потписала ССП, а на снагу је ступио 2004. године. БЈР Македонија је добила статус кандидата у децембру 2005. године. Албанија је ССП потписала 2006. године, а земље ЕУ су почеле са његовом применом 2009. године. Албанија је статус кандидата добила у јуну 2014. године.

Будући да су све земље Западног Балкана на путу прикључивања ЕУ (осим Хрватске која је већ чланица) неминован је процес постепеног усаглашавања са јединственим спољнотрговинским режимом ЕУ. Наиме, ЕУ има установљену Заједничку спољнотрговинску политику коју примењује у односима са другим државама, што практично значи да земље када постану чланице ЕУ не могу аутономно уређивати спољнотрговинску политику, већ се она води на нивоу ЕУ. У моменту прикључења ЕУ, земље се налазе на вишем нивоу трговинске сарадње, него што то предвиђа трговински део ССП-а. Може се претпоставити да ће се у тренутку пријема преосталих земаља Западног Балкана у ЕУ оне наћи на нивоу трговинске сарадње који подразумева преференцијале заједничког тржишта, с обзиром да ове државе неће одмах бити чланице и монетарне уније, а искуство „новијих“ земаља чланица ЕУ из Источне Европе говори да је могуће и привремено ограничавање кретања радне снаге, уз поједина ограничења у погледу коришћења средстава из европског буџета (Бјелић, 2012). С обзиром да учлањењем у ЕУ држава чланица добија своје место у производном и трговинском систему, пружа јој се могућност за специјализацију у одређеним видовима производње, као и за развој сектора привреде у складу са поделом рада у ЕУ, али и са оптимизацијом кретања фактора производње која ће се обављати на нивоу ЕУ. Један од основних услова за чланство у ЕУ је и способност државе кандидата да се носи са конкурентским притисцима јединственог европског тржишта, а имајући у виду да су економије земаља Западног Балкана у доњем делу лествице глобалне конкурентности, придруживање ЕУ представља веома важан задатак (Вјелић, 2014). На том путу, пољопривреда ових земаља биће суочена са бројним изазовима јер представља најосетљивији део економије. Наиме, пољопривреда је економски и даље веома важан сектор у свим земљама Западног Балкана, а карактерише је структурни дефицит, недовољно искоришћени ресурси и производни потенцијали, неразвијени пољопривредно-

прехранбени ланци, маргинализација руралних подручја и, са изузетком Србије, нето дефицит у размени пољопривредно-прехранбених производа (Erjavec и сар., 2014). Управо због тога, реформа пољопривредних политика ових земаља, као и модернизација производње пољопривредно-прехранбених производа у циљу унапређења конкурентности, су неминовни задаци (Eberlin и сар., 2014).

Процес учлађења у ЕУ је доста спорији у земљама Западног Балкана, него што је он био у земљама Централне и Источне Европе, што је последица бројних економских и политичких проблема наслеђених из прошлости. У процесу преговора највише су одмакле Србија, као и Црна Гора, за које је као могући рок уласка у ЕУ постављена 2025. година (European Commission, 2018). БЈР Македонија и Албанија чекају почетак преговора за чланство, док Босна и Херцеговина чека статус кандидата, за шта треба да отклони политичке препреке и конфликте са суседним државама, као и да убрза реформе и економски раст. Главне препреке које утичу на спор процес учлађења земаља Западног Балкана у ЕУ могу се сумирати у следећем (Dabrowski, Myachenkova, 2018):

- Србија, као и пет чланица ЕУ (Кишар, Грчка, Румунија, Словачка и Шпанија), као и неколико других држава, не признају Косово као независну државу;
- У Босни и Херцеговини, где је рат окончан 1995. године, веома је тешко управљати на централном нивоу, с обзиром на три етничке заједнице;
- БЈР Македонија има проблеме са називом државе који оспорава Грчка, те је статус преговора замрзнут;
- Све земље Западног Балкана имају великих проблема са корупцијом.

У процесу преговора за учлађење у ЕУ, пољопривреда представља један од најизазовнијих сектора, имајући у виду да укључује неке од најкомплекснијих области о којима треба преговарати и постићи договор. У процесу преговора у области пољопривредне политике, главне теме преговора су (Vajramovic и сар., 2016):

- имплементација ИПАРД-а (*Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development*);
- хармонизација правног оквира за имплементацију пољопривредне политике;
- изградња институционалних капацитета;
- реформа пољопривредне политике у циљу омогућавања коришћења инструмената ЗПП-а у пољопривредној политици.

ИПАРД програм је тренутно кључни програм пред-приступне помоћи када је реч о пољопривреди и руралном развоју и представља шансу за земље Западног Балкана да путем финансијске подршке која је предвиђена његовим оквирима реформишу и адаптирају пољопривредну политику. У претходном буџетском периоду ЕУ (2007-2013. године) корисници ИПАРД-а биле су Хрватска и БЈР Македонија, које су делимично биле успешне у коришћењу ових средстава. Оквирима ИПАРД 2 програма (2014-2020. године) предвиђена су средства за Србију, БЈР Македонију,

Црну Гору и Албанију, међутим повлачење средстава тече веома споро, а као главни проблеми истичу се тешкоће у кадровској организацији за управљање ИПАРД-ом, као и у организацији институционалних и финансијских ресурса. Хармонизација законодавства у складу са ЗПП-ом је кључни задатак, а она није могућа уколико се постепено не врши усклађивање инструмената пољопривредне политике са ЗПП-ом. С обзиром на то да избор инструмената пољопривредне политике није нимало лак задатак, као и да аутоматско копирање инструмената ЗПП-а можда неће одмах довести до успеха, неопходно је да креатори пољопривредне политике у земљама Западног Балкана инструменте пољопривредне политике адаптирају политичким, економским и агро-еколошким условима за производњу, односно да сагледају локалне специфичности приликом креирања мера и инструмената.

1.2. Чланство у Светској трговинској организацији

Светска трговинска организација представља финалну фазу развоја у односима у међународној трговини, односно представља институционално уређење система међународне трговине. СТО је настала 1995. године, а представља не само организацију која се бави правилима трговине међу земљама на глобалном нивоу и либерализацијом међународне трговине, већ и организацију која решава проблеме са којима се суочавају учесници у међународној трговини. СТО је и место где се креира скуп правила, односно правни оквир међународне трговине, а тренутно је чини 164 земаља чланица (СТО, 2018). Најважнији циљ СТО јесте омогућавање слободнијег тока трговине, с обзиром да је то важно за економски развој и благостање, што значи уклањање баријара у трговини уз постављање транспарентних и предвидивих правила (СТО, 2015). Према правилима СТО, државе не смеју да праве разлику између својих трговинских партнера, а овај принцип је познат као клаузула најповлашћеније нације (*Most Favoured Nation – MFN*)¹.

СТО је наследник Општег споразума о царинама и трговини (*GATT – General Agreement on Tariffs and Trade*) потписаног 1947. године, који заправо представља прекретницу у развоју система међународне трговине. У оквиру *GATT*-а вођено је укупно осам рунди мултилатералних трговинских преговора, а од 1966. године Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ), као једина социјалистичка земља, учествовала је у преговорима у оквиру овог споразума. *GATT* је према проценама успео да снизи царине у међународној трговини индустријским производима за 10 пута у односу на полазни ниво из 1947. године, а успешност овог

---

¹ Клаузула најповлашћеније нације (*MFN*) представља обавезу државе да третман свог најповлашћенијег трговинског партнера прошири и на све своје остале трговинске partnere који су чланови СТО. Овај режим практично спада у групу преференцијалних режима, а с обзиром на то да се користи у регулисању спољнотрговинских односа у великом броју земаља света, може се посматрати и као општи царински режим.

споразума крунисана је управо успостављањем СТО, као једног од финалног исхода Уругвајске рунде преговора у оквиру *GATT*-а (Бјелић, 2017).

Пољопривредно-прехранбени производи су од почетка преговора у оквиру *GATT*-а имали различит третман у односу на индустријске производе, с обзиром да су на ове производе биле дозвољене извозне субвенције, увозне квоте кад је то неопходно, као и примена других нетарифних увозних баријера. Уругвајска рунда преговора у оквиру *GATT*-а први пут се озбиљније бавила решавањем питања аграрног протекционизма, те је произвела и први мултилатерални Споразум о пољопривреди (*Uruguay Round Agreement on Agriculture – URR4*), с обзиром да је у међународној трговини пољопривредно-прехранбеним производима у последњим деценијама дошло до значајних дисторзија, посебно са употребом високих извозних субвенција у неким земљама. У циљу успостављања праведног система трговине пољопривредно-прехранбеним производима, реформе у оквиру овог споразума су подељене у три реформска подручја:

- приступ тржишту (увозна заштита);
- домаћа подршка и
- извозне субвенције.

Приступ тржишту заснива се на: тарификацији и тарифној редукацији, тарифним квотама и заштитној клаузули. Тарификација подразумева конвертовање свих нетарифних баријера код увоза у царине, док је тарифна редукација подразумевавала умањење царина и то за 36% (минимална стопа смањења по производу 15%) за развијене земље и 24% (минимална стопа смањења по производу 10%) за земље у развоју у периоду од 6 година у односу на базни период (1986-1988. године). Тарифне квоте подразумевају утврђивање обима повлашћеног увоза појединих производа унутар кога ће се примењивати ниже тарифне стопе, а њихова примена могућа је у случајевима када регуларне царинске стопе представљају препреку трговини. Специјална заштитна клаузула предвиђа могућност коришћења додатних царина уколико обим увоза брзо расте у односу на просек за претходне три године, и уколико увозне цене опадну за више од 10% испод нивоа праг цене.

Споразумом о пољопривреди предвиђено је смањење **домаће подршке** пољопривреди у односу на базни период 1986-1988. године за развијене земље за 20% (током 6 година), а за земље у развоју за 13% (током 10 година). Такође, у односу на њихов утицај на међународно тржиште, мере домаће подршке разврстане су према „семафор систему“ у три кутије: зелену, плаву и жуту-ћилибарску. Зелену кутију чине мере и инструменти који имају минималан или никакав ефекат на изазивање тржишних поремећаја у међународној трговини пољопривредно-прехранбеним производима, те за ове мере и инструменте не постоји обавеза умањења. Плава кутија обухвата мере које нису јасно дефинисане као мере у другим кутијама, те не постоји обавеза умањења, а ове мере представљају прелазно решење, с обзиром на то да су предмет преговора и у оквиру текуће Доха рунде

мултилатералних преговора. Мере жуте-ћилибарске кутије изазивају дисторзије у међународној трговини пољопривредно-прехранбеним производима, с обзиром да на директан или индиректан начин утичу на цене, те су подложне обавезној редукацији.

Споразум о пољопривреди не подразумева елиминацију, већ само редукацију **извозних субвенција**. Наиме, овај споразум предвиђа да развијене земље у периоду од 6 година смање издатке за извозне субвенције за 36%, а обим субвенционисаног извоза за 21%, док је за земље у развоју предвиђено да у периоду од 10 година смање издатке за извозне субвенције за 24%, а обим субвенционисаног извоза за 14% (у односу на референтни период 1986-1990. године)

Све чланице СТО су равноправни партнери у међународној трговини, са једнаким гласом и без дискриминације. Чланица СТО може постати држава или царинска територија која поседује аутономију у формулисању спољнотрговинске политике, а све земље чланице СТО морају да поштују њен сет правила и принципа који регулишу међународну трговину. ЕУ је колективна чланица СТО, те стога ЕУ и од земаља кандидата за чланство захтева да постану чланице СТО, пре самог учлађења у ЕУ. Управо због тога, државе кандидати за чланство у ЕУ, морају водити рачуна да приликом приступања СТО не прихвате ниже царинске стопе од оних на које се обавезала ЕУ, а приликом преговора ове државе не могу затворити преговарачко поглавље 30 (Економски односи са иностранством) док не постану чланица СТО (Бјелић, 2015). Чланство у овој организацији посебно је важно за мале земље, имајући у виду да процес учлађења у СТО не подразумева само преференцијални режим под њеним окриљем, већ пружа и подршку процесу унутрашњих економских реформи, које су важне и приликом преговора за учлађење у ЕУ. Такође, мала земља у преговорима са великим земљама може у много већој мери да заштити свој интерес управо оквирима који су постављени у СТО.

Табела 2: Чланство земаља Западног Балкана у СТО

Држава	Статус у СТО
Србија	Преговори у току - статус посматрача (захтев поднет 2004. године)
Босна и Херцеговина	Преговори у току - статус посматрача (захтев поднет 1999. године)
Хрватска	Члан (чланица СТО од 2000. године)
БЈР Македонија	Члан (чланица СТО од 2003. године)
Црна Гора	Члан (чланица СТО од 2012. године)
Албанија	Члан (чланица СТО од 2000. године)

Извор: СТО, 2018.

Земље Западног Балкана су у различитом статусу када је реч о чланству у СТО (Табела 2). Хрватска и Албанија су чланице од 2000. године, БЈР Македонија од 2003. године, док је Црна Гора постала чланица СТО у 2012. години. Преговори о учлањењу Србије и Босне и Херцеговине су у завршној фази, али до чланства у СТО неопходно је извршити још одговарајућа прилагођавања прописа, као и ускладити одређена питања за која су показале интерес друге чланице СТО.

Централни проблем за прикључење Србије у СТО представља третман генетички модификованих организама (ГМО). Наиме, законском регулативом у Србији је забрањена како производња, тако и промет ГМО, док правилима СТО нису дозвољене забране спољнотрговинске размене уколико научним тврдњама није доказано да ти производи могу угрозити здравље становништва, животиње или биљке (Бјелић, 2015). Управо због тога, Србија ће као предуслов за улазак у СТО, највероватније морати да дозволи промет ГМО. Ипак увоз оваквих производа могуће је контролисати применом различитих нецаринских баријера. Додатни проблеми уласка Србије у СТО представљају билатерални преговори са неколико земаља које имају различите услове: САД, Русија, Украјина и Бразил. Што се тиче Босне и Херцеговине, она се налази врло близу учлањења у СТО, с обзиром на то да су завршени билатерални преговори са Украјином и Бразилом, а преостало је да се реше поједина питања у преговорима са Русијом. Оно што је неоспорно јесте да учлањење у СТО за ове земље значи бољу преговарачку позицију на међународном тржишту, као и заштиту од нелојалне конкуренције, што се директно може одразити на побољшање економског положаја земље, а свакако их и приближава чланству у ЕУ.

1.3. Споразум ЦЕФТА

У циљу унапређења регионалне сарадње, али и боље припреме за чланство у ЕУ, све земље Западног Балкана су од 2007. године постале чланице споразума ЦЕФТА (*Central European Free Trade Agreement*). Хрватска и БЈР Македонија су постале део ЦЕФТА споразума раније, 2003. и 2006. године респективно, док су остале земље Западног Балкана постале његов део 2007. године. Тренутно су чланице ЦЕФТЕ све земље Западног Балкана, осим Хрватске, која је при уласку у ЕУ морала да иступи из овог споразума. Поред тога, чланице ЦЕФТЕ су и Молдавија и Косово. ЦЕФТА представља највиши фактор у интра-регионалној трговини између земаља Западног Балкана с обзиром на то да су ове државе природни трговински партнери са конвергентним економијама сличног нивоа конкурентности (Dragutinović-Mitrović, Vjelić, 2015). Пре потписивања ЦЕФТА споразума, трговина између чланица је била регулисана путем бројних билатералних споразума о слободној трговини који су закључени и примењивани у различитим временским периодима, што је утицало да амбијент за трговину у великој мери буде оптерећујући за

привреду, као и недовољно транспарентан и административно захтеван, са последицом по нижи обим спољнотрговинске размене у земљама овог региона (Миловановић, Максимовић, Јелић, 2011).

Географска близина, као и културолошка сличност, генерално утичу на дубљу повезаност, а земље Западног Балкана имају специфичне карактеристике које им дају добре предуслове за регионалну сарадњу (World Bank, 2008):

- већина земаља Западног Балкана биле су део јединственог тржишта СФРЈ, тако да се значајне користи могу остварити код поновне интеграције, рецимо ланаца снабдевања;
- земље Западног Балкана генерално су мале економије, па се могу остварити бројне користи кроз учествовање у већем регионалном тржишту;
- бројни географски и етнички фактори доводе до раста међузависности ових земаља: сличност језика, заједничке етничке мањине, географска специфичност Хрватске која обавија Босну и Херцеговину, и
- све земље Западног Балкана теже интеграцији са ЕУ, што значи да имају исти дугорочни регулаторни оквир.

Додатни предуслови за регионалну интеграцију тржишта могу бити и навике потрошача, односно добра препознатљивост производа код потрошача, али и генерално нижи ниво захтевности тржишта у односу на тржиште ЕУ, с обзиром на различите стандарде који се примењују у процесу производње, прераде, као и пласмана пољопривредно-прехранбених производа (Миловановић, 2016). ЦЕФТА споразум остварио је неколико позитивних ефеката на интер-регионалну сарадњу (Michele, 2011): дошло је до унапређења комерцијалних веза и раста трговине између ових држава, али и бољег протока информација, идеја и производних метода. Унапређење пословне сарадње у региону Западног Балкана је додатно ојачало везе између људи и култура, с обзиром да је претходни период за ове земље окарактерисан бројним несугласицама, па чак и ратовима. Под утицајем ЦЕФТА споразума значајно је повећан волумен спољнотрговинске размене свих производа, а драстичан раст уочљив је и код пољопривредно-прехранбених производа. Наиме, истраживања показују да је под утицајем ЦЕФТА споразума извоз пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у просеку у порастао за 124%, док се укупна билатерална размена међу овим земљама повећала за чак 129% (Matkovski, Zekić, Savić, Radovanov, 2018).

2

Преглед владајућих ставова у литератури

Немали број аутора бавио се ефектима спољнотрговинске либерализације која је настала као последица интеграционих процеса, који са собом носе и виши ниво трговинске сарадње кроз успостављање различитих форми трговинских преференцијала. С обзиром на то да либерализација тржишта производи бројне ефекте на трговинске токове и обим размене, у литератури постоје бројни приступи приликом анализе самих ефеката, али и промена у нивоу конкурентности и интегрисаности одређене економије са међународним тржиштем насталих управо као последица успостављања трговинске либерализације.

Детерминисање ефеката спољнотрговинске либерализације путем гравитационог модела добија на значају у литератури од распада Совјетског Савеза, када се овај модел користи како би се детерминисали и предвидели ефекти трговинских токова између „старих“ земаља чланица и ЕУ и земаља Централне и Источне Европе (нпр. Hamilton, Winters, 1992; Papazoglou, Pentecost, Marques, 2006). У новијој литератури, значајан број аутора користи гравитациони модел за оцену ефеката преференцијалних трговинских споразума, као и ефеката либерализације на билатералне трговинске токове, с обзиром да споразуми о слободној трговини између одређених земаља имају утицај на значајан раст трговине у земаљама потписницама споразума (Baier, Bergstrand, 2007). Такође, регионалне трговинске

интеграције значајно више доприносе порасту размене пољопривредно-прехранбених производа, него порасту размене осталих производа између земаља чланица (Grant, Lambert, 2008).

У региону Западног Балкана постоји неколицина радова који се баве анализом ефеката спољнотрговинске либерализације на билатералну размену ових земаља, као последицом интеграционих процеса са ЕУ. Наиме, транзиција са централно-планске на тржишну економију, трговинска либерализација, преференцијални трговински споразуми, регионалне и европске интеграције, свакако индукују промене у самим спољнотрговинским токовима, као и промене у нивоима компаративних предности земаља Западног Балкана (Војнес, Ferto, 2009). У свом раду Dragutinović-Mitrović, Vjelić (2015) користећи податке панела оцењују гравитациони модел билатералног извоза из земаља Западног Балкана и Централне и Источне Европе у земље првобитне чланице ЕУ у периоду 2001-2010. године. Резултати њиховог истраживања указују на утицај који прикључивање у ЕУ има на развој трговине у појединим државама, а такође истичу и значај ЦЕФТА споразума за интра-регионалну трговину земаља Западног Балкана, с обзиром да су ове земље блиски трговински партнери са конвергентним економијама сличног нивоа конкурентности. Тошевска-Трипчевска, Tevdovski (2014) су сагледали ефекте тарифних ограничења и административних процедура на трговину између земаља Западног Балкана у периоду 2008-2012. године и закључили да заједничка граница и историјско наслеђе, у смислу припадања бившој СФРЈ, значајно детерминишу трговинске токове. Међутим, истраживање спроведено за ранији период 1999-2007. године показује да у овом периоду није унапређена спољнотрговинска размена међу овим земљама, за шта аутор у први план истиче конфликте међу овим земљама (Begović, 2011). Nastić (2013) је анализирао извоз из Босне и Херцеговине у периоду 2002-2011. године користећи гравитациони модел и закључио да већи утицај на извоз из ове земље има ЦЕФТА, него што је то случај са ЕУ. Аутори Vjelić, Dragutinović-Mitrović, Popović-Petrović (2013) анализирали су ефекте нетарифних мера у интра-регионалној размени земаља Западног Балкана, као и у извозу ових земаља у земље ЕУ у периоду 2006-2011. године, а у модел су укључили вештачке променљиве које обухватају ефекте техничких и административних баријера. Закључак њиховог истраживања јесте да су техничке баријере значајно редуковале извоз земаља Западног Балкана у ЕУ, а да су административне баријере такође у значајној мери утицале на спољнотрговинску размену земаља Западног Балкана.

Braha, Qineti, Ibrahim, Imeri (2015) у свом раду су оценом гравитационог модела анализирали спољнотрговинску размену земаља кандидата за чланство у ЕУ у периоду 2002-2011. године, а резултати показују да је извоз у већој мери корелисан бруто домаћим производом (БДП) саме земље извознице, него што на њега утиче БДП спољнотрговинског партнера, а извоз је у негативној корелацији са раздаљином извозне дестинације. Такође, према резултатима из овог истраживања, трговинска либерализација је имала позитиван утицај на извозне перформансе

земаља кандидата за чланство у ЕУ. Trivić, Klimczak (2015) су анализирали промене у билатералној размени земаља Западног Балкана у периоду 1995-2012. године користећи гравитациони модел, а основни закључак овог рада јесте да неекономски фактори, као што су сличност језика и религије, у највећој мери детерминишу спољнотрговинску размену између ових држава. Такође, Klimczak (2014) је анализирао спољнотрговинску размену у земаљама Западног Балкана у периоду 1995-2007. године користећи гравитациони модел и закључио да фактори који се односе на једноставну комуникацију, сличност култура, као и историјске околности имају статистички значајан утицај на вредност спољнотрговинске размене.

У земаљама Западног Балкана су веома оскудна истраживања која се баве анализом ефеката трговинских споразума на аграрни сектор, односно анализом ефеката либерализације на спољнотрговинску размену само пољопривредно-прехрамбених производа. У раду Драгутиновић-Митровић, Поповић-Петровић (2013) спроведена је анализа спољнотрговинске либерализације и извоза хране Србије у периоду 2004-2012. године оценом гравитационог модела, а емпиријски резултати у овом раду показују да је спољнотрговинска либерализација, настала одобравањем АТМ од стране ЕУ, као и применом ЦЕФТА споразума, имала значајне позитивне ефекте на извоз и билатералну размену хране Србије. У истраживању Stojanović, Dragutinović-Mitrović, Popović-Petrović (2013) сагледани су ефекти склапања трговинских споразума са ЕУ, као и са земаљама ЦЕФТА споразума, на конкурентност аграрног сектора Србије, а резултати овог истраживања указују на позитиван утицај ових споразума који се огледа у расту извоза пољопривредно-прехрамбених производа. Matkovski, Lovre, Zekić (2017) истраживали су ефекте либерализације на извозне перформансе пољопривредно-прехрамбених производа Србије оценом гравитационог модела панела у периоду 2004-2013. године и закључили да постоји позитиван ефекат либерализације на саму интензификацију извоза ових производа, као последице ССП-а и ЦЕФТА споразума, а аутори додатно истичу позитиван утицај либерализације на раст компаративних предности пољопривредно-прехрамбених производа. Такође, новије истраживање аутора Matkovski, Zekić, Savić, Radovanov (2018), које обухвата анализу ефеката либерализације на пољопривредно-прехрамбени сектор свих земаља Западног Балкана на бази гравитационог модела за период 2005-2015. године, указује на значајан допринос ССП-а и ЦЕФТА споразума размени пољопривредно-прехрамбених производа, те се истиче да је ЦЕФТА споразум остварио јачи ефекат од ССП-а, било да је реч о ефектима на извоз, или на билатералну размену пољопривредно-прехрамбеним производима.

Спољнотрговинска либерализација доводи и до значајних промена у нивоу компаративних предности, као и нивоа интра-индустријске специјализације. Бројни аутори су преко индекса компаративних предности и интра-индустријске специјализације сагледали промене у спољнотрговинској размени под утицајем интеграционих процеса. Војнес, Ferto (2017) користећи показатеље компаративних

предности анализирали су извозну конкурентности пољопривредно-прехрамбених производа на глобалном тржишту за 23 земље које заједно чине више од 60% међународне трговине пољопривредно-прехрамбеним производима, а закључили су да већина ових земаља поседује компаративне предности у међународној трговини пољопривредно-прехрамбеним производима. Такође, Тогок, Јамбор (2013) су користећи показатеље компаративних предности анализирали ефекте приступања ЕУ на трговину пољопривредно-прехрамбеним производима за „нове“ чланице ЕУ, а резултати њиховог истраживања сугеришу да интензитет трговине овим производима значајно расте након прикључивања ЕУ.

У свом раду аутори Војић, Николић (2013б) анализирају ниво компаративних предности аграрног сектора Србије на светском тржишту, као и на тржиштима главних спољнотрговинских партнера (ЕУ, ЦЕФТА) у периоду 2004-2011. године, а резултати овог истраживања показују да се либерализација тржишта одразила на промене у структури извоза и увоза пољопривредно-прехрамбених производа, а имала је и ефекат на промене нивоа компаративних предности аграрног сектора. Матковски, Дјокић, Зекић (2016) сагледали су извозне перформансе аграрног сектора у земљама Западног Балкана и закључили да у периоду 2006-2013. године све земље Западног Балкана, осим Албаније, поседују компаративне предности у извозу пољопривредно-прехрамбених производа: Србија има висок ниво компаративних предности у извозу ових производа, док је у осталим земљама ниво компаративних предности на задовољавајућем нивоу. Упркос релативно задовољавајућим нивоом компаративних предности у већини земаља Западног Балкана, поменути аутори истичу релативно слабије извозне перформансе у односу на земље ЕУ у смислу вредности извоза по активном пољопривреднику и хектару пољопривредне површине. Као доминантни проблем оваквих перформанси истиче се структура извоза у којој доминирају производи ниже фазе прераде, а такође проблем је и у релативно нижем квалитету производа, флукуацијама у понуди, као и ниска ценовна конкурентност (Томић, Нјегован, 2013). Генерално посматрано, лошије извозне перформансе последица су економских перформанси пољопривреде које утичу на заостајање свих земаља Западног Балкана за земљама ЕУ. Наиме, према ауторима Бировљевић, Дјокић, Матковски, Клеут (2017) постоји значајна разлика у развијености пољопривреде земаља Западног Балкана и земаља ЕУ, што је последица економског заостајања ових земаља, значајних разлика у производним и извозним перформансама овог сектора које је потребно унапредити адекватним мерама и инструментима пољопривредне политике, али и последица различитих економских, социјалних и политичких проблема.

Бировљевић, Матковски, Ћетковић (2015) су сагледали компаративне предности извоза пољопривредно-прехрамбених производа Србије у земље региона, као и ниво специјализације у трговини са овим земљама, а резултати њиховог истраживања показали су да Србија, иако има сличну трговинску структуру као и земље региона, поседује компаративне предности у односу на све земље региона, а када је реч о

нивоу интра-индустријске специјализације у већини земаља региона присутан је висок ниво специјализације, односно интеграције са тржиштем ових земаља. Према Ignjatijević, Matijašević, Milojević (2014), који су истраживали ниво конкурентности прехранбене индустрије у земаљама Дунавског региона, нема сумње да ће процес европских интеграција доминантно утицати на ниво компаративних предности аграрног сектора.

У истраживању аутора Војнес, Ferto (2009), кроз сагледавање конкурентности аграрног сектора у земаљама Централне Европе и Балкана, указује се на негативан утицај процеса ЕУ интеграција на релативне трговинске предности ових земаља. Са друге стране, бројна истраживања су такође показала и позитиван утицај постигнутих споразума на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбеним производима у земаљама Западног Балкана. Међутим, поставља се питање да ли су у довољној мери искоришћени извозни потенцијали пољопривреде, односно да ли постоје могућности за додатно повећање извоза. Gajić, Zekić (2013), сагледавајући однос вредности извоза пољопривредно-прехранбених производа и основних производних ресурса – рада и земљишта, дошли су до закључка да је ситуација у земаљама Западног Балкана знатно неповољнија у односу на земље ЕУ, што је последица екстензивности пољопривреде која је окренута ка биљној производњи. Таква производна структура условљава и структуру аграрног извоза, у којој доминирају биљни производи нижег степена прераде, односно производи са малом додатом вредношћу, док је учешће производа сточарског порекла, као и прерађевина, изузетно ниско. Војнес, Ferto (2010) су анализирали трговинску специјализацију аграрног сектора земаља Западног Балкана и закључили да је извоз из ових земаља у ЕУ високо концентрисан на неколико најважнијих производа, првенствено сировина које су повезане са природном доступношћу ресурса за одређени вид производње у овим земаљама. Сагледавајући ниво интра-индустријске специјализације, Војић, Nikolić (2013a) су указали на неопходност даљег унапређења стандарда у смислу унапређења квалитета, квантитета и стабилности понуде аграрног извоза, посебно када је реч о производима са ниским нивоом конкурентности и интеграције, као што су месо и прерађевине од меса, млеко и млечни производи. Унапређење извозних перформанси, кроз раст конкурентности пољопривредно-прехранбених производа на међународном тржишту, представља императив у оквиру тренутних интеграција тржишта, па је у том правцу неопходно технолошко прилагођавање, у циљу остварења вишег нивоа ефикасности саме производње (Zekić, Matkovski, 2015).

3

Трансформација аграрног сектора у земљама Западног Балкана

3.1. Економска релевантност аграрног сектора

Економска релевантност пољопривреде у привредном систему може се сагледати помоћу различитих критеријума: учешће активних пољопривредника у укупној радној снази, односно учешће пољопривредног становништва у укупном, затим допринос пољопривреде у формирању дохотка дате земље, учешће пољопривреде у вредности произведеног друштвеног богатства, као и значај пољопривреде у спољнотрговинској размени (Стипетић, 1987). Прва три критеријума су у значајно повезана са нивоом опште привредне развијености, док на четврти критеријум значајан утицај могу имати компаративне предности, али и ниво аграрног протекционизма. Опште је правило, да је степен значаја пољопривреде по правилу виши у земљама које су на nižем нивоу економске развијености, односно нижи у земљама на вишем нивоу развијености. Развој пољопривреде намеће смањење употребе класичних аграрних ресурса, пре свега становништва, односно радне снаге и земљишта. То свакако не значи да развој не подразумева апсолутни раст значаја пољопривреде, јер већи доходак становништва индукује и тражњу за већим количинама пољопривредно-прехранбених производа, односно храном и сировинама у прерађивачкој индустрији (Божић, Богданов, Шеварлић, 2011). Пре

саме анализе појединих индикатора економске релевантности пољопривреде у земљама Западног Балкана (учешће радне снаге ангажоване у пољопривреди у укупној радној снази, учешће пољопривреде у БДП-у и учешће пољопривредно-прехрамбених производа у спољнотрговинској размени) анализирани су агроеколошки услови за пољопривредну производњу, односно сагледана је употреба земљишта у земљама Западног Балкана (Табела 3).

Земље Западног Балкана располажу са укупно 9.858 хиљада хектара пољопривредног земљишта, што чини 37,81% укупног земљишта, од чега обрадиво земљиште чини 60,83%. Удео пољопривредног у укупном земљишту креће се од 17,20% у Црној Гори, до 50,08% у БЈР Македонији. Највећи удео обрадивог у пољопривредном земљишту има Србија (чак 80,12%), а следе је Хрватска и БЈР Македонија, које су на нивоу просека за читав регион Западног Балкана (60,83%). Највеће површине обрадивог земљишта по становнику имају Србија и Босна и Херцеговина, док најмање хектара обрадивог земљишта по становнику поседује Црна Гора. Када се анализира површина обрадивог земљишта по запосленом у пољопривреди, најбоља ситуација је у Хрватској, док је најмање обрадивог земљишта по запосленом у пољопривреди у Црној Гори. Површина обрадивог земљишта у региону Западног Балкана износи 1,94 хектара по запосленом у пољопривреди, што је скоро три пута мање од исте у ЕУ (5,71 хектар по запосленом у пољопривреди).

Табела 3: Укупно, пољопривредно и обрадиво земљиште у 2015. години

Држава	Укупно земљиште у 000 ha	Пољ. земљиште у 000 ha	Обрадиво земљиште у 000 ha	Удео пољ. у укупном земљишту (%)	Удео обрадивог у пољ. земљишту (%)	Обрадиво земљиште по становнику (ha/стан.)	Обрадиво земљиште по запосленом у пољ. (ha/број запослених у пољ.)
Србија	8.746	3.469	2.779	39,66	80,12	0,39	2,45
Босна и Херцеговина	5.120	2.183	1.134	42,64	51,95	0,32	2,43
Хрватска	5.596	1.538	920	27,48	59,81	0,22	2,83
БЈР Македонија	2.522	1.263	454	50,08	35,95	0,22	1,65
Црна Гора	1.345	231	14	17,20	5,96	0,02	0,35
Албанија	2.740	1.174	696	42,86	59,28	0,24	0,70
Западни Балкан	26.069	9.858	5.997	37,81	60,83	0,29	1,94
Европска унија	423.795	184.534	119.209	43,54	64,60	0,23	5,71

Извор: Прорачун аутора на бази података FAO и Светске банке, 2018.

Све земље Западног Балкана карактерише изузетно мала просечна величина пољопривредних газдинстава; мање од 3 хектара у БЈР Македонији, Босни и Херцеговини и Албанији, и мање од 5 хектара у Србији, Хрватској и Црној Гори, што је у поређењу са просеком за ЕУ (14,5 хектара) вишеструко мање. У БЈР Македонији само око 2% пољопривредних газдинстава је веће од 10 хектара, док је ситуација у Црној Гори, Србији и Хрватској мало боља, па је број газдинстава која користе више од 10 хектара између 5% (Црна Гора) и 11% (Хрватска) (Табела 4). Што се тиче коришћене пољопривредне површине, пољопривредна газдинства већа од 10 хектара користе између 57% (Србија) и 71% (Црна Гора) пољопривредне површине. Просек коришћене пољопривредне површине у ЕУ за газдинства већа од 10 хектара износи око 88%, те се уочава да у земљама Западног Балкана у коришћеној пољопривредној површини много веће учешће имају мала пољопривредна газдинства него што је то случај у земљама ЕУ. У већини земаља Западног Балкана велик удео у коришћеној пољопривредној површини имају мали број изузетно великих газдинстава која се углавном организована као компаније и у највећем броју случајева су успостављене након процеса приватизације. Оваква организациона структура пољопривредне производње указује на дуалну производну структуру са малим пољопривредним газдинствима на једној страни и изузетно великим агробизнис субјектима на другој страни (Volk, Rednak, Erjavec, 2014).

Табела 4: Удео пољопривредних газдинстава и коришћене пољопривредне површине према величини у земљама Западног Балкана и ЕУ²

Држава	Пољопривредна газдинства			Коришћена пољопривредна површина		
	до 2 ха	до 5 ха	до 10 ха	до 2 ха	до 5 ха	до 10 ха
Србија	48%	77%	92%	8%	25%	43%
Хрватска	53%	76%	89%	8%	21%	37%
БЈР Македонија	78%	94%	98%	-	-	-
Црна Гора	73%	89%	95%	10%	21%	29%
Европска унија	49%	69%	80%	2%	7%	12%

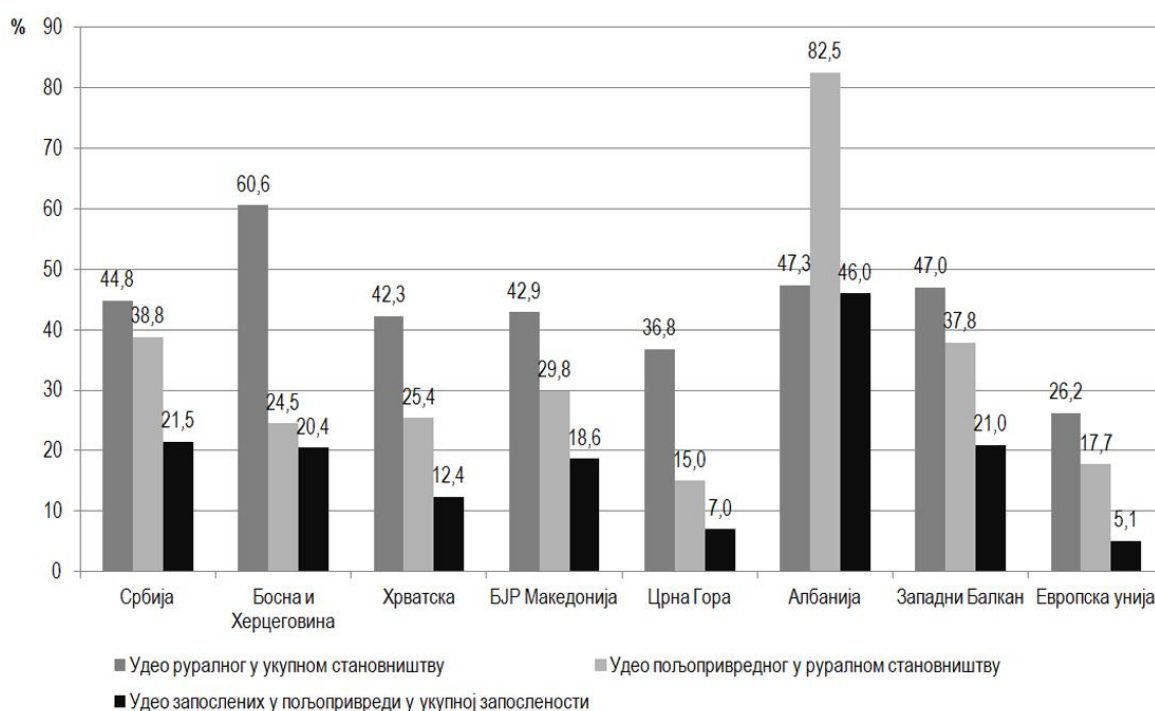
Извор: Прилагођено према Volk, Rednak, Erjavec, 2014.

У региону Западног Балкана живи око 20,3 милиона становника, од чега око 9,2 милиона људи живи у руралним подручјима, или око 47% (Графикон 1). Највећи проценат руралног становништва има Босна и Херцеговина (60,6%), док је највећи

² Подаци о структури пољопривредних газдинстава, упоредиви са ЕУ, доступни су само за одређене земље Западног Балкана; подаци за ЕУ, Црну Гору и Хрватску се односе на 2010. годину, за Србију 2012. годину, а БЈР Македонију 2013. годину.

удео руралне популације која се бави пољопривредом присутан у Албанији, чак 82,5%. У земљама Западног Балкана је у пољопривреди запослено око 3,2 милиона људи, односно у пољопривреди ради око 21% укупно запосленог становништва. Највећи проценат запослених у пољопривреди у укупној запослености уочава се у Албанији, чак 46%, док је у Црној Гори најнижи проценат и износи око 7%. Србија, Босна и Херцеговина и БЈР Македонија су на нивоу просека за регион Западног Балкана (21% од укупног броја запослених ради у пољопривреди).

Графикон 1: Значај руралног, пољопривредног и становништва запослених у пољопривреди

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

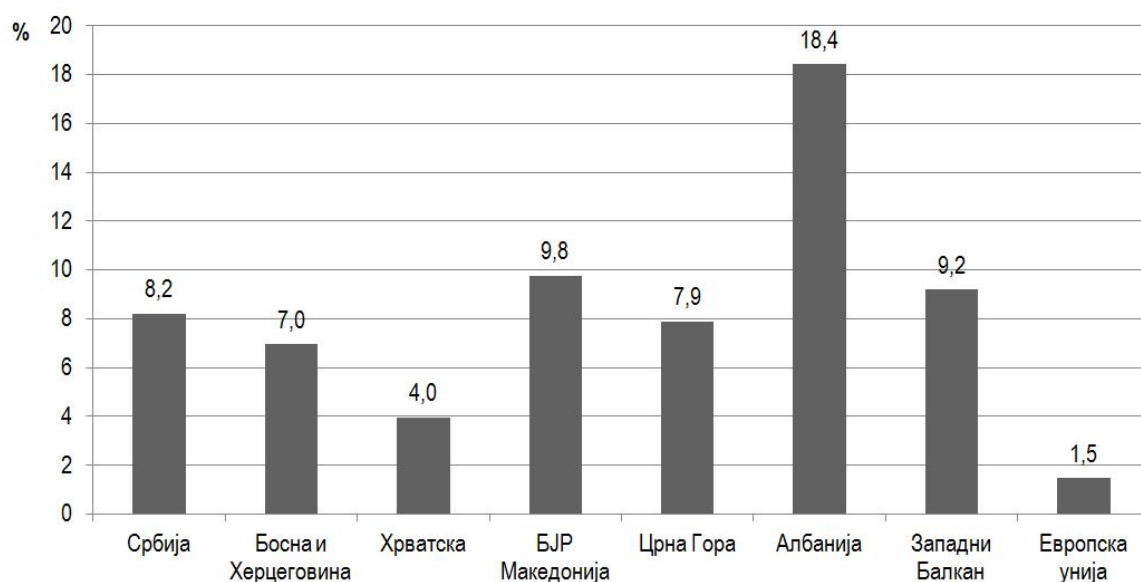
Извор: Прорачун аутора на бази података Светске банке, 2018.

Иако је последњих деценија учешће запослених у пољопривреди у земљама Западног Балкана значајно смањено, оно је у поређењу са земљама ЕУ драстично веће. Поређења ради, учешће запослених у пољопривреди у укупном броју запослених у ЕУ износи 5,1%, док је просек за земље Западног Балкана 21%. Очигледна је разлика и у проценту руралног становништва, где је просек за земље Западног Балкана 47%, док је за ЕУ само 26,2%.

Као што је већ раније и напоменуто, теоријски су усаглашени ставови да са развојем привреде, удео пољопривреде у БДП-у опада. У земљама Западног Балкана, пољопривреда и даље има значајну улогу, уколико се посматра њен допринос креирању БДП-а (Графикон 2). Просечан удео пољопривреде у БДП-у за период 2005-2016. године за земље Западног Балкана износи око 9,2%, што је драстично

више од земаља ЕУ, где је овај удео око 1,5%. Највеће учешће пољопривреде у креирању БДП-а од анализираних земаља има Албанија, чак 18,4%, док је најниже учешће у Хрватској (4%). У периоду 2005-2016. године у свим земљама Западног Балкана, изузев Албаније, дошло је до смањења учешћа пољопривреде у укупном БДП-у, што представља и развојну закономерност.

Графикон 2: Удео пољопривреде у БДП-у

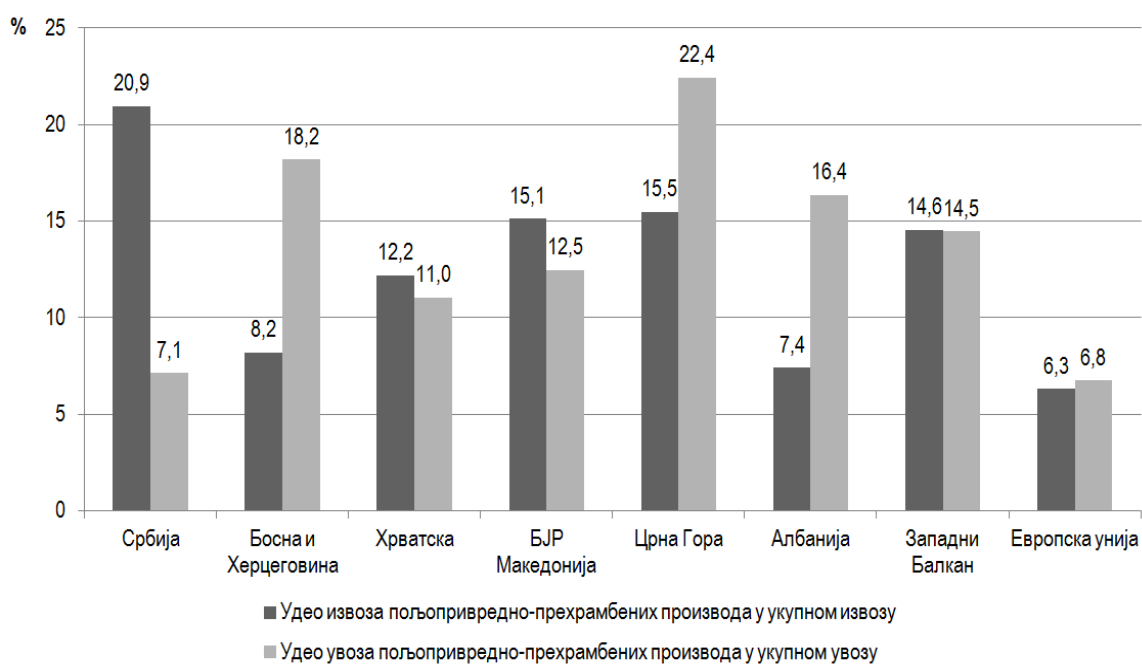

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података Светске банке, 2018.

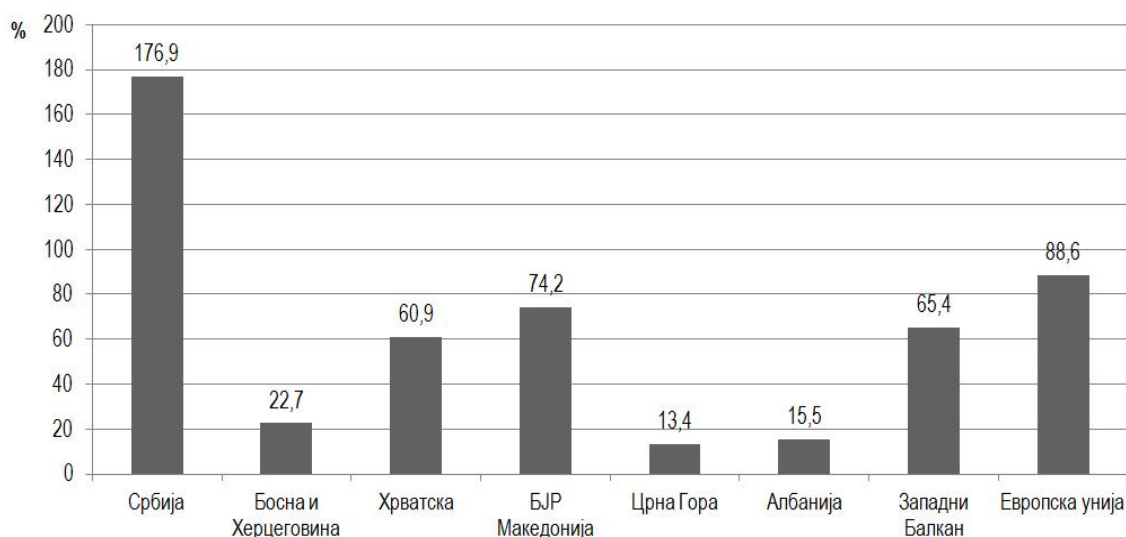
Пољопривредно-прехранбени производи у земљама Западног Балкана учествују у укупној спољнотрговинској размени знатно више него што је то случај у земљама ЕУ (Графикон 3). Наиме, извоз пољопривредно-прехранбених производа у овим земљама у анализираном периоду чинио је 14,6% укупног извоза, а у земљама ЕУ је извоз ових производа чинио 6,3% укупног извоза. Удео извоза пољопривредно-прехранбених производа у укупном од свих земаља Западног Балкана је највиши у Србији (чак 20,9%), док је најнижи у Албанији (7,4%).

Што се тиче увоза пољопривредно-прехранбених производа у земље Западног Балкана, он у анализираном периоду чини 14,5% укупног увоза. Највиши удео увоза пољопривредно-прехранбених производа у укупном увозу је у Црној Гори (22,4%), док је најнижи у Србији (7,1%). Удео увоза пољопривредно-прехранбених производа у укупном увозу је у свим земљама Западног Балкана више него што је то у ЕУ, где увоз ових производа чини 6,8% укупног увоза.

Графикон 3: Удео пољопривредно-прехранбених производа у спољнотрговинској размени

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података података UN Comtrade, 2018.

Графикон 4: Покривеност увоза извозом пољопривредно-прехранбених производа

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Анализа покривености увоза извозом када је реч о пољопривредно-прехранбеним производима (Графикон 4) показује да је у свим земљама, осим Србије, присутан

дефицит у трговини овим производима, што је нарочито изражено код Црне Горе, Албаније и Босне и Херцеговине. Генерално посматрано, регион Западног Балкана остварује дефицит у трговини пољопривредно-прехранбеним производима, а покривеност увоза извозом ових производа у читавом региону износи 65,4%, што је ниже у односу на просек за земље ЕУ где износи 88,6%.

3.2. Транзициони процес у аграрном сектору

3.2.1. Пољопривреда у пред-транзиционом периоду у земљама Западног Балкана

Све земље Западног Балкана у периоду непосредно после Другог светског рата определиле су се за социјалистички, односно централно-плански привредни систем, који је у овим земљама трајао до почетка деведесетих година прошлог века. Оно што карактерише пољопривреду у овом периоду јесте постојање, са једне стране великих државних, односно колективних предузећа и са друге стране, малих индивидуалних пољопривредних газдинстава у приватном власништву. Централно-плански систем подразумевао је вертикално интегрисан пољопривредно-прехранбени ланац, од производње инпута за пољопривреду, до финалних пољопривредно-прехранбених производа. Наиме, производња у овом систему је била планирана централно, организовање и контрола су такође били централно-плански и ауторитативно надгледани, а цене производа у свим фазама производње је одређивала држава. Однос државе према пољопривреди био је различит у Албанији у односу на бившу СФРЈ, чији су саставни део биле Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина, БЈР Македонија и Црна Гора. Наиме, основна разлика је била у степену колективизације пољопривреде, с обзиром на то да је у Албанији целокупно земљиште колективизирано, док се у земљама СФРЈ већи део земљишта налазио у приватном власништву.

У СФРЈ је одабран метод индустријализације совјетског типа, који је акценат стављао на развој индустрије и других непољопривредних делатности, док је развој пољопривреде занемариван, чиме је пољопривредна политика попримила бројне облике дуалности у погледу третмана друштвеног и приватног сектора, али и великих и малих произвођача, односно агробизнис оријентисаног и породичног модела пољопривредне производње. До 1953. године у СФРЈ је актуелан административни систем управљања привредом, где је развој пољопривреде изузетно спор јер је пољопривреда коришћена као извор акумулације за развој индустрије, обезбеђујући јефтине прехранбене производе и сировине за прерађивачку индустрију (Божић, Богданов, Шеварлић, 2011). Наиме, овај период карактерише примена метода колективизације пољопривреде који је подразумевао формирање сељачких радних задруга. С обзиром на то да је примена оваквог модела

утицала на заостајање пољопривреде, што је имало неповољан утицај на развој целокупне привреде, након 1953. године напушта се метод колективизације пољопривреде у циљу уравнотежења аграрног и неаграрног развоја. Такође, овај период изазвао је и дефицит у снабдевању пољопривредно-прехранбеним производима, што је условило да пољопривреда постане један од основних генератора и акцелератора растуће инфлације (Дунђеров, Тркуља, Гајић, Ловре, 1983).

Од 1957. године пољопривреди се почиње посвећивати већа пажња, уз већа улагања путем постепеног подруштвљавања производње на индивидуалним газдинствима, кроз различите облике кооперације, чиме је практично привилегован друштвени сектор крупне робне производње, док је приватни сектор ограничаван. Нова привредна и друштвена реформа у СФРЈ спроведена је 1965. године, а са њом су привредни субјекти требали да послују на принципима економије рада. Ова реформа је изузетно неповољно утицала на земљорадничке задруге, с обзиром на то да је дотадашња главна улога задруге у развоју села и пољопривреде постепено занемаривана, а као главни циљ је наметнут раст дохотка (Поповић, Ђокић, Јеремић, 2017). Устав из 1974. године, као и Закон о удруженом раду из 1976. године потенцирали су развој система самоуправљања кроз договорну економију, што је подразумевало регулисање односа и привредних токова путем договора и самоуправног система.

Генерално посматрано, већина покушаја да се уравнотежи развој пољопривреде и осталих привредних грана може се сматрати релативно неуспешним. Према Закић, Стојановић (2008) и поред постојања става да ће индустријализације земље довести до напретка у сектору пољопривреде, овај сектор је и поред техничко-технолошког прогреса остао на периферији индустрије. Постоје бројни економски и друштвени разлози због којих је пољопривреда остала у другом плану, а два важна фактора су: адекватност примењеног модела привредног развоја, тј. индустријализације и идеологизација пољопривредне политике која је попримила бројне облике дуалности.

У **Албанији** је одмах након Другог светског рата спроведена брза и радикална земљишна реформа којом је одузето земљиште од великих пољопривредних газдинстава и подељено онима који нису имали земљиште, при чему је власницима средњих и великих газдинстава омогућено да задрже максимално 5 хектара. Убрзо након тога, донета је одлука о колективизацији пољопривреде, чиме су индивидуални пољопривредни произвођачи принуђени да постану део колективних газдинстава. Колективизација је трајала тридесетак година, да би од 1976. године било национализовано целокупно земљиште у Албанији. Током читавог овог периода политика пољопривредне производње у Албанији је била усмерена ка остварењу самодовољности у производњи хране, без обраћања велике пажње на остварење компаративних предности и ефикасности. Међутим, оваква политика је

имала бројне последице на продуктивност пољопривреде, развој, озбиљне недостатке хране, као и низак животни стандард становништва (Cungu, Swinnen, 1999).

3.2.2. Трансформација пољопривреде у земљама Западног Балкана

У пред-транзиционом периоду стратегија развоја пољопривреде у земљама Западног Балкана се није базирала на економским принципима, већ је била социјално-политичка конструкција, односно базирала се на развоју пољопривреде кроз промену друштвено-економских односа у пољопривреди и на руралним подручјима. Последица такве стратегије јесте немогућност развијања пољопривреде као целине, с јединственим развојним потенцијалом, те је мултипликовано дејство економије величине једног и другог сектора и њихових развојних перформанси резултирало у непропорционално споријем темпу раста укупне производње (Гајић, 1998). Управо због тога, почетком деведесетих година 20. века у свим земљама Западног Балкана одиграле су се значајне промене у начину функционисања привредног система са основним циљем успостављања привредног система по принципима економије отвореног типа засноване на тржишним принципима. Овакав економски систем подразумева деловање тржишног закона производње, где се рад произвођача валоризује на тржишту, као и интензивно укључивање свих држава у међународне економске токове. Прелазак са централно-планског на тржишни систем привреде узроковао је бројне реформе и у сектору пољопривреде, а као најважнији и најкомпликованији задатак реформи наметнуло се поновно успостављање приватне својине. У светлу ових промена, приватно власништво над земљиштем регулисано је законима у свим земљама Западног Балкана почетком деведесетих година прошлог века.

Када је 1992. године оформљена **Савезна Република Југославија (СРЈ)**, коју су чиниле Србија и Црна Гора, прихваћен је привредни систем са економијом отвореног типа, али је његово функционисање и развој у неколико наврата ограничаван, увођењем санкција Савета безбедности УН 1992-1996. године, као и ратним дешавањима 1999. године. Као главни циљ трансформације постављена је својинска трансформација код друштвеног сектора, као и реструктурирање приватног сектора. Ови процеси имали су за циљ индучовање раста продуктивности рада и земљишта у производњи, а самим тим и повећање конкурентских способности пољопривредних произвођача, и то како на домаћем, тако и на иностраном тржишту. Почетком деведесетих година прошлог века усвојени су законски прописи о враћању земљишта, као и прописи о претварању друштвене својине на пољопривредном земљишту у неки други облик својине. Са аспекта власничких односа, пољопривреда СРЈ базира се на двојној структури, односно паралелном функционисању приватног и друштвеног сектора, па је 2000. године

структура власништва над земљиштем у Србији била следећа: око 600.000 хектара обрадивог земљишта је било у власништву агрокомбината, 3,6 милиона хектара било је у власништву породичних пољопривредних газдинстава, док је у власништву пољопривредних задруга било око 140.000 хектара обрадивог земљишта (Закић, Стојановић, 2008). Поред разлика у погледу власништва, ови сектори се разликују и по величини, техничкој опремљености, продуктивности, па се стога и саме методе њихове трансформације битно разликују.

У осталим земљама бивше СФРЈ, **Босни и Херцеговини, Хрватској и БЈР Македонији**, ситуација је веома слична као у тадашњој СРЈ, што значи да су као последица централно-планске привреде доминирала породична пољопривредна газдинства врло мале просечне величине. Наиме у СРЈ је око 85% било у приватном власништву, у Босни и Херцеговини 95%, у Хрватској 66%, док је у БЈР Македонији тај проценат између 70% и 85% (Zekić, Gajić, Lovre, 2010). Остало пољопривредно земљиште налазило се у државном или друштвеном власништву, а њега су обрађивали комбинати.

Приватизација субјеката у агроиндустријском комплексу земаља бивше СФРЈ остваривала се путем продаје друштвених предузећа, а приватизацијом успешних друштвених, односно државних предузећа, остварени су значајни приходи. Као најатрактивнији сегменти приватизације, показала су се предузећа из области агробизниса, као што су дуванска индустрија, индустрија алкохолних пића, млекарска индустрија, индустрија шећера и млинско-пекарска индустрија (Божић, Богданов, Шеварлић, 2011).

У **Албанији**, као једној од држава са најзатворенијом економијом у Европи, трансформација пољопривредног сектора извршена је нагло почетком деведесетих година прошлог века. Наиме, скоро 87% земљишта које је било у власништву колективних пољопривредних газдинстава је 1992. године подељено индивидуалним пољопривредницима и другим руралним становницима (Cungu, Swinnen, 1999). Уместо дотадашњих неколико стотина колективних пољопривредних газдинстава, земљиште је прешло у власништво око 400.000 породичних пољопривредних газдинстава са просечном величином од 1,1 хектар. Већи део земљишта није враћен бившим власницима пре колективизације; око 65% земљишта подељено је руралним становницима, док је око 35% враћено старим власницима (Teqia, Veка, Shkreli, 2000), а до 2004. године око 95% земљишта је прешло у приватно власништво (ARCOTRASS, 2006).

3.3. Тенденције у пољопривредној политици у процесу европских интеграција

3.3.1. Пољопривредна политика земаља Западног Балкана у транзиционом периоду

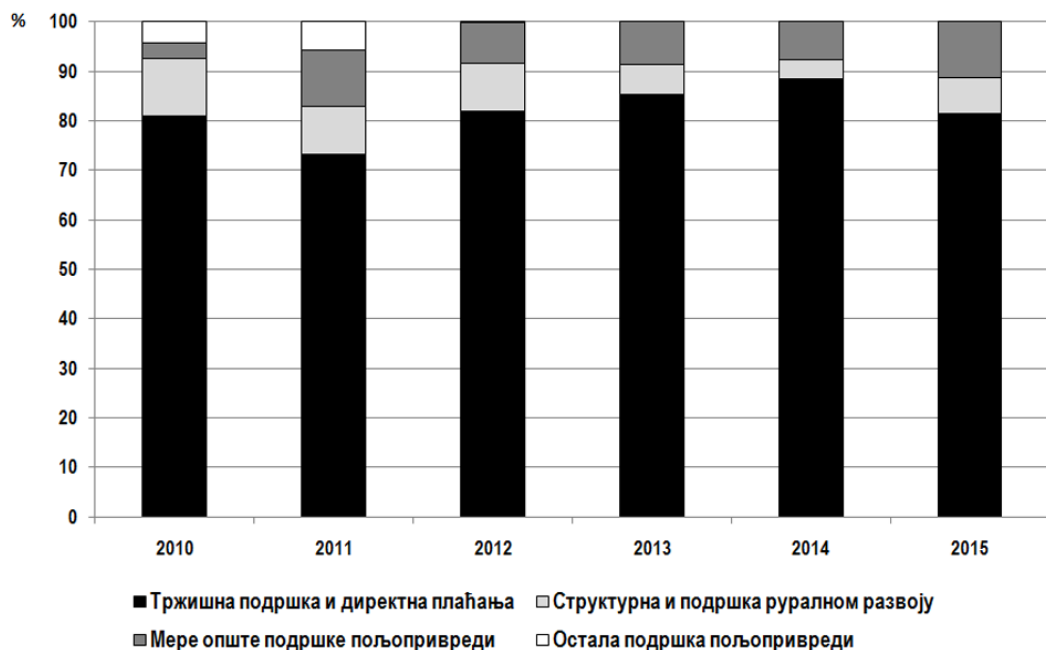
У циљу компаративне анализе мера пољопривредне политике земаља Западног Балкана коришћена је база података *Agricultural Policy Plus (APP)*, односно коришћен је методолошки оквир *Agri-Policy Measures tool (APM)* који је развијен како би се могле поредити пољопривредне политике земаља које су у процесу прикључења ЕУ (Rednak, Volk, Erjavec, 2013). Ова методологија прикупљања података о буџетској подршци пољопривреди омогућава даљу квантитативну и квалитативну анализа примењиваних мера подршке пољопривреди, а базира се механизмима подршке у самој ЕУ. Све мере подршке пољопривреди су овом методологијом подељене на: тржишну подршку и директна плаћања, структурну и подршку руралном развоју, мере опште подршке пољопривреди и осталу подршку. Распољивост података у оквиру базе података определила је и временски период анализе.

У **Србији** је пољопривредна политика од 2000. године усмерена ка решавању проблема пољопривреде и стања које је настало као последица кризе из деведесетих година 20. века, а првобитно је за основни правац развоја постављена подршка породичним пољопривредним газдинствима у циљу измене производне структуре. Мерама пољопривредне политике подршка је била усмерена на мере ценовне подршке, односно премије за одређене културе: млеко, шећерна репа, сунцокрет, соја и пшеница. Међутим, један од основних проблема пољопривредне политике у Србији јесте скроман аграрни буџет који није омогућавао значајне промене у механизмима подршке. До заокрета у пољопривредној политици Србије, у односу на претходну политику, долази 2004. године, када долази до системске промене у начину примене државне подршке, која је од тада намењена искључиво регистрованим пољопривредним газдинствима. Циљ овако реформисане пољопривредне политике био је раст конкурентности породичних комерцијалних газдинстава, уз измену механизма подршке, са политике подстицања цена и дохотка на подстицање инвестиција. Од 2007. године, у већој мери је заступљен систем директних плаћања по хектару засејане површине, односно грлу стоке, а повећава се и подршка инвестицијама које су намењене модернизацији пољопривреде (Bogdanov, Božić, 2010).

Изузетно честе промене мера подршке пољопривреди у Србији (Графикон 5) последица су учесталих промена управљачких структура, а уочљиве су промене у мерама на годишњем нивоу. Највећи део аграрног буџета Србије, у просеку око 83% у периоду 2010-2015. године, утрошен је на тржишну подршку и директна плаћања, од којих јесу најзначајнија директна плаћања по хектару или грлу стоке, као и

субвенционисање инпута, док значајну улогу имају и премије које се последњих година исплаћују само за млеко. Иако су директна плаћања доминантан вид подршке пољопривреди у Србији, механизам, процедуре и критеријуми за остваривање мењају се често, те се уочава недостатак јасне визије за пољопривреду, што доводи само до делимичног утицаја политике на развој пољопривреде. Удео подршке руралном развоју, као и удео подршке општим услугама су генерално ниски. Подршка руралном развоју се углавном односила на први стуб, односно унапређење конкурентности, док су се од агро-еколошких мера практиковале исплате за подстицање органске производње хране, као и за очување биљних и животињских генетичких ресурса (Bogdanov, Rodić, 2014).

Графикон 5: Структура подршке пољопривреди у Србији

Извор: Прорачун аутора на бази података APP, 2018.

У **Босни и Херцеговини** се пољопривредна политика спроводи посебно на неколико нивоа (Федерација Босне и Херцеговине, Република Српска и Брчко дистрикт), што значи да сваки ниво има сопствени буџет, мере пољопривредне политике, као и критеријуме за остваривање подршке. До 2002. године мере пољопривредне политике су имале углавном социјални карактер, без јасне визије, да би се од 2002. године подршка повећавала, односно путем директних плаћања је подржан све већи број произвођача.

Директна подршка произвођачима је најзначајнија мера којом се подржава аграрни буџет у Босни и Херцеговини, а она се односи првенствено на директна плаћања произвођачима и једним малим делом на регресирање инпута. Директна плаћања по хектару и по грлу сточе уведена су 2005. године. Од 2006. године знатан део буџета

усмерен је и на структурне подстицаје, првенствено за развој руралних подручја, а ове мере имале су тенденцију раста, и до 2008. године чиниле су једну четвртину аграрног буџета. Пољопривредна политика Босне и Херцеговине је само делимично у складу са ЗПП-ом, и то у само у делу директних плаћања по хектару или грлу стоке која практично представљају први корак у процесу хармонизације подршке са ЗПП-ом (Вајрамовић, Огњеновић, Николић, 2010). Приметан је драстичан раст средстава у оквиру аграрног буџета Босне и Херцеговине, који је рецимо 2002. године износио 11,1 милион евра, а последњих година у просеку износи око 70 милиона евра (Вајрамовић, Николић, Вутковић, 2014).

Графикон 6: Структура подршке пољопривреди у Босни и Херцеговини

Извор: Прорачун аутора на бази података APP, 2018.

Тржишна подршка и директна плаћања су мере ка којима је усмерено чак око 75% буџетске подршке у Босни и Херцеговини у просеку за период 2010-2015. године (Графикон 6). Већи део средстава се исплаћивао у виду директних плаћања по производу, него што је то случај са директним плаћањима по хектару, односно грлу стоке, а углавном се односи на плаћања у виду премија за млеко. Подршка руралном развоју је у просеку чинила 20% аграрног буџета у периоду 2010-2015. године, али је приметна њена различита заступљеност по годинама, као и изостанак конзистентности и транспарентности. У оквиру подршке руралном развоју највећи део средстава био је усмерен ка унапређењу конкурентности пољопривредног сектора, односно подстицано је инвестирање на пољопривредним газдинствима.

У Хрватској је тржиште либерализовано још крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века, а током деведесетих година у највећој мери се

примењивала политика гарантованих цена, као и плаћања за испоручене количине и регресирање инпута. Од 1999. године уведена су директна плаћања по хектару, а регресирање инпута је укинута. Модел подршке који подразумева и подршку доходу, капиталним улагањима и руралном развоју који је у складу са ЗПП-ом, успостављен је 2003. године (Мikuš, Mešić, Cerjak, 2010). Од 2009. године дефинисане су мере подршке руралном развоју у три групе, а оне су у складу са ЗПП-ом: мере за унапређење конкурентности, мере за заштиту животне средине и мере за унапређење квалитета живота у руралним подручјима, као и диверзификација на газдинствима. Како је Хрватска пуноправна чланица ЕУ од 2013. године, подршка пољопривреди функционише у оквиру ЗПП-а, те је структура подршке приказана за транзициони период до 2013. године (Графикон 7). Иако је Хрватска чланица ЕУ, хармонизација са ЗПП-ом још увек је у току због бројних изазова са којима се суочава пољопривреда ове земље: низак ниво самодовољности, ниска конкурентност, висок ниво увоза, те очекивање пољопривредних произвођача да им држава организује производњу и гарантује цене на тржишту (Мikuš, 2014).

Графикон 7: Структура подршке пољопривреди у Хрватској

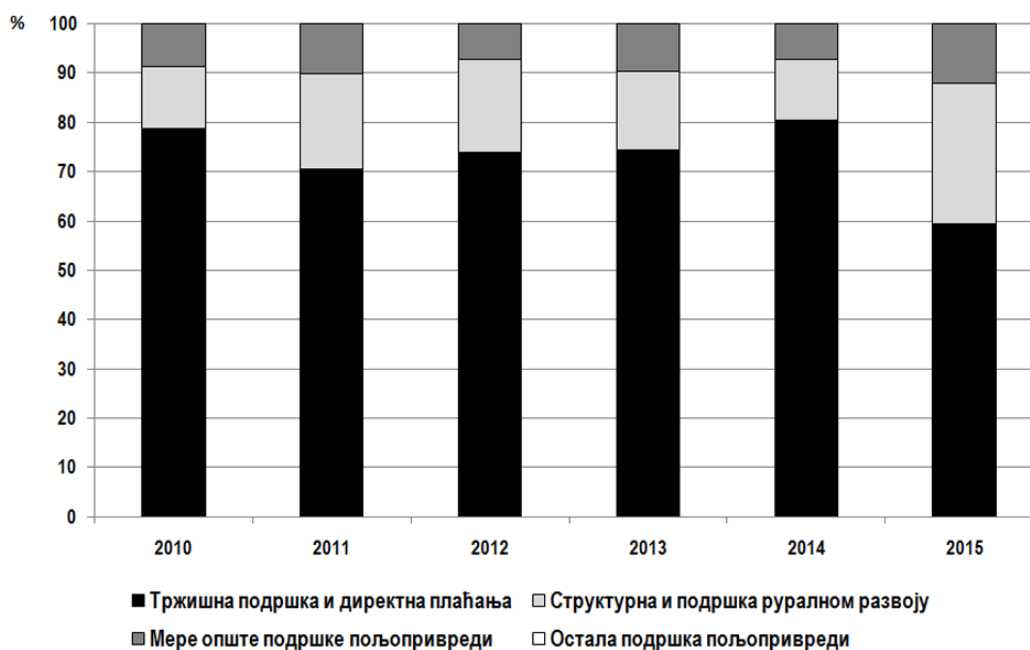
Извор: Прорачун аутора на бази података APP, 2018.

У анализираном периоду највећи део подршке у Хрватској усмерен је био ка тржишној подршци и директним плаћањима (Графикон 7) и он је доминантно обухватао различите видове директних плаћања пољопривредним произвођачима. Разлог високог удела овог вида подршке јесу притисци великих пољопривредних произвођача који су углавном користили овај вид подршке (Мikuš, 2014). Од 2012. године се први пут уводе производно раздвојена (*decoupled*) плаћања. Подршка

руралном развоју је у анализираном периоду, који је за Хрватску пред-приступни период за учлањење у ЕУ, такође значајна, а односила се углавном на инвестиције на пољопривредним газдинствима, подршку некомерцијалним пољопривредним газдинствима и прерађивачким капацитетима, као и изградњи складишта и подршку маркетингу.

У **БЈР Македонији** је постојало неколико различитих мера које су подржавале одређен број традиционалних производа без јасне идеје о очекиваним ефектима и циљевима, са доминантно социјалним карактером (Dimitrievski, Georgiev, Simonovska, 2010). Национална стратегија за пољопривреду и рурални развој усвојена је 2007. године и тада су постављени дугорочни циљеви: јачање конкурентности, повећање дохотка пољопривредних произвођача, прехранбена сигурност и безбедност, одрживо управљање ресурсима, као и одрживи рурални развој.

Графикон 8: Структура подршке пољопривреди у БЈР Македонији

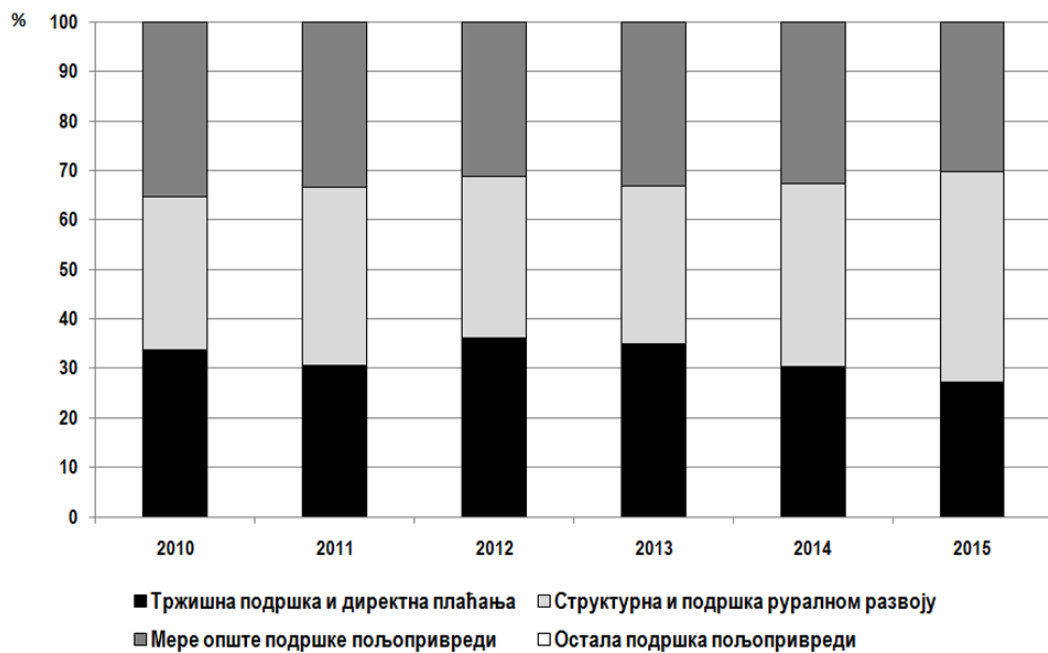
Извор: Прорачун аутора на бази података АРР, 2018.

У складу са постављеним циљевима пољопривредне политике у БЈР Македонији креиране су четири групе инструмената и мера: механизми регулације тржишта, директна плаћања, рурални развој и државна помоћ као додатна подршка пољопривреди. Од наведених мера и инструмената, највећи степен хармонизације са ЗПП-ом присутан је код мера руралног развоја (Dimitrievski и сар., 2014), које су великим делом и финансиране из ИПАРД-а за којем је БЈР Македонија имала приступ и у периоду 2007-2013. године – ИПАРД 1.

Увођењем тржишних принципа пословања у **Црној Гори** елиминисано је вођење пољопривредне политике по социјалним принципима, али до 2006. године није било конзистентне пољопривредне политике (Marković, Marković, 2010). Нова стратегија усвојена је 2006. године и она је у први план истицала концепт одрживог аграрног развоја, па су стога и мере руралног развоја добиле велики значај, а оне се односе на унапређење конкурентности, одрживо управљање ресурсима, као и побољшање живота и диверзификацију активности у руралним подручјима.

Графикон 9: Структура подршке пољопривреди у Црној Гори

Извор: Прорачун аутора на бази података APP, 2018.

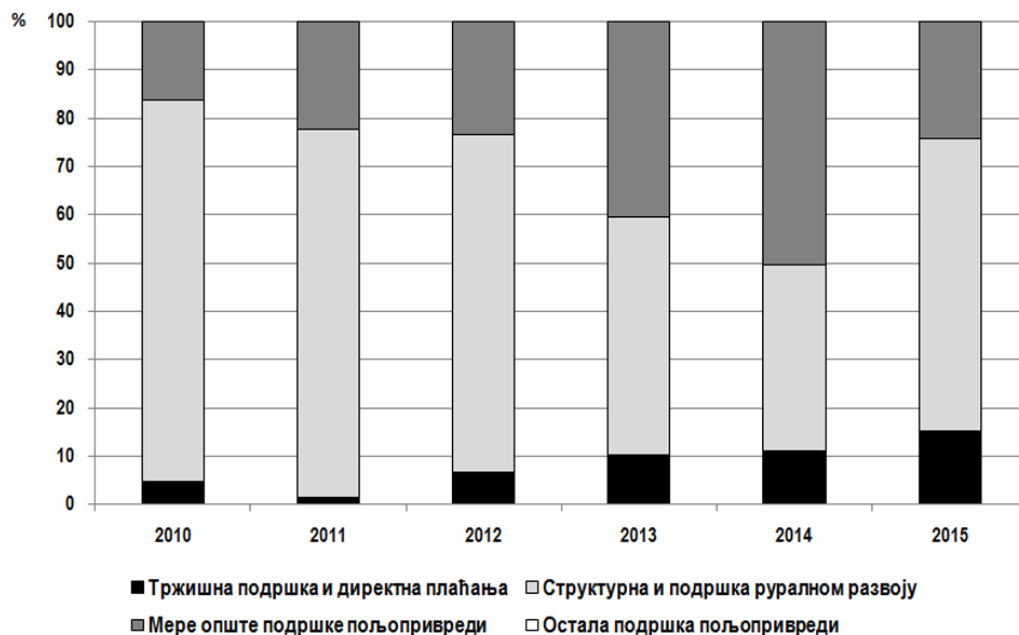
Национални програм за производњу хране и рурални развој усвојен је 2008. године, а у њему су истакнуте и стратегије за приближавање националне пољопривредне политике ЗПП-у. Што се тиче подршке у Црној Гори, значајну улогу имају директна плаћања по хектару или грлу стокe која су у складу са правилима СТО, а веома значајно место у подршци имају и политика руралном развоју, као и општа подршка пољопривреди. Разлог нешто већег фокусирања на подршку руралном развоју у Црној Гори треба тражити у самим специфичностима пољопривреде и руралних области ове земље. Наиме, пољопривреду Црне Горе карактерише одсуство комерцијалне производње житарица, као и веома ниска конкурентност и географске специфичности великих планинских ланаца, те су мере пољопривредне политике усмерене ка руралном развоју, као и обезбеђењу различитих општих услуга пољопривредном сектору (Marković, 2014).

На тржишну подршку и директна плаћања је у Црној Гори у анализираном периоду у просеку одлазило 32% аграрног буџета (Графикон 9), од чега је највећи део

средстава утрошен на директна плаћања по хектару, односно грлу стоке. Подршка структурним мерама, као и мерама руралног развоја је у просеку чинила 35% буџета, а доминантно је овај вид подршке усмераван ка мерама инвестирања на пољопривредним газдинствима у циљу унапређења конкурентности. Веома значајан део аграрног буџета (око 33% у просеку за анализирани период) одлазио је на мере опште подршке пољопривреди, које се односе на програме едукације, истраживања, и развоја, успостављање саветодавних служби, као и ветеринарске и фитосанитарне мере и активности повезане са контролом квалитета производа.

Почетком деведесетих година 20. века у **Албанији** је извршена либерализација цена и тржишта која подразумева релативно либералан трговински режим, а успостављена је и нова пољопривредна политика (Cela, Marku, Imami, 2010). Основно обележје те нове пољопривредне политике јесу веома ниске субвенције, а пољопривредном политиком нису контролисане цене. Од 2007. године у Албанији је на снази Национална стратегија за развој и интеграцију којом су дефинисани и циљеви за сектор пољопривреде и то: одрживо управљање пољопривредним земљиштем, повећање запослености и дохотка, повећање економске ефикасности, побољшање прехранбене сигурности и безбедности, као и маркетинга пољопривредно-прехранбених производа. Међутим, упркос чињеници што је пољопривреда у Албанији веома значајна у креирању БДП-а (преко 18%), подршка овом сектору је на веома ниском нивоу, али се по програму за буџетски период 2014-2020. очекују значајне промене (Zhllima, Gjesci, Imami, 2014).

Графикон 10: Структура подршке пољопривреди у Албанији

Извор: Прорачун аутора на бази података APP, 2018.

Доминантан вид подршке у Албанији представљају мере руралног развоја, на које је одлазило у просеку чак 62% аграрног буџета (Графикон 10). У оквиру мера руралног развоја, подршка се односила на побољшање конкурентности кроз унапређење инфраструктуре у пољопривреди. На мере опште подршке пољопривреди је у просеку усмеравано 30% средстава укупне подршке пољопривреди Албаније, а ова подршка је усмеравана ка унапређењу прехранбене безбедности, као и квалитета производа, али и на истраживање и развој. За разлику од других земаља Западног Балкана, у Албанији је удео подршке тржишту и директним плаћањима знатно нижи, у просеку око 9% укупне подршке у анализираном периоду.

3.3.2. Заједничка пољопривредна политика ЕУ

3.3.2.1. Генеа Заједничке пољопривредне политике ЕУ

Стварањем ЗПП-а ЕУ 1958. године пољопривреда тадашњих шест држава чланица је постала део „заједничког тржишта“ које је подразумевало укидање ограничења и царина у трговини међу њима, а успостављене су заједничке царине према другим земљама. Три основна принципа ЗПП-а подразумевала су: заједничко тржиште, финансијску солидарност и оријентацију ка формирању заједнице. Основан је Европски гарантни и усмеравајући пољопривредни фонд (*European Agricultural Guidance and Guarantee Fund - EAGGF*), који је представљао извор финансирања извозних накнада, тржишних интервенција и структурних мера, а фокус је стављен на политику ценовне подршке, као основни механизам заштите. За извоз у друге земље биле су предвиђене извозне накнаде, чији је циљ био побољшање конкурентности производа из ЕУ на међународном тржишту. Такође, уведене су и интервентне цене које су пољопривредним произвођачима у неограниченим количинама обезбеђивале гарантовану цену у периодима када је тржишна цена била нижа. Оваквим мерама пољопривредне политике ЕУ је своје тржиште пољопривредно-прехранбених производа у значајној мери изоловала од светског (Зекић, 2008).

Овакав модел пољопривредне политике, базиран на ценовној подршци, значајно је допринео расту пољопривредне производње па су се убрзо појавили вишкови код неких пољопривредних производа. Проблем вишкова и неповољна структура пољопривреде иницирали су да се 1968. године донесе тзв. *Mansholt's* план, који је предвиђао смањење броја запослених у пољопривреди и укрупњавање пољопривредних поседа (Божич, Богданов, Шевралић, 2011). Током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века није се много променила физиономија ЗПП-а, али је у значајној мери прихваћена чињеница о неопходности реформисања система подршке пољопривреди. Наиме, у овом периоду су створени предуслови за прву озбиљну реформу ЗПП-а, која је уследила почетком деведесетих година у виду *MacSharry*-евог пакета реформи.

Основни циљ прве радикалне реформе ЗПП-а, односно *MacSharry*-евог пакета мера, подразумевао је редуkcију обима пољопривредне производње, путем комбиновања снижења цена и произвођачких ограничења, уз давање одговарајућих компензација пољопривредним произвођачима у виду директних плаћања. Произвођачи су почели добијати надокнаде које нису биле директно везане за обим производње, а циљне, интервентне и праг цене су смањене. Директна плаћања су значила притисак на буџетске издатке, међутим, процењено је да би економски трошкови оваквих мера били мањи, пошто би цене много ефикасније вршиле своју основну, алокативну, функцију на тржишту. Осим тога, ниже цене би значиле и нижи ниво извозних субвенција чиме би дошло до смањења тензија између ЕУ и њених трговинских партнера. Један од мотива *MacSharry*-јеве реформе била је и потреба да се ЗПП усагласи с међународним обавезама у домену пољопривредне политике, односно да омогући закључивање преговора који су се тада водили у оквиру Уругвајске рунде (Божић, Богданов, Шевралић, 2011).

MacSharry-јева реформа је у области биљне производње обухватила: жита, уљарице и протеинске усеве, а у области сточарства: говеда, овце, млеко и путер. Један од основних циљева ове реформе био је усмерен ка смањењу буџетског притиска, међутим ипак је дошло до повећања трошкова *EAGGF*-а што је било узроковано увођењем мере директних плаћања. Редуковање директних плаћања великим пољопривредним произвођачима путем модулације није прихваћено, а и сам метод обрачуна компензационих плаћања фаворизовао је регионе са високо-интензивном производњом, тако да није дошло до смањења социјалних и регионалних диспаритета. Ипак, *MacSharry*-ева реформа је унела новине у ЗПП, тиме што је разматрала алтернативне политике, односно отворила је нову еру ЗПП-а. Међутим, нова решења у ЗПП-у која је донела *MacSharry*-ева реформа су била мање радикална од оних која су иницијално предложена, а основне идеје реформе да се снизи ценовна подршка у циљу повећања конкурентности и снижавања цена, као и смањење тржишних вишкова и трошкова финансирања, само су делимично испуњене (Богданов, 2015).

Реформски пакет Агенда 2000 усвојен 1999. године био је базиран углавном на припреми за проширење ЕУ са земљама из Централне и Источне Европе, као и на новим међународним трговинским споразумима СТО. Тежња Агенде 2000 било је „продубљивање“ и „проширивање“ циљева реформе из 1992. године, односно преусмеравање мера подршке са ценовне подршке на подршку дохотку пољопривредника у виду директних плаћања, као и успостављање руралне политике. Циљеви Агенде 2000 усмерени су на: конкурентност, сигурност и квалитет пољопривредне производње, стабилност дохотка пољопривредних домаћинстава, заштиту животне средине, као и алтернативне могућности запошљавања и стицања прихода.

У области биљне производње реформом Агенда 2000 била су обухваћена жита, уљарице и протеински усеви. У области сточарства – говеђе месо, а од прерађевина: млеко, путер и обрано млеко у праху. Агенда 2000 подразумевала је успостављање структурне политике како би се уклонили социјални и економски диспаритети међу регионима у ЕУ, али и како би се успоставили потребни услови за њихов уједначен развој. Такође, значајан сегмент структурне политике представљало је и повећање значаја еколошког аспекта, те је већи удео подршке усмерен ка мерама заштите агро-окружења. Један од главних циљева реформе Агенда 2000 представљала је редукција трошкова ЗПП услед очекиваног проширења ЕУ на „исток“. Такође, у овој реформи први пут су трошкови предвиђени у две групе – подршка тржишту – око 90% средстава и подршка руралном развоју – око 10%.

Реформа ЗПП започета 2003. године (Фишлерова реформа), а довршена 2008. године, у сагласности је са циљевима који су успостављени претходном реформом Агенда 2000 и односи се углавном на одрживи развој пољопривреде и рурални развој. Кључне елементе ове реформе представљају: јачање тржишне оријентације и смањивање тржишних дисторзија, јачање подршке руралном развоју и ревизија дела тржишне подршке. Први елемент се манифестује кроз увођење шема јединствених плаћања (*Single Payment Scheme*), која неће бити директно везана за обим производње (*decoupling*) и успостављају се на нивоу пољопривредног газдинства и региона. Шеме јединствених плаћања су повезане са уважавањем одређених захтева које пољопривредни произвођачи морају испунити да би добили овај вид подршке (*cross-compliance*), као што су примена еколошких стандарда, одржавање здравствене безбедности хране, брига о здрављу биљака и животиња, добри услови држања стоке, као и одржавања земљишта у добрим производним и еколошким условима. Такође, циљ оваквог вида подршке је и да пољопривредни произвођачи буду више тржишно оријентисани, као и да унапреде свој предузетнички потенцијал.

У овој реформи коначно је уведена модулација (*modulation*), што значи да ће се уз поједине изузетке, смањивати износ директне подршке преко 5.000 евра годишње по пољопривредном газдинству. Овом реформом је предвиђена посебна контрола финансијске дисциплине у циљу одржања издатака за пољопривреду у предвиђеним буџетским оквирима. У оквиру политике руралног развоја у периоду 2007-2013. година, конституисан је Европски пољопривредни фонд за рурални развој (*European Agrarian Fund for Rural Development - EAFRD*), као извор обједињене подршке политици руралног развоја, која треба да се ослања на следеће четири осе: конкурентност, животна средина и управљање ресурсима, диверзификација економских активности у руралним срединама и побољшање квалитета живота руралне популације и *LEADER* приступ, као начина да се дође до специфичних мера.

3.3.2.2. Промене у Заједничкој пољопривредној политици ЕУ након 2013. године

Корекције механизма ЗПП-а за период након 2013. године настале су под великим утицајем последица економске кризе, као и потребом да се све већа пажња посвети животној средини, природним ресурсима и тражењу решења за нарастајуће развојне диспаритете међу европским руралним регионима (Богданов, 2015). Нова политика ЗПП-а треба да омогући корените промене, као што су: праведнија директна плаћања за оне који воде рачуна о животној средини, снажнији положај пољопривредника у прехранбеном ланцу, као и делотворнију и транспарентнију ЗПП. Директна плаћања ће се праведније распоређивати између земаља чланица укидањем плаћања на основу „историјског права“ (European Commission, 2013a).

Слика 1: Изазови, циљеви политике и реформе ЗПП након 2013. године

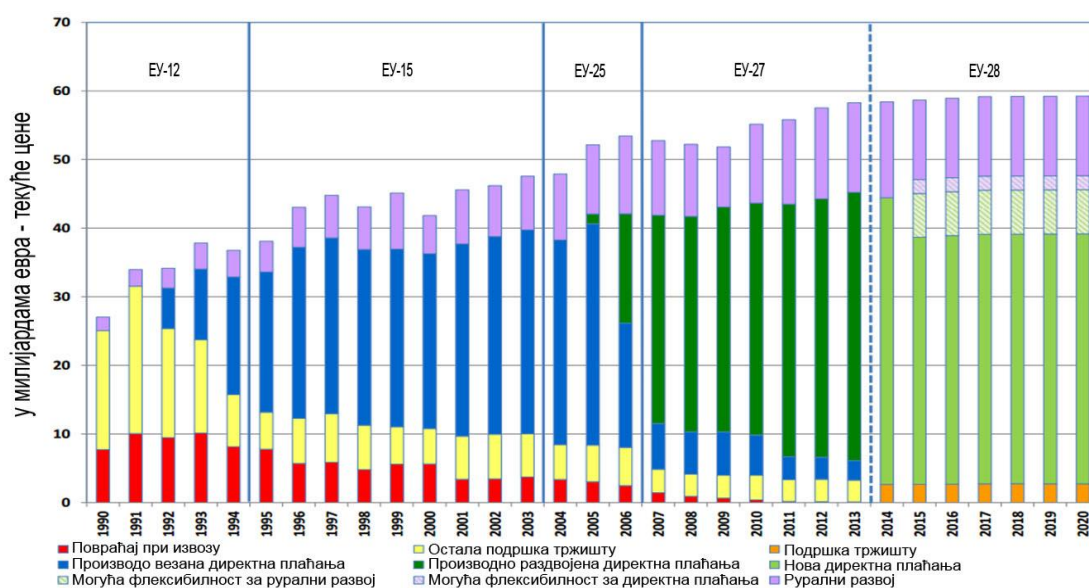
Извор: European Commission, 2013a.

Промене ЗПП-а у периоду од 2014-2020. године воде се на принципу „јавни новац за јавна добра“ што подразумева да се пољопривредни произвођачи награђују уколико доприносе очувању животне средине, а као нова компонента првог стуба уводи се нови инструмент – озелењавање, који представља једну од главних промена у новом оквиру ЗПП-а. Такође, овом реформом долази до даљег ребаланса плаћања између два стуба ЗПП-а, односно прерасподеле средстава из првог ка другом стубу (Matthews, 2013).

У буџетском периоду од 2014-2020. године, пред ЗПП-ом су се наметнули бројни економски, еколошки и територијални изазови, за чије остварење су постављени дугорочни и краткорочни циљеви (Слика 1). Изазови које је наметнуло економско окружење, превасходно се односе на прехранбену сигурност и глобализацију, опадајућу стопу раста производње, нестабилност цена, раст трошкова производње услед високих цена инпута, као и погоршан положај произвођача у ланцу снабдевања храном. Еколошки изазови повезују се са ефикасношћу ресурса,

квалитетом земљишта и воде, као и претњама за станишта и биодиверзитет, док се територијални изазови односе на суочавање руралних подручја са демократским, економским и социјалним дешавањима, која подразумевају депопулацију и релокацију бизниса. Дугорочни циљеви, који су се наметнули пред ЗПП, како би обезбедио оквир за даље политике које треба да охрабре произвођаче да се суоче са наведеним изазовима, односе се на одрживост пољопривредне производње, одрживо газдовање природним ресурсима и одговор на климатске промене, као и равномеран територијални развој (European Commission, 2013a).

Графикон 11: Дистрибуција средстава ЗПП-а

Извор: European Commission, 2013a.

Укупна буџетска средства која су предвиђена за финансијски оквир ЗПП-а у периоду 2014-2020. године износе нешто мало више од 408 милијарди евра, изражено у текућим ценама, од чега је око 321 милијарди евра предвиђено за директна плаћања и тржишно-ценовну подршку, а око 96 милијарди евра за рурални развој (European Commission, 2013a). Производно везана плаћања (*coupled support*) могу чинити до 10% или до 15% националних средстава, што зависи од постојећег нивоа везаних плаћања, а она су намењена како би се одржала веза између подстицаја и производње. Примена производно везаних плаћања везује се за специфичне секторе у одређеним регијама, како би се узело у обзир постојеће стање. До 5% националних средстава може бити намењено за произвођаче у подручјима која имају нека природна ограничења. У новом буџетском оквиру обавезна је и примена „зелених плаћања“ која су намењена произвођачима који примењују праксу усмерену на климатске промене и околину, а она износе 30% националних средстава. О алокацији директних плаћања од 2014. године одлучује свака земља чланица ЕУ засебно.

Нови буџетски оквир ЕУ подразумева задржавање финансирања политике руралног развоја на сличном нивоу, с тим што је одређен део средстава намењен мерама заштите агро-окружења, као и за подршку развоју органске пољопривреде. У оквиру новог буџетског периода није одређен минималан проценат исплате по сегменту (стубу) подршке, већ је остављено да свака земља чланица ЕУ засебно дефинише којим мерама ће достићи циљеве. Ово практично значи да се плаћања, у периоду од 2014-2020. године, могу трансферисати између појединих сегмента подршке у износу до 15% (Графикон 11).

3.3.2.3. Пред-приступна помоћ ЕУ земљама Западног Балкана

ЕУ има веома значајну улогу током процеса транзиције земаља Западног Балкана, односно у процесу имплементације прописа ЕУ у циљу приближавања ових земаља њеном чланству. У периоду када је започета транзиција у овим земљама, односно у последњој деценији 20. века, земљама Западног Балкана је кроз различите врсте програма помоћи исплаћено око 5,5 милијарди евра. Највећи проценат тих средстава исплаћен је Босни и Херцеговини, чак 36%, затим Србији и Црној Гори 27%, Албанији 17%, БЈР Македонији 7% и Хрватској 6%. Од децембра 2000. године усвојен је нови програм за помоћ овим државама који је носио назив *Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation (CARDS)*, а у оквиру овог програма од 2000-2006. године пласирано је земљама Западног Балкана око 5 милијарди евра у инвестиције, изградњу и модернизацију институција и управе (Зекић, 2008).

Од 2007. године ЕУ уводи нови инструмент помоћи земљама кандидатима, као и земљама потенцијалним кандидатима – ИПА (*Instrument for Pre-Accession Assistance*). ИПА дефинише обим и тип подршке који је намењен земљама Западног Балкана, а садржи пет компоненти доступних земљама кандидатима, од којих прве две могу да користе и земље потенцијални кандидати:

- подршка транзиционом процесу и изградња институција;
- подршка успостављању прекограничне сарадње;
- подршка политикама регионалног развоја;
- подршка развоју људских ресурса, и
- подршка руралном развоју.

Пета компонента ИПА фондова односи се на подршку руралном развоју земаља кандидата за чланство у ЕУ – ИПАРД. ИПАРД треба да изврши припрему земаља кандидата за чланство за имплементацију и управљање ЗПП-ом, а циљ је да се у оквиру овог вида помоћи допринесе одрживом развоју пољопривреде, као и повећању економске виталности руралних подручја. Услови које треба да испуне земље кандидати за чланство како би им средства из ИПАРД фондова била доступна су следећи:

- регулисање националних тела која треба да дефинишу стратегије и програме, као и да организују и контролишу дистрибуцију и обезбеде услове за коришћење ИПАРД-а;
- унапређење знања и транспарентности о стању у пољопривреди и руралним областима;
- креирање националне стратегије руралног развоја;
- формирање државних тела, као што су ветеринарске службе и службе за заштиту животне средине;
- подстицање удруживања, кроз различите форме организовања пољопривредника, бизнис сектора, организација за заштиту животне средине, локалних асоцијација за рурални развој;
- подржавање унапређења приступа тржишту новца пољопривредним произвођачима и онима који започињу бизнис у руралним подручјима (ове мере нису предвиђене ИПАРД програмом);
- успостављање саветодавних и стручних пољопривредних служби (ове мере нису предвиђене ИПАРД програмом).
- настојање да се остваре што већа искуства у добро дефинисаним пилот пројектима.

У периоду 2007-2013. године био је актуелан ИПА 1 период у коме је из буџета ЕУ за предприсупну помоћ издвојено 11,5 милијарди евра, а у овом периоду од земаља Западног Балкана су само Хрватска и БЈР Македонија могле да користе свих пет компоненти, док су осталим земљама биле доступне само прве две (European Commission, 2018). Што се тиче ИПАРД 1, до 2013. године Хрватска и БЈР Македонија су повукла средства у износу од 130 и 65 милиона евра, респективно. Највећи део ових средстава био је усмерен ка инвестицијама у пољопривредна газдинства, инвестиције на развој прераде и маркетинга, као и на развој и диверзификацију пољопривредних газдинстава. Хрватска је највише средстава утрошила на трећу осу – развој руралне економије, док је БЈР Македонија највише средстава утрошила на прву осу – унапређење ефикасности и достизање ЕУ стандарда (European Commission, 2013б).

За период 2014-2020. године дефинисан је ИПА 2 инструмент предприсупне помоћи, за који је планирано да ЕУ издвоји 11,7 милијарди евра (European Commission, 2018). У односу на ИПАРД 1, ИПАРД 2 (2014-2020. године) не подразумева постојање приоритетних оса, већ већи број мера подршке, уз остављање могућности државама корисницама да начине избор мера за које ће употребити предвиђена средства. Овакав приступ омогућава уважавање специфичности руралних подручја сваке земље кандидата, који би требало на основу својих секторских анализа и анализа стања у руралним подручјима да усмеравају доступна средства. Такође, у ИПАРД 2 програму је обавезна партиципација корисника средстава (око 50%), као и државе кориснице (25% од укупних јавних средстава) (Зекић, Матковски, Клеут, 2016).

Оквиром ИПА 2 програма, подршка ЕУ за пољопривреду и рурални развој предвиђена је за земље кандидате за чланство, а од земаља Западног Балкана средства су предвиђена за Србију, БЈР Македонију, Црну Гору и Албанију. За Србију је предвиђено 210 милиона евра, док је за остале земље предвиђено: за БЈР Македонију 106,3 милиона евра, Црну Гору 52,4 милиона евра и за Албанију 92 милиона евра (European Commission, 2018).

Да би се остварио приступ средствима из ИПАРД-а, неопходно је да свака држава припреми документ којим се дефинишу мере за подршку руралном развоју, као и критеријуми и финансијски оквири, а све у складу са регулативама ЕУ. ИПАРД програм је неопходно да буде акредитован од стране директората за пољопривреду ЕУ, што је само један од услова за приступ фондовима ЕУ. Наиме, примена ИПАРД програма подразумева и изградњу националних институција које су неопходне за спровођење ове подршке, а то су ИПАРД агенција, управљачко тело, надзорно тело и национални фонд. Задатак ових институција јесте избор мера, њихово праћење и евалуација, праћење финансијског тока новца, као и обављање административних послова око пријаве, контроле и сл. (Зекић, Матковски, Клеут, 2016).

Искуства земаља које су користиле ИПАРД 1 показују да су ови програми били само у одређеној мери ефикасни у повлачењу средстава за предприсупну помоћ пољопривреди и руралном развоју. Наиме, бројни проблеми су пратили повлачење ИПАРД средстава, па је рецимо у БЈР Македонији повучено само 7% средстава које су били намењени у ове сврхе током програмског периода 2007-2014. (Erjavec, Volk, Rednak, 2016). Главни проблеми се односе на дужину процедура приликом акредитације потребног институционалног оквира, као и неефикасност јавне администрације у већини земаља Западног Балкана. Повлачење средстава представља велики изазов за земље Западног Балкана и у периоду ИПАРД 2, управо због потешкоћа у организовању административних капацитета, као и ограничења у институционалним и финансијским ресурсима за потпуни примену ИПАРД-а.

3.3.3. Прилагођавање пољопривредне политике земаља Западног Балкана ЗПП-у

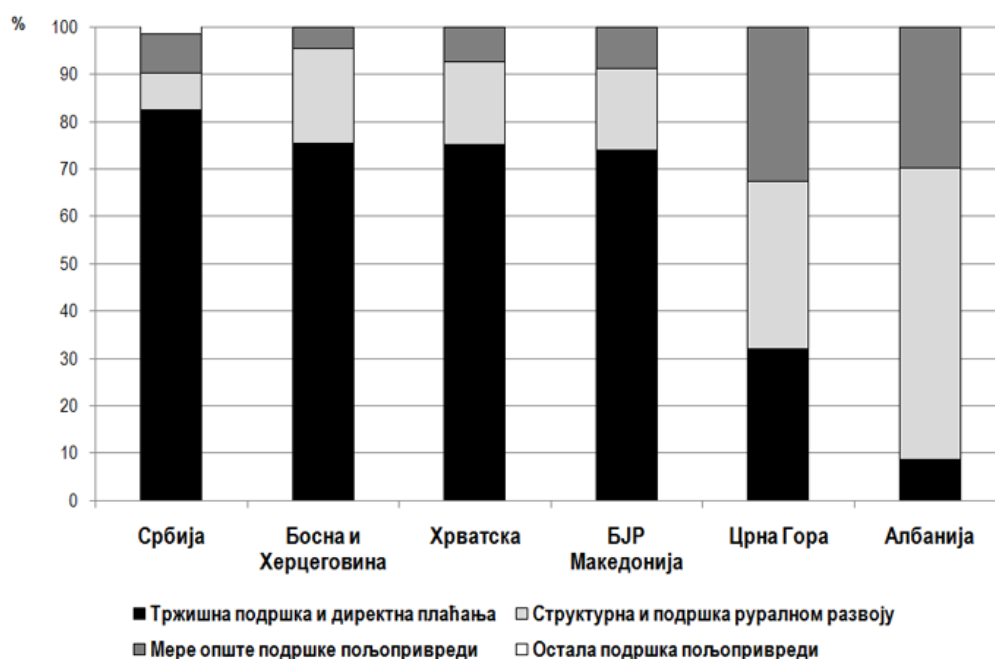
Реформа пољопривредне политике у земљама Западног Балкана спроводи се у складу са постојећим интеграционим процесима, с обзиром да у моменту када одређена земља постане члан ЕУ, систем подршке пољопривреди мора бити компатибилан са системом подршке у оквиру ЗПП који се у датом тренутку користи. Управо због тога, неопходно је перманентно прилагођавање мера и механизма домаће подршке пољопривреди, те усмеравање мера ка инвестирању у програму који треба да унапреде конкурентност, повећају ниво продуктивности, као и квалитет самих пољопривредно-прехранбених производа.

Прилагођавање пољопривредних политика земаља Западног Балкана ЗПП-у подразумева како промене у самом нивоу заштите и доходовне подршке пољопривреди, тако и изградњу нових и реформу постојећих институција, прилагођавање спољнотрговинског режима, као и регулисање здравствене исправности производа, ветеринарске заштите стоке, као и означавање у складу са стандардима ЕУ. Креатори пољопривредних политика ових земаља морају сагледати све актуелне промене, те благовремено вршити прилагођавање законодавног, економског, као и институционалног система земље за успешну интеграцију у ЕУ.

Буџетска подршка пољопривреди варира по земљама Западног Балкана. Према подацима из базе *APP*, највећи ниво подршке по хектару пољопривредне површине има Хрватска, која је у 2012. години, години пре уласка у ЕУ, имала подршку и износу од 324 евра по хектару, те Хрватска заиста одскаче по нивоу подршке по хектару у односу на остале земље овог региона. Од осталих земаља Западног Балкана, највећи ниво подршке у последњој анализираној години (2015. година) имала је Црна Гора – 86 евра по хектару, док је ниво подршке у Србији износио 61 евро по хектару, а у БЈР Македонији 58 евра по хектару. Најнижи ниво подршке по хектару пољопривредне површине имале су Албанија и Босна и Херцеговина, око 30 евра по хектару. Сличан ниво подршке имале су и земље „новије“ чланице ЕУ, у којима је у пред-приступном периоду ниво подршке био сличан као и у земљама Западног Балкана (Чешка, Естонија, Мађарска, Пољска, Словенија, Словачка) (Volk, Rednak, Erjavac, 2014).

На основу података из базе *APP* може се закључити да виши ниво укупне подршке имплицира и већа издвајања за тржишну подршку и директна плаћања, те је у структури укупне подршке ова мера значајна у Хрватској, Србији и БЈР Македонији, а изузетак од овог правила је Босна и Херцеговина у којој ниво укупне подршке није на завидном нивоу (Графикон 12). Подршка руралном развоју, као и подршка општим мерама су изузетно битне када је реч о структури укупне подршке у Албанији и Црној Гори.

Директна плаћања су у већини земаља доминантан вид подршке, али њихова форма варира по земљама. У Србији је поред плаћања по хектару и грлу стоке и плаћања за одређене производе, присутно и субвенционисање инпута, док су у БЈР Македонији и Босни и Херцеговини доминантна директна плаћања за испоручене производе. Форма директних плаћања по хектару и грлу стоке, која у већој или мањој мери егзистира у структури подршке у свим земљама Западног Балкана, је у оквиру ЗПП-а била у великој мери примењивана пре реформе из 2003. године, када је замењена производно раздвојеним директним плаћањима базираним на историјским правима, која су сада у примени једино у Хрватској као чланице ЕУ.

Графикон 12: Структура подршке пољопривреди у земљама Западног Балкана

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2010-2015. године (за Хрватску просек за период 2007-2012. године).

Извор: Прорачун аутора на бази података APP, 2018.

С обзиром на то да ЗПП не представља статичан систем, већ је у многоме еволуирала од свог изворног облика, земље Западног Балкана су дужне да прихвате такав динамични и иновативни систем ЗПП-а, као и да преузму све обавезе које проистичу из процеса придруживања. Пут придруживања ЕУ није једноставан, те се стога морају предузети бројне активности које укључују разне актере. Бројне промене у мерама и механизмима пољопривредних политика ових земаља су неопходне превасходно због дугогодишњег изостанка систематичности у приступу, програмирању и класификацији мера, што имплицира да је пољопривредна политика ових земаља још у процесу транзиције и тражња трајнијих концепата. Наиме, у свим овим земљама се мере пољопривредне политике често уводе и укидају, те не постоји дугогодишњи оквир који би указивао на правац подршке. Целокупан период транзиције карактеристичан је по брзим и честим променама мера буџетске подршке пољопривреди, које су засигурно изазвале и одређене проблеме у пољопривредној политици, а овакве промене су имале утицај и на нижи ниво инвестирања у пољопривреду.

Структура подршке значајно се разликује у земљама Западног Балкана и ЕУ, што значи да ће пољопривредне политике морати да се мењају у правцу прилагођавања структури ЗПП-а. Овакво прилагођавање ће у одређеним земљама захтевати нове институције, већу транспарентност и доступност ширем кругу корисника, што даље води ка неопходности раста аграрног буџета. Свакако да ће доминантан утицај да промене система подршке имати сама физиономија ЗПП-а у тренутку

придруживања поједине земље ЕУ, јер ће опсег мера пољопривредне политике у великој мери утицати на обим производње, као и ниво оствареног дохотка пољопривредника у најзначајнијим секторима пољопривредне производње. Управо због тога, неопходно је креирати подршку која ће омогућити да пољопривредни произвођачи одговоре на захтеве конкуренције тржишта ЕУ. Додатно, све земље Западног Балкана треба да изнађу инструменте којима ће штитити домаћу производњу са једне стране, а са друге стране утицати на повећану конкурентност на међународном тржишту пољопривредно-прехранбених производа (Lovre, 2013).

Чланство у ЕУ засигурно има значајне импликације како на пољопривредни сектор, тако и на целокупну националну економију. Наиме, према Коестер и Зарић (2009) позитивни ефекти који се очекују већ потписивањем ССП-а су: већа могућност избора роба и услуга за домаће потрошаче, повећан прилив страних директних инвестиција, дугорочни и стабилни уговорни преференцијални приступ тржишту ЕУ и на основу тога раст извоза и већа интеграција у економију ЕУ, а потом и у међународну трговину, као и раст запослености услед отварања нових радних места условљених растом извоза и услужног сектора. На другој страни су очекивани негативни ефекти: раст увоза и раст трговинског дефицита, смањење царинских прихода, различити трошкови прилагођавања привреде повећаној конкуренцији, као и одређен број социјалних трошкова.

Да би нека земља могла да функционише као члан система ЕУ, неопходно је да буде у стању да имплементира све оно што је обавезно за пољопривреду, као и привреду уопште, осталих земаља чланица. То доводи до закључка да уколико нека од земаља Западног Балкана жели да прода своје производе на тржишту ЕУ, они морају бити најмање истог квалитета, здравствене и хигијенске исправности, као и производи које произвођача из ЕУ. Свакако да је пожељно да ти производу буду већег квалитета од производа из ЕУ, како би им се дала предност на тржишту. Разлог овоме је конкурентски притисак који се очекује од стране ефикаснијих произвођача из високо развијених земаља ЕУ. Неконкурентност производа у земљама Западног Балкана последица је већег броја фактора, а као најзначајнији намеће се низак ниво продуктивности пољопривреде (Matkovski, Djokic, Zekic, 2016; Birovljev, Đokić, Matkovski, Kleut, 2017). Низак технолошки ниво аграрног сектора последица је и недовољно иновираних производних структура. Наиме, сортимент и расни састав стоке је доста застарео, те је потребно унапређење, а овакво стање свакако је последица недовољног трансфера знања у ову област. Такође, прерада на самом газдинству, као и производња производа веће додате вредности није довољно заступљена. Управо због тога, у циљу унапређења производних перформанси пољопривреде, неопходно је мерама пољопривредне политике подстицати интензивнију производњу. Интензивнијом производном структуром, као и одрживом поседовном структуром у оквиру европског модела пољопривреде, могли би се значајније унапредити производни потенцијали у смислу повећања парцијалних продуктивности пољопривреде, чиме би се створила добра основа за

развој прехранбене индустрије, што би уз унапређење конкурентности пољопривреде имало пресудан утицај на побољшање извозних могућности пољопривредно-прехранбених производа.

Наступ произвођача из земаља Западног Балкана на тржишту ЕУ захтева достизање и прилагођавање високим и све више растућим захтевима наметнутим од стране прерађивачке индустрије, на коју све већи притисак врши и малопродаја. С друге стране, имајући у виду да су пољопривреде ових земаља још увек у периоду трансформације, структура пољопривреде је и даље врло неповољна. Карактеристично за све земље Западног Балкана је преовладавање малих пољопривредних газдинстава, која пољопривредницима у великој мери онемогућавају обезбеђење адекватног дохотка, као и рационалну примену савремених техничко-технолошких система. Последично је и профитабилност саме пољопривредне производње значајно нижа у односу на ЕУ, што лимитира докапитализацију и могућности модернизације производње. Управо због тога, све земље током пред-приступних преговора морају покушати обезбедити што бољу позицију за своје пољопривредне произвођаче, али и да учине све у правцу повећања нивоа конкурентности пољопривреде на будућем заједничком тржишту ЕУ. Овај задатак није нимало једноставан, а подразумева низ мера и координираних активности, од трансфера знања, до измене структуре пољопривредних газдинстава, а све у циљу унапређења производних перформанси пољопривреде (Erjavec и сар., 2014; Zekić, Matkovski, 2014).

4

Производња и цене пољопривредно-прехранбених производа и прехранбена сигурност у земљама Западног Балкана

4.1. Производне перформансе аграрног сектора

4.1.1. Тенденције производње пољопривредно-прехранбених производа

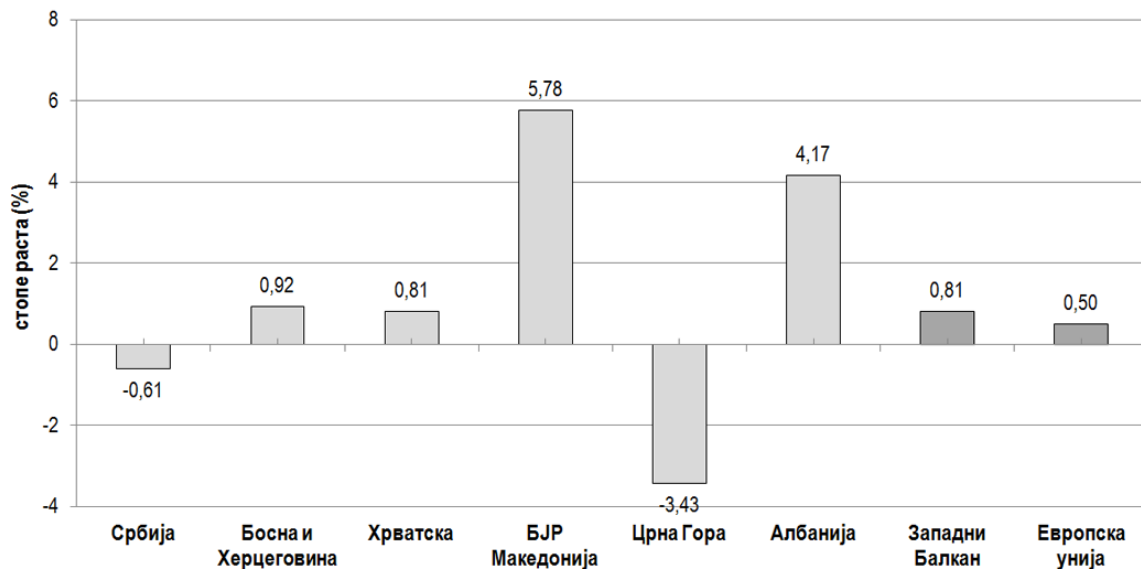
На производне перформансе пољопривреде земаља Западног Балкана утицали су бројни економски и некономски фактори, а неоспорно је да су транзиција, као и прилагођавање сектора међународним економским интеграционим процесима, засигурно имали велики утицај на саме тенденције у производњи пољопривредних производа, али и на парцијалне продуктивности пољопривреде и цене пољопривредних производа. Кретање пољопривредне производње (Графикон 13), посматране кроз просечне годишње стопе раста³, показује благи просечни раст

---

³ Стопе раста израчунате су из експоненцијалне функције, тако да приказују просечну годишњу динамику појаве за анализирани период.

производње, а може се уочити и различита динамика кретања обима пољопривредне производње.

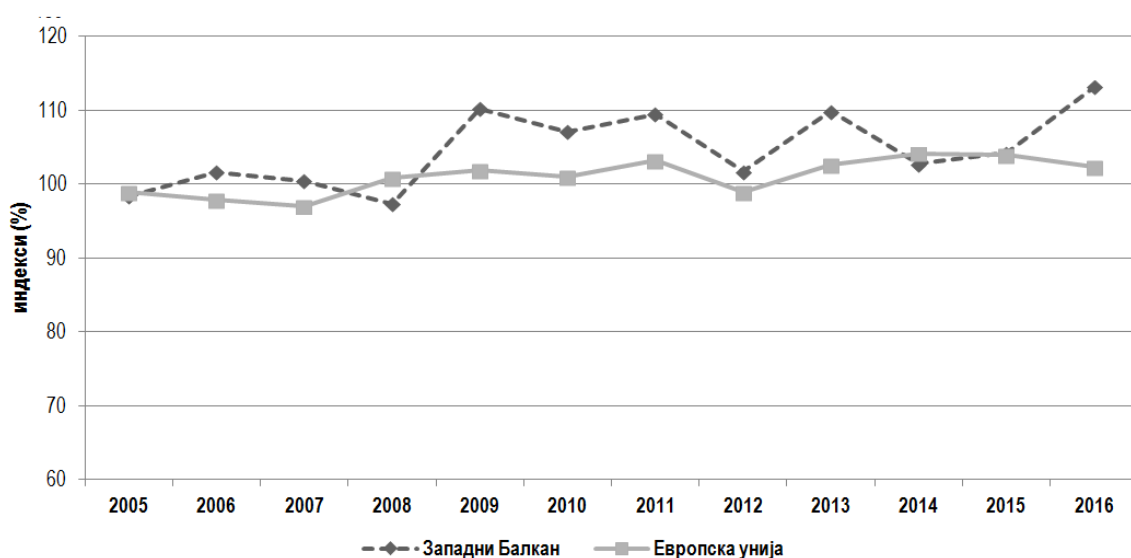
Графикон 13: Просечне годишње стопе раста пољопривредне производње

Напомена: Просечне годишње стопе раста су рачунате за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података FAO, 2018.

Графикон 14: Кретање обима пољопривредне производње у земљама Западног Балкана и ЕУ

Напомена: 2004-2006.=100

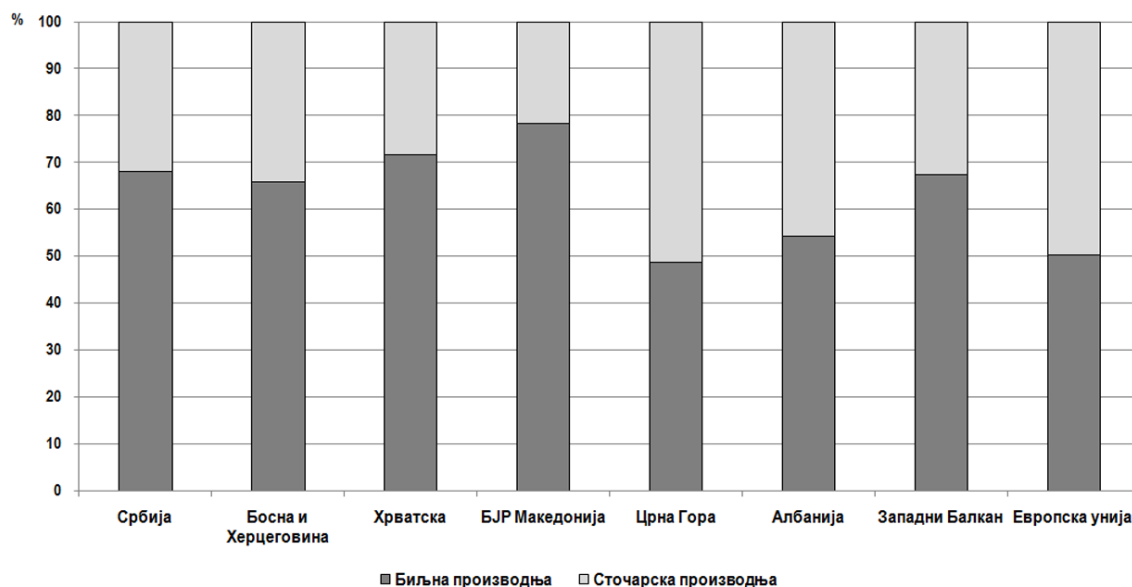
Извор: Прорачун аутора на бази података FAO, 2018.

Различита динамика кретања обима пољопривредне производње у анализираном периоду говори о хетерогености пољопривреда ових земаља, као и самих услова за пољопривредну производњу; у Србији и Црној Гори се бележи пад, док остале земље карактерише раст пољопривредне производње. Такође, временски услови имају велики ефекат на само кретање обима пољопривредне производње, с обзиром на окренутост ка биљној производњи у овим земљама. У исто време у ЕУ је присутан благи раст пољопривредне производње по просечној годишњој стопи раста од 0,5%. Уочава се и већа варијабилност обима пољопривредне производње у земљама Западног Балкана, него што је то случај са земљама ЕУ (Графикон 14). На варијабилност обима пољопривредне производње, који је у великој мери условљен самом структуром пољопривредне производње (Графикон 15), велики утицај има укупна буџетска подршка пољопривреди, као и неконзистентност мера пољопривредне политике у земљама Западног Балкана (Поглавље 3). Укупан износ средстава намењен подршци пољопривреди је у свим земљама Западног Балкана, изузев Хрватске, значајно мањи него што је то случај са ЕУ. Додатно, арсенал мера које су у употреби значајно се разликује од мера које се примењују у оквиру ЗПП-а. Доминантан вид подршке у већини земаља Западног Балкана представљају директна плаћања, али се форма исплате разликује по земљама, те често овај вид подршке има само ограничен ефекат на раст обима пољопривредне производње. На пример, у Србији се значајан износ средстава исплаћује за субвенционисање инпута (горива), а овај вид подршке има ефекат на снижавање трошкова производње, а не на раст самог обима пољопривредне производње. Директна плаћања која се исплаћују по хектару или грлу стоке у већини земаља Западног Балкана се значајно разликују у односу на актуелна производно раздвојена директна плаћања предвиђена ЗПП-ом, те се у процесу европских интеграција очекују промене механизма исплате овог вида подршке.

У већини земаља Западног Балкана биљна производња је доминантна у структури вредности пољопривредне производње. Највећи значај биљна производња има у структури вредности производње у БЈР Македонији (78%), а изузетно значајна је и у Хрватској, Србији и Босни и Херцеговини, где чини 72%, 68% и 66% вредности укупне пољопривредне производње, респективно. Нешто мање учешће у структури укупне вредности пољопривредне производње биљна производња има у Албанији 54% и Црној Гори 49%. Уколико се посматра целокупан регион Западног Балкана, биљне производња доминира, односно на вишем је нивоу него што је случај са земљама ЕУ, где је у анализираном периоду равномерно заступљена и биљна и сточарска производња. Може се закључити да је већина земаља Западног Балкана окренута ка практиковању релативно екстензивне пољопривреде, те би развој сточарске производње засигурно био генератор интензивности пољопривредне производње.

Графикон 15: Структура вредности пољопривредне производње

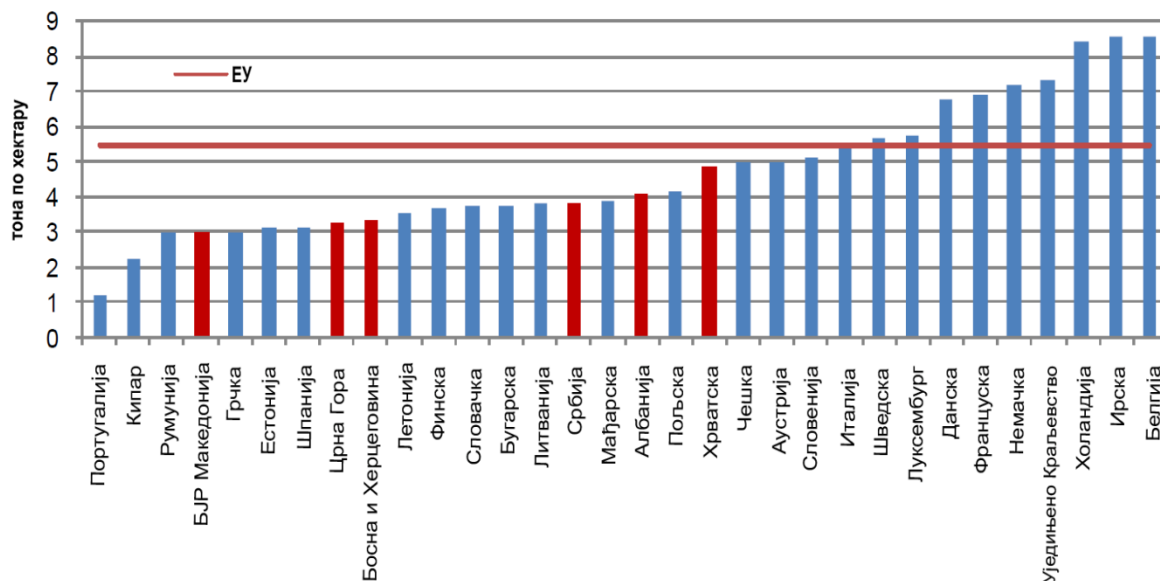
Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података FAO, 2018.

У коришћеној пољопривредној површини у земљама Западног Балкана, житарице су доминантне у свим земљама, изузев Црне Горе. Поред житарица, у сетвеној структури Србије и Хрватске значајно место има и индустријско биље, првенствено уљарице. У Босни и Херцеговини, БЈР Македонији и Албанији у биљној производњи је, након житарица, најзаступљеније поврће. У Црној Гори у коришћеним пољопривредним површинама значајно место имају кромпир и грожђе, у БЈР Македонији је веома значајан и дуван, а у свим земљама Западног Балкана воће има значајно место у оквиру биљне производње. Што се тиче сточарске производње, у већини земаља Западног Балкана значајно место има млечно говедарство (млеко и говеђе месо), а следи га свињско месо у Србији и Хрватској, док је у осталим земљама Западног Балкана на другом месту овчије и козје месо. Производња житарица је у већини земаља Западног Балкана у паду у периоду 2005-2016. године, док тенденцију раста у већини земаља имају воће, поврће и грожђе. Што се тиче сточарске производње, она је у анализираном периоду или у стагнацији или је карактерише пад, а приметан је благи раст код производње овчијег, као и пилећег меса у појединим земљама (APP, 2018).

Што се тиче просечног приноса у биљној производњи, земље Западног Балкана карактерише континуирани раст; нпр. у периоду 2007-2012. године просечан принос пшенице је порастао у Хрватској и Албанији за чак 30%, док је у истом посматраном периоду раст просечног приноса пшенице у Босни и Херцеговини, као и Србији износио 20% (Volk, Rednak, Erjavec, 2014).

Графикон 16: Просечан принос пшенице у земљама Западног Балкана и ЕУ

Напомена: Просек за период 2010-2012. године

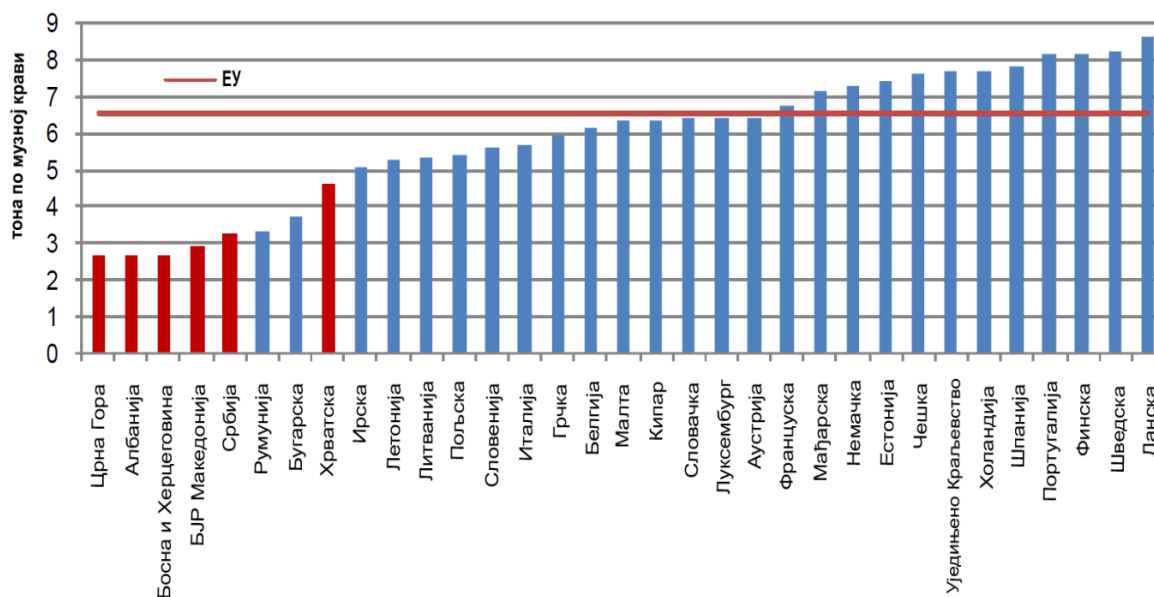
Извор: Прилагођено према Volk, Rednak, Erjavec, 2014.

Све земље Западног Балкана су по просечном приносу пшенице испод просека за ЕУ (Графикон 16), а најближа просеку је једина земља Западног Балкана чланица ЕУ - Хрватска. У Србији и Албанији је просечан принос пшенице за анализирани период око 4 тоне по хектару, што је слично као у Пољској, Мађарској и Литванији.

У сточарској производњи, посматран је просечан принос млека (Графикон 17) и уочљивија је много веће заостајање земаља Западног Балкана за земљама ЕУ, него што је то био случај код анализе просечног приноса пшенице. Иако је према подацима АРР базе (2018) уочљив значајан раст просечног приноса млека у земљама Западног Балкана, просечан принос млека је у свим земљама Западног Балкана знатно испод просека за ЕУ. Наиме, Хрватска је по просечном приносу млека испред Бугарске и Румуније, док све преостале земље Западног Балкана имају нижи принос млека од било које земље чланице ЕУ, и он се у већини земаља креће испод 3 тоне по музној крави.⁴

⁴ Ове податке је потребно узети са одређеном дозом резерве имајући у виду да у већини земаља Западног Балкана није извршена класификација на млечне и остале краве, односно раздвајање производње млека од производње меса.

Графикон 17: Просечан принос крављег млека у земљама Западног Балкана и ЕУ

Напомена: Податак за 2012. годину

Извор: Прилагођено према Volk, Rednak, Erjavec, 2014.

Драстична разлика у приносима указује на ниску укупну факторску продуктивност и нижи технолошки ниво у пољопривреди земаља Западног Балкана у односу на ЕУ. Узрок овоме треба тражити у структури поседа у овим земљама (Поглавље 3), односно малој просечној величини газдинства која су у највећој мери ниско специјализована. Мала пољопривредна газдинства утичу на смањење интензивности производње, што за последицу има нижи принос по хектару, односно грлу стоке.

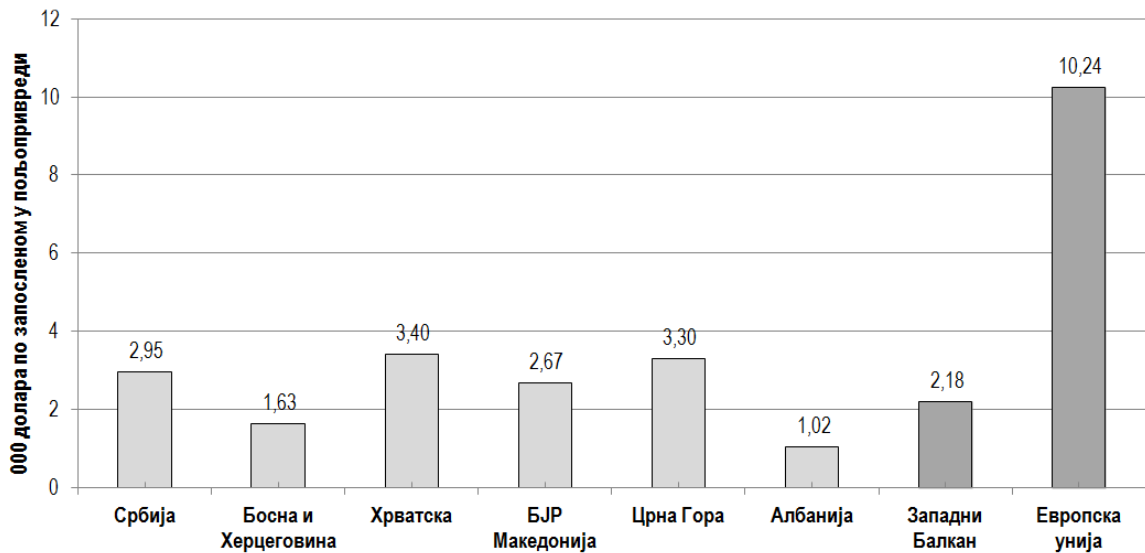
4.1.2. Парцијалне продуктивности пољопривреде

Продуктивност пољопривреде у земљама Западног Балкана сагледана је са аспекта парцијалних продуктивности пољопривреде: продуктивности рада и продуктивности земљишта.⁵ Анализом нивоа продуктивности рада у земљама Западног Балкана (Графикон 18) уочава се изражено ниска продуктивност рада пољопривреде Албаније (1.020 долара по запосленом у пољопривреди), као и Босне Херцеговине (1.630 долара по запосленом у пољопривреди). Највећу продуктивност рада од земаља Западног Балкана поседује једина чланица ЕУ од ових земаља -

⁵ Парцијалне продуктивности пољопривреде - продуктивност рада (P/R) и продуктивност земљишта (P/Z) рачунате су као однос вредности пољопривредне производње по запосленом у пољопривредни, односно по хектару пољопривредне површине, респективно. Парцијалне продуктивности пољопривреде повезане су преко факторског односа земљиште/рад, што се може исказати релацијом $(P/R) = (P/Z) * (Z/R)$, где P, R и Z представљају пољопривредну производњу, радну снагу ангажовану у пољопривреди и пољопривредно земљиште, респективно.

Хрватска (3.400 долара по запосленом у пољопривреди). Хрватску следе Србија (2.950 долара по запосленом у пољопривреди) и Црна Гора (3.300 долара по запосленом у пољопривреди). У односу на земље ЕУ, продуктивност рада је вишеструко нижа, а уочава се и продубљивање тог јаза (Графикон 19).

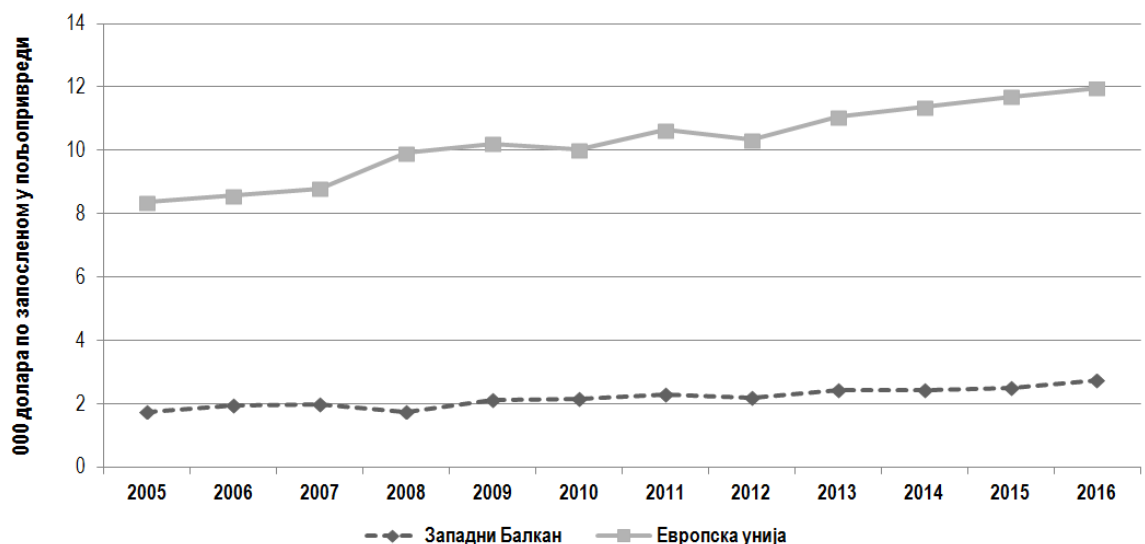
Графикон 18: Компарације у нивоима продуктивности рада

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података FAO и Светске банке, 2018.

Графикон 19: Тенденције у продуктивности рада у земљама Западног Балкана и ЕУ

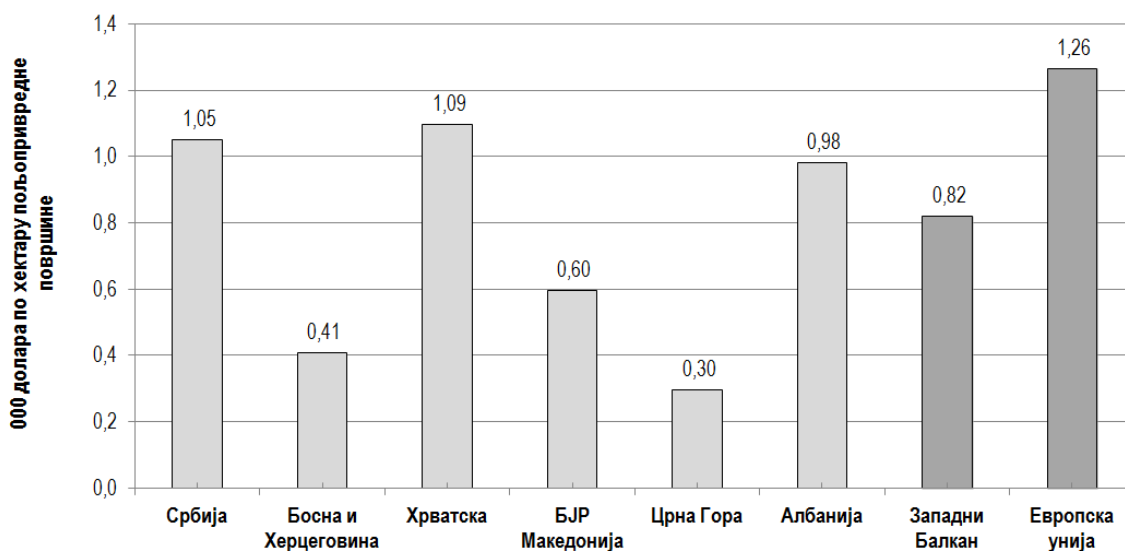

Извор: Прорачун аутора на бази података FAO и Светске банке, 2018.

Највећи јаз код продуктивности рада присутан је у односу на земље ЕУ које имају високо интензивну производњу, те стога оне остварују и до неколико пута виши ниво пољопривредне производње по запосленом у пољопривреди (Zekić, Kleut, Matkovski, 2017). Изражено низак ниво продуктивности рада у пољопривреди земаља Западног Балкана може се тумачити и као последица вишка радне снаге у овом сектору, те појава прикривене незапослености, али и доминација ситног поседа са полу-натуралном производњом (Gajić, Zekić, 2013). Управо због тога пољопривредни сектор не треба да буде извор додатног запошљавања радника, а додатно ангажовање запослених би могло евентуално да се оствари у домену сточарске производње, што би свакако довело да позитивног ефекта у нивоу интензивности производње.

Када је реч о продуктивности земљишта, земље Западног Балкана мање заостају за ЕУ (Графикон 21), али је тај јаз мањи него код продуктивности рада. Од земаља Западног Балкана, као што је случај и са продуктивношћу рада, највећи ниво продуктивности земљишта остварује Хрватска (1.090 долара по хектару пољопривредне површине), што је мало испод просека за ЕУ (1.260 долара по хектару пољопривредне површине) (Графикон 20). Висок ниво продуктивности земљишта у посматраном периоду уочава се и код Србије и Албаније, док је најнижи ниво производње по јединици површине присутан у Црној Гори (само 300 долара по хектару пољопривредне површине).

Графикон 20: Компарације у нивоима продуктивности земљишта

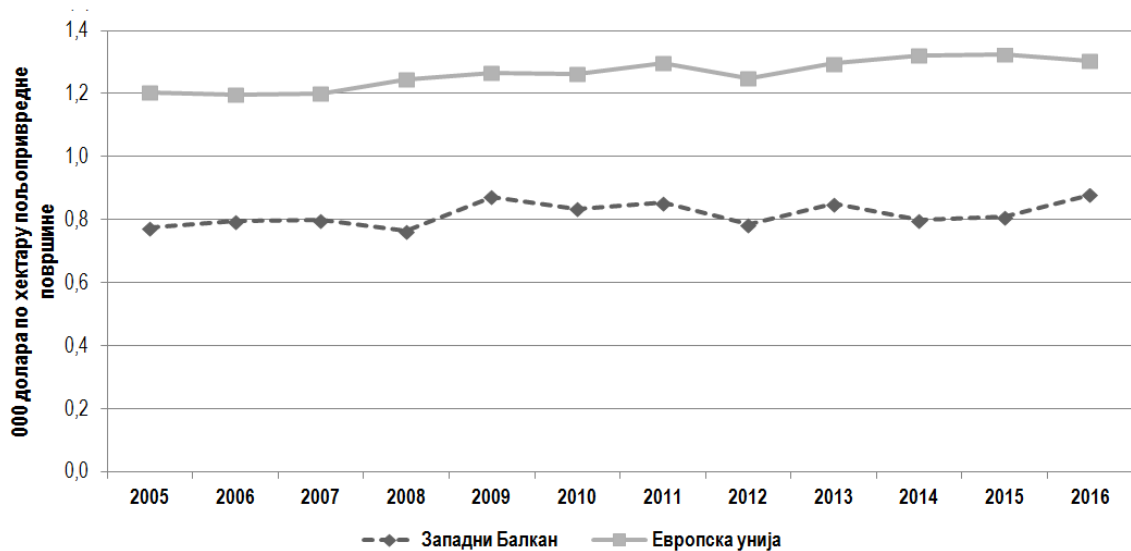
Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података FAO и Светске банке, 2018.

Последица релативно неповољнијих параметара у земљама Западног Балкана јесте екстензивни карактер пољопривреда ових земаља, односно доминација

екстензивних ратарских усева, док сектор сточарства евидентно заостаје. Имајући у виду да сектор сточарства представља генератор интензивности пољопривреде, засигурно би развој овог сегмента пољопривредне производње утицао на раст продуктивности земљишта, односно максимизирање производње по јединици капацитета (Зекић, Гајић, Кресоја, 2012).

Графикон 21: Тенденције у продуктивности земљишта у земљама Западног Балкана и ЕУ

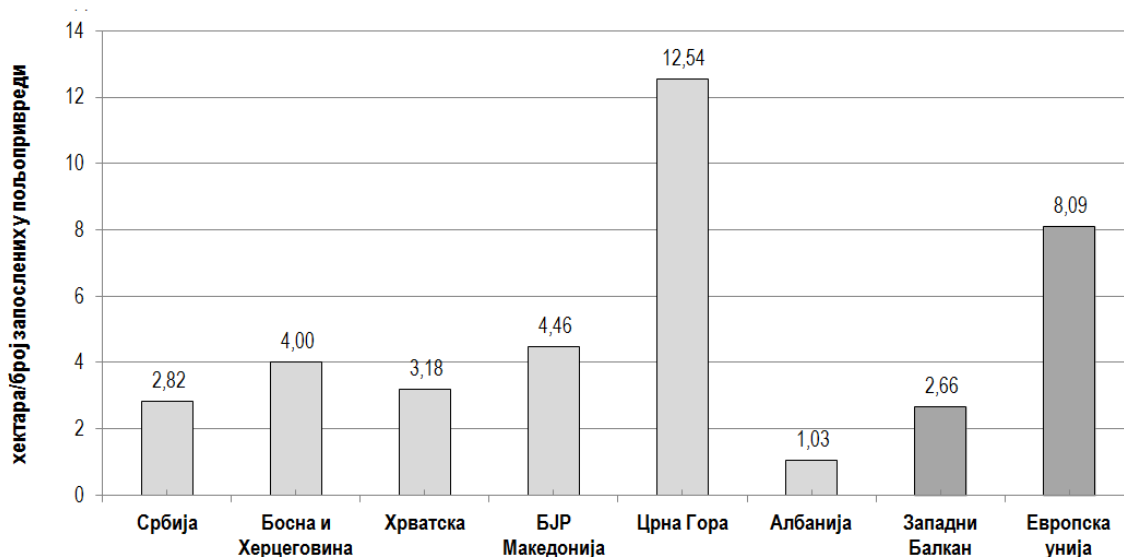

Извор: Прорачун аутора на бази података FAO и Светске банке, 2018.

Анализирани период карактерише раст парцијалних продуктивности пољопривреде и то како у ЕУ, тако и у земљама Западног Балкана. Продуктивност рада је расла по вишој просечној стопи него што је случај са другом парцијалном продуктивношћу пољопривреде. Према подацима FAO (2018) просечна годишња стопа раста продуктивности рада у региону Западног Балкана износила је 3,67%, док је раст ове продуктивности у ЕУ био 3,27% просечно годишње. Продуктивност земљишта у земљама Западног Балкана расла је по просечној годишњој стопи 0,64%, док је у ЕУ овај раст био 0,93% просечно годишње. Упркос расту парцијалних продуктивности, земље Западног Балкана у нивоима парцијалних продуктивности и даље знатно заостају за ЕУ, а ова разлика је у великој мери условљена и факторским односом стока/рад и стока/земљиште. Примера ради, овај однос у Србији је на знатно нижем нивоу од ЕУ због неадекватне заступљености сточарске производње, али и ниског нивоа искоришћености производног потенцијала сточног фонда у Србији (Зекић, Гајић, Кресоја, 2012). Слична ситуација је и у осталим земљама Западног Балкана. Разлог релативно ниских парцијалних продуктивности пољопривреде треба тражити недостатку знања и лоше образовне структуре пољопривредних произвођача, лоше организоване саветодавне службе и недостатку финансијских средстава која би омогућила имплементацију модерних производних метода, као и инвестирање у нову технологију. Унапређење продуктивности захтева дужи

временски период у коме би се извршиле структурне промене, као и прилагођавање пољопривредне политике (Ertjavec и сар., 2014). Структурне промене, као и само прилагођавање пољопривредне политике ЗПП-у, захтева изградњу нових, као и адаптирање постојећих институција, реформе у нивоу и структури заштите и доходовне подршке пољопривреди. У том смислу, креатори пољопривредних политика земаља Западног Балкана морају сагледати промене у оквиру ЗПП-а, те вршити постепено прилагођавање механизма подршке, како би актуелним механизмима и мерама утицали на унапређење производних перформанси пољопривреде.

Графикон 22: Компарације у нивоима ресурсне снабдевености

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године.

Извор: Прорачун аутора на бази података Светске банке, 2018.

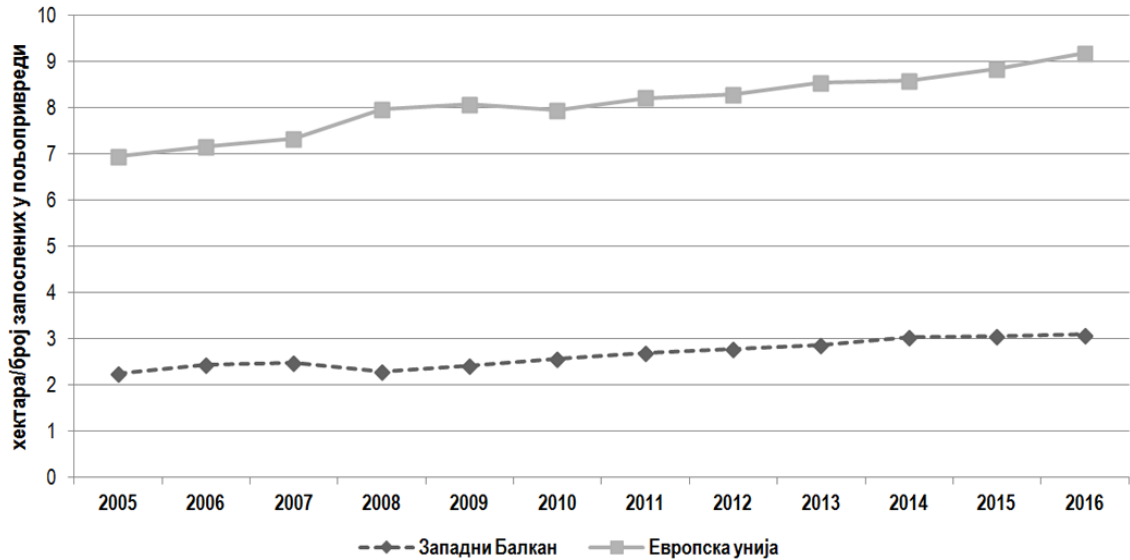
Ресурсна повољност пољопривреде, изражена односом пољопривредно земљиште по запосленом у пољопривреди, представља доминантан фактор када је реч о избору производне технологије (механичке и хемијско-биолошке), те самим тим одређује ниво парцијалних продуктивности пољопривреде (Lovre, 2016). Сагледавањем разлика у нивоу ресурсне снабдевености у земљама Западног Балкана и ЕУ (Графикон 22) уочава се да је ресурсна снабдевеност у ЕУ чак три пута повољнија него у земљама Западног Балкана.⁶ Неповољнија ресурсна структура земаља Западног Балкана упућује на закључак релативне презапослености у самој пољопривреди, а што је у великој мери последица структуре поседа, али и

⁶ Разлог релативно високог нивоа ресурсне снабдевености у Црној Гори може се приписати и неадекватној статистичкој евиденцији, односно вероватним променама у методологији приказивања пољопривредних површина. Наиме, према подацима Светске банке број хектара пољопривредних површина је у 2013. години у односу на раније године готово преполовљен. Идентична промена присутна је и у бази података FAO.

успореног развоја непољопривредног сектора, који није у могућности да ангажује вишак радне снаге из пољопривреде.

Графикон 23: Тенденције ресурсне снабдевености у земљама Западног Балкана и ЕУ

Извор: Прорачун аутора на бази података Светске банке, 2018.

Иако пад броја запослених у пољопривреди који је присутан у анализираном периоду у земљама Западног Балкана има позитиван утицај на ресурсну структуру пољопривреда ових земаља, она је и даље неповољнија у односу на ЕУ (Графикон 23). Наиме, у периоду 2005-2016. године, снабдевеност рада земљиштем у земљама Западног Балкана повећала се са 2,25 на 3,09 хектара по запосленом у пољопривреди, док се у истом посматраном периоду у ЕУ однос земљиште/рад повећао са 6,94 на 9,19 хектара по запосленом у пољопривреди.

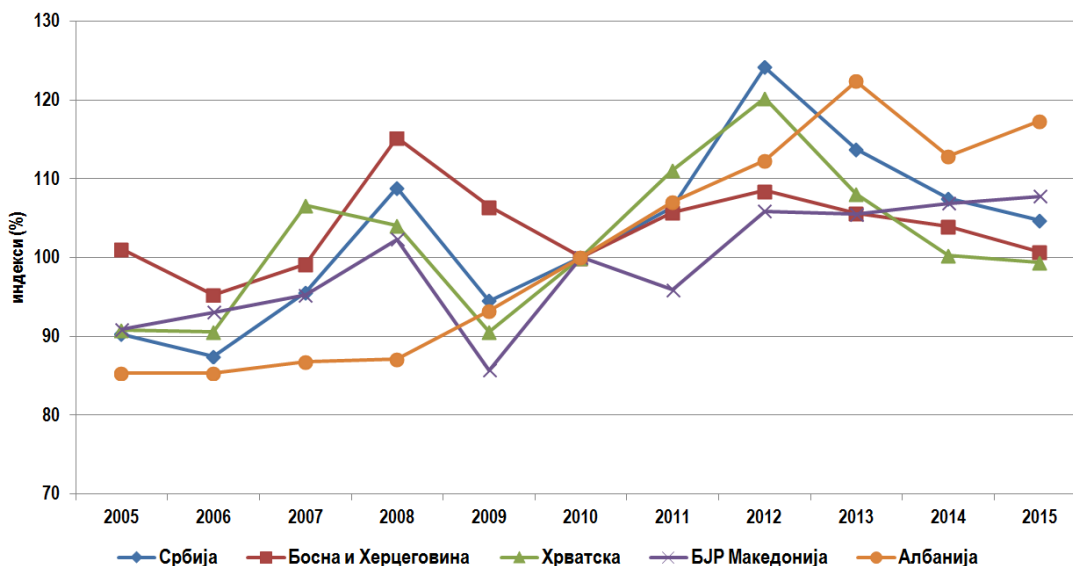
4.2. Тенденције у ценама пољопривредно-прехранбених производа

Кретање произвођачких цена пољопривредних производа⁷ у земљама Западног Балкана има сличне тенденције у свим земљама (Графикон 24); уочава се раст цена 2007-2008. године, изразит пад у 2009. години, те растуће тенденције до 2012. године, да би након тога у већини земаља дошло до пада. Према подацима из базе података АРР (2018) једино је у БЈР Македонији дошло до раста цена и биљне и

⁷ Анализа тенденција у ценама пољопривредних производа је отежана имајући у виду да ниједна база података не пружа комплетну статистичку грађу за овакав вид анализе. Подаци о ценама су преузети из базе података АРР, као и са ФАО, осим за Црну Гору, за коју не постоје подаци о ценама ни у једној бази.

сточарске производње, док остале земље карактерише углавном раст цена биљних производа, а стагнација или пад цена сточарских производа.

Графикон 24: Индекси произвођачких цена пољопривредних производа у земљама Западног Балкана

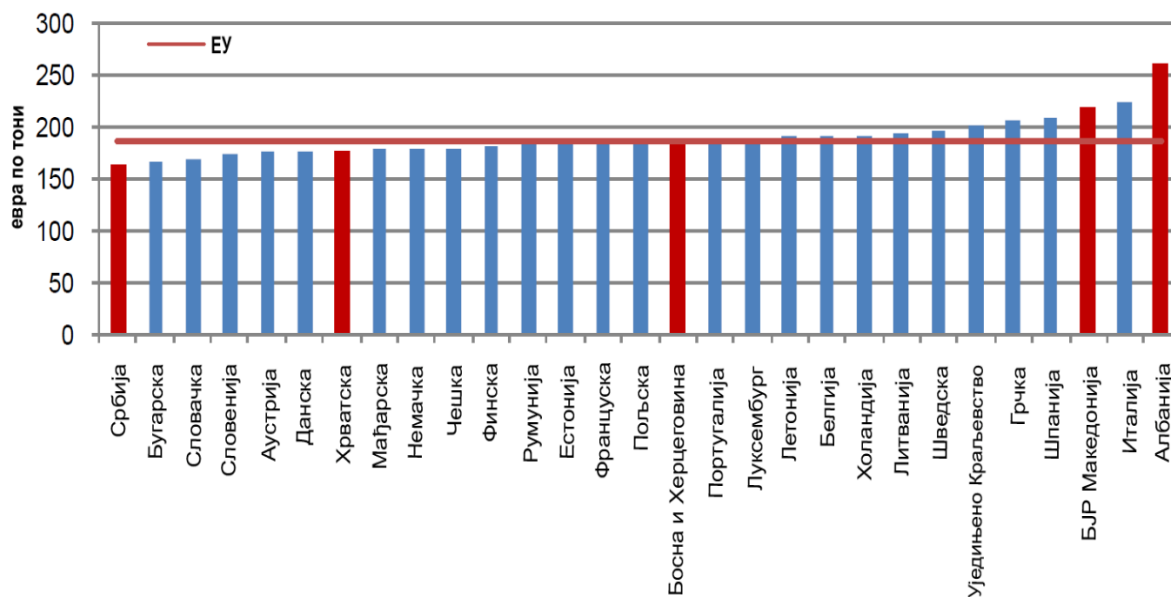
Напомена: 2010=100

Извор: Прорачун аутора на бази FAO и APP, 2018.

Како би се извршила компаративна анализа у произвођачким ценама пољопривредних производа земаља Западног Балкана, у наставку ће бити приказан пример цена за пшеницу и млеко, као производе од изразитог економског значаја за анализирани земље. Што се тиче произвођачких цена пшенице значајно су различите међу земљама Западног Балкана (Графикон 25). Најнижа произвођачка цена пшенице у анализираном периоду у поређењу са земљама ЕУ уочава се у Србији, а испод просека за ЕУ је произвођачка цена пшенице и у Хрватској. У Босни и Херцеговини је произвођачка цена пшенице на нивоу просека за ЕУ, док БЈР Македонија и Албанија остварују највише цене.

Као што је случај и са пшеницом, тако и код произвођачких цена крављег млека, Србија има најниже цене у анализираном периоду (Графикон 26), а испод просека за ЕУ су произвођачке цене крављег млека и у Босни и Херцеговини и БЈР Македонији. Хрватска и Албанија су рангиране међу земље са вишим ценама крављег млека и изнад су просека за ЕУ. Генерални закључак, када се посматрају и други пољопривредни производи поред ових, да су у Србији произвођачке цене већине пољопривредних производа на ниском нивоу и испод просека ЕУ, док Албанија има највише произвођачке цене пољопривредних производа (Volk, Rednak, Erjavac, 2014).

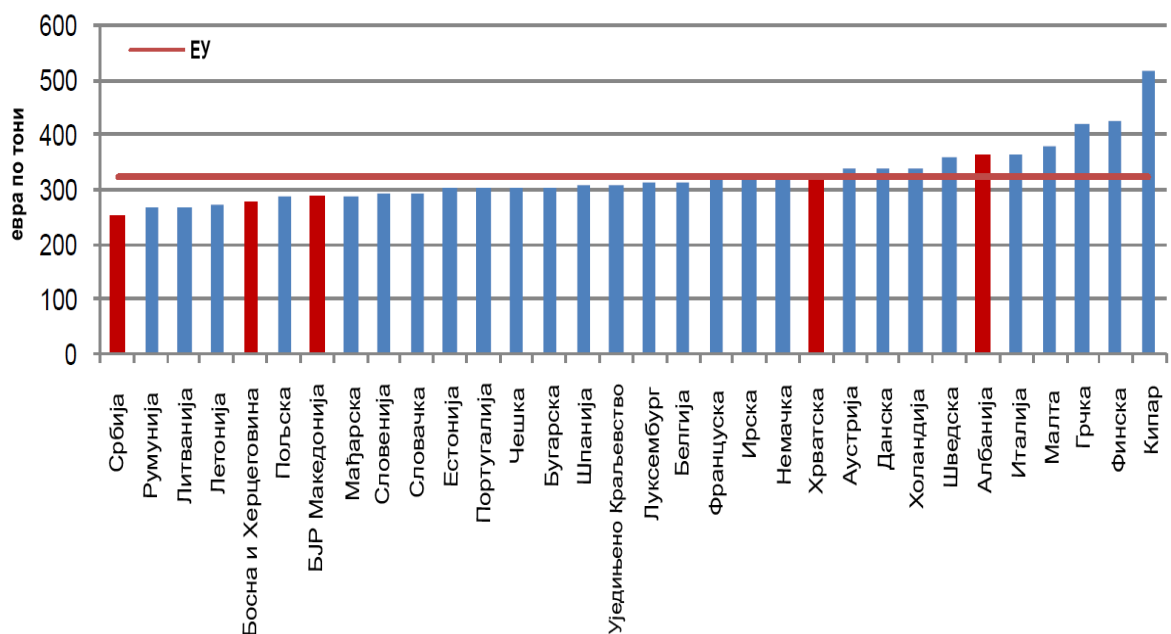
Графикон 25: Произвођачке цене пшенице у земљама Западног Балкана и ЕУ

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2010-2012. године

Извор: Прилагођено према Volk, Rednak, Erjavec, 2014.

Графикон 26: Произвођачке цене крављег млека у земљама Западног Балкана и ЕУ

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2010-2012. године

Извор: Прилагођено према Volk, Rednak, Erjavec, 2014.

Што се тиче конкурентности произвођачких цена пољопривредних производа из земаља Западног Балкана, само поједине земље са одређеним производима су

ценовно конкурентне. Међутим, чак и када су одређени пољопривредни производи из земаља Западног Балкана ценовно конкурентни, често је случај да заостају у развоју због неадекватне тржишне структуре и због немогућности достизања одговарајуће економије обима. Ово последично може изазвати неодговарајући извоз, те ниску конкурентност. Највећи проблем представљају стандарди, те неадекватно складиштење и дистрибуција које захтева савремена малопродаја, што представља додатну препреку за развој овог сектора (Erjavec и сар., 2014). Иако су произвођачке цене два анализирана производа у Србији најниже од свих анализираних земаља, потрошачке цене су под утицајем различитих фактора изузетно високе. Као један од главних фактора наводи се тзв. „супермаркет револуција“, која је изазвала драстичан раст потрошачких цена пољопривредних производа (Lovre, Pačić Brankov, 2015). Анализом поменутих аутора утврђено је да је у Србији у поређењу са базном годином (2004-2006=100) у 2012. години цена јабука у малопродаји порасла за 83%, потрошачка цена млека је порасла за 119%, кромпира за 87%, свињетине за 60%, а пилетине за 83%, а као главни разлог оваквог раста цена наводи се велик број структурних проблема у малопродаји Србије, те промене у овом сектору које су се одвијале спонтано, без јасне визије и развојне политике. Додатно, анализом ценовне политике у Србији, аутори Ловре и Кресоја (2014) уочавају да су „маказе цена“ поново отворене на штету пољопривреде, што утиче на погоршање положаја пољопривреде. Оваква позиција пољопривреде може имати бројне производне, регионалне и социјалне одразе, упркос самом расту релативне продуктивности пољопривреде.

4.3. Прехранбена сигурност

Концепт прехранбене сигурности перманентно се развија већ више од 40 године, а овај термин први пут је употребљен на Светској конференцији о храни 1974. године када је највећи акценат био стављен на доступност хране и ценовну стабилност. Дефинисање прехранбене сигурности настало је под утицајем кризе која је била присутна почетком седамдесетих година 20. века, а тада је прехранбена сигурност била дефинисана као „расположивост адекватним залихама основних прехранбених производа у сваком моменту, како би се обезбедила одрживост стабилног повећања потрошње хране, као и смањење флукуација у производњи и ценама“ (FAO, 2003). FAO је 1983. године проширио дефинисање прехранбене сигурности у домену приступа храни појединим угроженим групама, те прехранбена сигурност треба да „осигура да целокупна популација у свако доба има и физички и економски приступ основним прехранбеним производима који су им потребни“ (FAO, 2003). У извештају Светске банке о сиромаштву и глади из 1986. године концепт прехранбене сигурности укључује и малнутрицију, сиромаштво, као и одређене теме прехранбене безбедности: „приступ довољним количинама хране свим људима, у свако доба, за активан, здрав живот“ (World Bank, 1986).

Табела 5: Димензије и индикатори прехранбене сигурности

ДОСТУПНОСТ
Просечна снабдевеност адекватном енергетском вредношћу
Просечна вредност производње хране
Удео снабдевености енергетском вредношћу, добијен из житарица, коренастог поврћа и кртоле
Просечна снабдевеност протеинима
Просечна снабдевеност протеинима животињског порекла
ПРИСТУП
Густина железничких линија
Бруто домаћи производ по становнику
Преваленца неухрањености
Величина дефицита хране
СТАБИЛНОСТ
Стопа зависности увоза житарица
Стопа обрадивог земљишта које се наводњава
Вредност увоза хране у односу на укупан робни извоз
Политичка стабилност и одсуство насиља/тероризма
Варијабилност производње хране по становнику
Варијабилност снабдевености храном по становнику
УПОТРЕБА
Пристап адекватним изворима воде
Пристап адекватним санитарним објектима
Стопа неухрањене деце млађе од пет година
Стопа деце ниског раста која су млађа од пет година
Стопа гојазне деце која су млађа од пет година

Извор: FAO, 2018.

Најшире прихваћена дефиниција прехранбене сигурности креирана је на Светском самиту о храни 1996. године, где се „прехранбена сигурност на нивоу појединца, домаћинства, државе, региона и света постиже када сви људи, у сваком моменту имају физички и економски пристап довољним количинама безбедне и адекватне хране да задовоље њихове потребе и различите преференције за активан и здрав живот“ (FAO, 2003). На Светском самиту о храни из 2009. године констатовано је да концепт прехранбене сигурности укључује четири димензије (Табела 5): доступност, пристап, употребу и стабилност (FAO, 2013).

Прва димензија прехранбене сигурности се односи на доступност храни, односно доступност довољним количинама хране адекватног квалитета, било из домаће производње или из увоза. Ова димензија не укључује само физичку доступност, већ сагледава и енергетску снабдевеност храном, која у себе укључује и јаку повезаност са структуром исхране. Друга димензија прехранбене сигурности, пристап храни,

обухвата страну тражње у оквиру прехранбене сигурности и сагледава да ли људи имају довољно ресурса да приуште адекватну здраву храну, а ова димензија подразумева како економски, тако и физички приступ храни. Стабилност као димензија прехранбене сигурности се односи на способност људи да у сваком моменту имају приступ расположивој храни, а односи се и на аспект понуде и на аспект тражње у оквиру прехранбене сигурности. Последња димензија прехранбене сигурности односи се на употребу хране и она се састоји из два дела; први део се односи на индикаторе који осликавају стање ухрањености деце млађе од пет година, док се други део односи на квалитет и хигијенске услове (FAO, 2013).

Улога спољнотрговинске размене у обезбеђењу прехранбене сигурности је вишеструка. Наиме, либерализација тржишта преусмерава производњу у оне области у којима се ресурси користе ефикасно, те олакшава проток производа из области које остварују вишкове у области које су дефицитарне. Такође, либерализација тржишта може довести и до остваривања виших нивоа доходака како код увозника, тако и код извозника, а додатно трговинска либерализација може подстаћи економски раст, као и раст дохотка по глави становника. Либерализација спољнотрговинске размене може унапредити сваку од димензија прехранбене сигурности (Jambor, Babu, 2016 - на основу Brooks, Matthews (2015), FAO (2015) и Maertens, Swinnen (2015)):

- Утицај спољнотрговинске либерализације на доступност хране: Имајући у виду различиту ресурсну снабдевеност, као и економске, еколошке и социјалне околности, многе земље имају веће потребе за храном него што могу да произведу. Управо због тога, трговина би требало да прави баланс између нето извозника хране, као и оних земаља које су дефицитарне, те омогућава да се ресурси користе ефикасно.
- Утицај спољнотрговинске либерализације на приступ храни: Спољнотрговинска размена генерално подстиче економски раст и више нивое дохотка, те последично спољнотрговинска либерализација може довести до унапређења приступа храни. Без спољнотрговинске размене, цене би биле на ниском нивоу код земаља извозника, док би биле високе код земаља увозника, те је спољнотрговинска политика веома важан чинилац у формирању цена хране на међународном тржишту.
- Утицај спољнотрговинске либерализације на стабилност: Спољнотрговинска размена генерално унапређује стабилност понуде хране, обезбеђује приступ и доступност хране кроз балансирање спољнотрговинског суфицита и дефицита. Такође, по правилу су цене на отвореном тржишту изложене мањим флукуацијама, него код затвореног тржишта, а спољнотрговинска размена може минимизирати утицај сезоне на доступност хране.
- Утицај спољнотрговинске либерализације на употребу хране: Са економским растом и растом дохотка, спољнотрговинска размена може имати утицај и на структуру исхране домаћинства. Наиме, спољнотрговинска размена може довести до појефтињења хране, те унапредити приступ и доступност хране.

Такође, спољнотрговинска размена може унапредити и прехрамбену безбедност и квалитет кроз примену међународних стандарда.

Поред наведених бројних предности утицаја либерализације спољнотрговинске размене на прехрамбену сигурност, неопходно је напоменути да постоје и бројни негативни ефекти. Наиме, либерализација спољнотрговинске размене може имати утицај на смањење локалне производње хране због нижих увозних цена, те изазвати раст зависности од увоза хране. Такође, отворено тржиште не утиче свугде позитивно на доступност хране, а имајући у виду чињеницу да је само 10% светске производње хране укључено у међународно тржиште (Paarlberg, 2013), ипак је доступност хране преvasходно детерминисана локалним факторима. Спољнотрговинска размена може имати негативан утицај и на приступ храни на тај начин што промене система дистрибуције хране могу изменити међународне услове размене, што може утицати на локалне пољопривредне произвођаче. Такође, отварањем тржишта земље у развоју могу да буду у неповољнијем положају, с обзиром на то да развијене земље имају развијеније механизме субвенционисања производње хране, те се може појавити проблем нелојалне конкуренције. Може се закључити да спољнотрговинска либерализација кроз промену услова размене има и позитивне и негативне ефекте када је реч о нивоу прехрамбене сигурности, те свакако у великој мери детерминише ниво укупне прехрамбене сигурности. Очигледно је да трговинска политика може значајно изменити сваку димензију прехрамбене сигурности на свим нивоима.

Бројни аутори су сагледавали нивое прехрамбене сигурности различитих региона употребом димензија прехрамбене сигурности, а у литератури се посебно истиче велики број истраживања која анализирају дистинкцију у прехрамбеној сигурности између развијених и земаља у развоју. Генерални закључак је да у свету постоји довољно хране за целокупну популацију, међутим генерално добра доступност хране не гарантује увек висок ниво прехрамбене сигурности. Наиме, према Jambor, Babu (2016) развијене земље са високим нивоима дохотка, ниском варијабилношћу цена хране на домаћем тржишту и адекватном инфраструктуром имају добар приступ храни, док земље у развоју са ниским нивоима дохотка, високом варијабилношћу цена хране и слабо развијеном мрежом путева имају озбиљне проблеме када је реч о приступу храни. Такође, становништво развијених земаља има бољу нутритивну структуру исхране, као и приступ бољим изворима воде и санитарним изворима него што је то случај у земљама у развоју. Када је реч о стабилности као димензији прехрамбене сигурности земље у развоју уопштено имају лошију стабилност мерену спољнотрговинском разменом хране, променама цена хране и индикаторима промене понуде хране. Генерално посматрано, високо развијене земље су прехрамбено сигурне, док је код земаља у развоју, у којима се остварују нижи доходак, прехрамбена сигурност суочена са бројним изазовима.

У региону Западног Балкана су оскудна истраживања када је реч о прехранбеној сигурности. Brankov, Lovre (2017) анализирали су прехранбену сигурност у државама бивше Југославије употребом *FAO* индикатора прехранбене сигурности, а резултати су указали на значајне разлике између анализираних држава, као и на неопходност решавања сложених међусобних односа ових држава како би се осигурала прехранбена сигурност. Додатно, Рајић Brankov, Milovanović (2015) анализирали су прехранбену сигурност користећи одређени сет индикатора и закључили су да највећи негативан утицај на прехранбени систем Србије имају низак ниво бруто домаћег производа по глави становника, као и корупција. У том смислу, предложене су бројне мере за унапређење прехранбене сигурности у Србији, међу којима се истичу усвајање адекватних прехранбених стандарда и стратегија, успостављање поверења са инвеститорима, као и смањење корупције која је присутна у пољопривредно-прехранбеном сектору. Индекс глобалне прехранбене сигурности (*Global Food Security Index - GFSI*) анализира и рангира државе по прехранбеној сигурности, али од укупно 113 земаља које су укључене у рангирање од земаља Западног Балкана анализира се само Србија. Према резултатима за 2017. годину Србија је рангирана као 50. земаља (од 113), а као главне опасности остварења одговарајуће прехранбене сигурности истакнути су: низак ниво бруто домаћег производа по глави становника, ниска буџетска издвајања државе за истраживања у пољопривреди, корупција и прехранбени стандарди (GFSI, 2018).

Због малог обухвата земаља Западног Балкана у оквиру *GFSI*, за анализу прехранбене сигурности у овим земљама, као и компарацију са земљама ЕУ, коришћен је *FAO* сет индикатора прехранбене сигурности. У том светлу, коришћен је метод вишекритеријумског одлучивања *Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations (PROMETHEE)* који је дефинисан од стране аутора Brans, Mareschal, Vincke (1984). Овај метод успешно решава проблеме вишекритеријумског рангирања које се базира на бројим критеријумима који су често представљени различитим јединицама, врло често различитог значаја и са различитим потребама за минимизирање или максимизирање. Инпут за *PROMETHEE* метод представља матрица која се састоји од сета потенцијалних алтернатива A , где сваки a елемент у оквиру A има свој $f(a)$ који представља вредновање критеријума. Постоје два начина рангирања: метода парцијалног рангирања алтернатива - *PROMETHEE I* и метода потпуног рангирања алтернатива - *PROMETHEE II*. *PROMETHEE I* представља методу парцијалног рангирања, а за позитивне вредности излазног тока може се представити:

$$\varphi^+(a) = \frac{1}{n-1} \sum_{b \in A} \Pi(a, b)$$

За негативне вредности излазног тока *PROMETHEE I* се може представити:

$$\varphi^-(a) = \frac{1}{n-1} \sum_{b \in A} \Pi(a, b)$$

У циљу елиминисања парцијалних релација, развијена је метода *PROMETHEE II* која комбинује рангирање алтернатива за нето ток на следећи начин: $\varphi^-(a) = \varphi^+(a) - \varphi^-(a)$. Након тога, *PROMETHEE* метода рачуна нето ток $\varphi(P)$, као разлика између ова два тока (Brans, Mareschal, Vincke, 1984). Када се врши рангирање алтернатива по свим критеријумима препоручује се коришћење оба метода. Наиме, много је једноставније користити методу комплетног рангирања, али анализа неупоредивих алтернатива често помаже да се донесе адекватан закључак. Анализа вишекритеријумског одлучивања за рангирање земаља према нивоу прехранбене сигурности извршена је употребом софтвера *Visual PROMETHEE*.

За анализу прехранбене сигурности у земљама Западног Балкана и ЕУ коришћени су *FAO* индикатори прехранбене сигурности за које су постојали подаци за све земље. Наиме, због проблема са доступношћу података из анализе су искључени индикатори који се односе на густину железничких линија и стопу обрадивог наводњаваног земљишта, као и сви индикатори који се односе на стање ухрањености деце млађе од пет година. Дакле, у анализу је укључено 15 индикатора који се налазе у оквиру различитих димензија прехранбене сигурности:

- Просечна снабдевеност адекватном енергетском вредношћу (%);
- Просечна вредност производње хране (у станим ценама у доларима по глави становника);
- Удео снабдевености енергетском вредношћу, добијен из житарица, коренастог поврћа и кртоле (%);
- Просечна снабдевеност протеинима (g/становник/дан);
- Просечна снабдевеност протеинима животињског порекла (g/становник/дан);
- Бруто домаћи производ по становнику (у сталним ценама 2011. у доларима);
- Преваленца неухрањености (%);
- Величина дефицита хране (калорија/становник/дан);
- Стопа зависности увоза житарица (%);
- Вредност увоза хране у односу на укупан робни извоз (%);
- Политичка стабилност и одсуство насиља/тероризма (индекс);
- Варијабилност производње хране по становнику (у доларима по глави становника сталне цене 2004-2006);
- Варијабилност снабдевености храном по становнику (калорија/становник/дан);
- Приступ адекватним изворима воде (%);
- Приступ адекватним санитарним објектима (%).

Сваком индикатору је дат адекватан критеријум (минимум или максимум) како би се сагледао укупан ефекат свих индикатора на прехранбену сигурност. У анализу су

укључене све земље Западног Балкана и ЕУ, а период анализе представља просек за период 2005-2016. године.

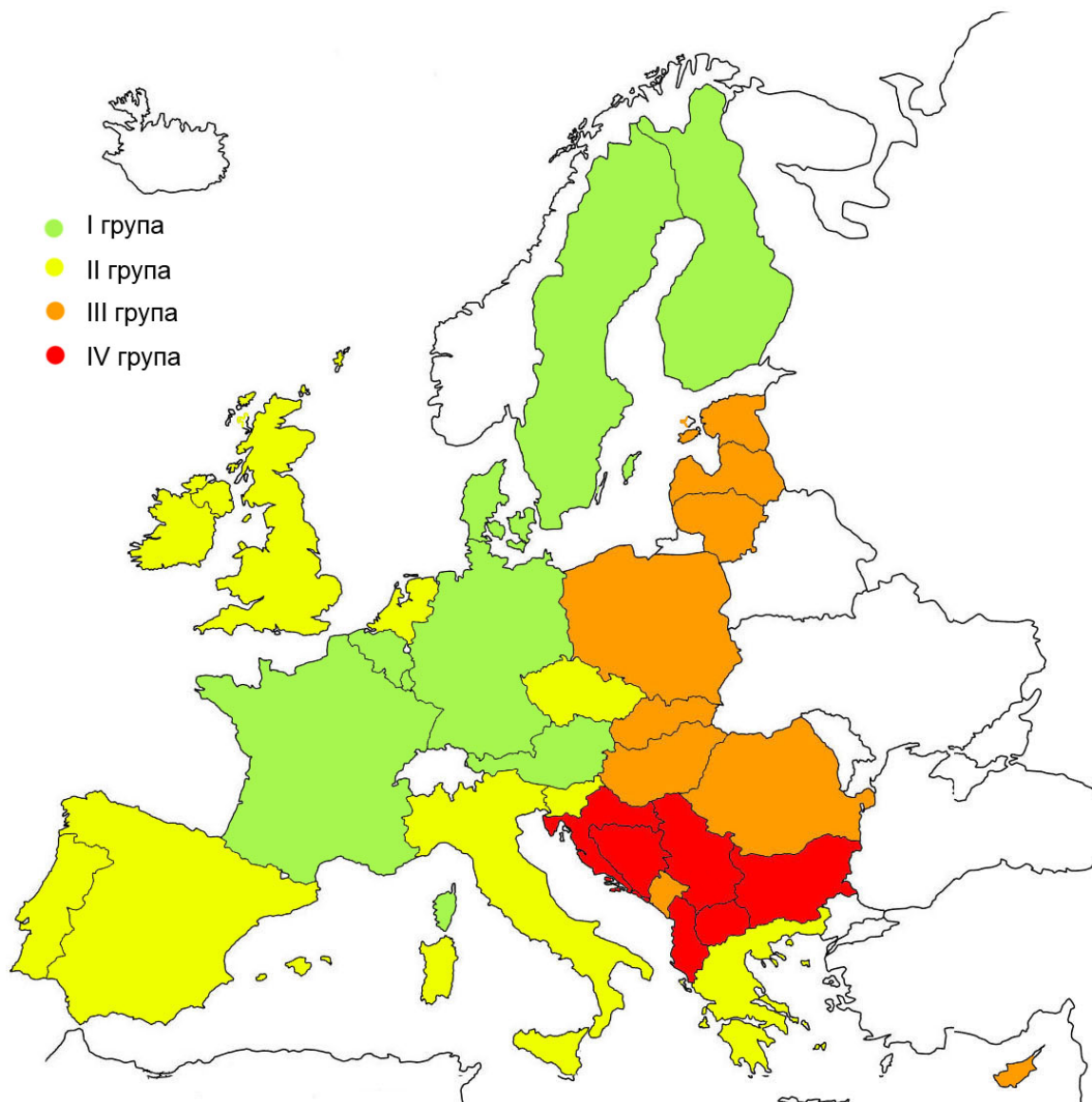
Табела 6: Рангирање земаља Западног Балкана и ЕУ према прехранбеној сигурности

Ранг	Држава	φ	φ^+	φ^-
1	Аустрија	0,4229	0,6292	0,2062
2	Луксембург	0,4021	0,6104	0,2083
3	Немачка	0,3875	0,6083	0,2208
4	Француска	0,3792	0,6104	0,2313
5	Данска	0,3500	0,5875	0,2375
6	Белгија	0,3438	0,5875	0,2438
7	Финска	0,3396	0,5938	0,2542
8	Шведска	0,3375	0,5833	0,2458
9	Португал	0,2854	0,5583	0,2729
10	Италија	0,2521	0,5521	0,3000
11	Холандија	0,2396	0,5396	0,3000
12	Ирска	0,1938	0,5437	0,3500
13	Шпанија	0,1750	0,5188	0,3438
14	Малта	0,1458	0,4917	0,3458
15	Уједињено Краљевство	0,1167	0,4833	0,3667
16	Чешка	0,0958	0,4646	0,3688
17	Грчка	0,0625	0,4646	0,4021
18	Словенија	0,0063	0,4188	0,4125
19	Пољска	-0,0292	0,4313	0,4604
20	Мађарска	-0,0396	0,4042	0,4437
21	Литванија	-0,0938	0,4250	0,5188
22	Летонија	-0,1833	0,3521	0,5354
23	Естонија	-0,1917	0,3646	0,5563
24	Црна Гора	-0,2167	0,3438	0,5604
25	Кипар	-0,2271	0,3333	0,5604
26	Словачка	-0,2521	0,3167	0,5687
27	Румунија	-0,2854	0,3125	0,5979
28	Хрватска	-0,3875	0,2625	0,6500
29	Србија	-0,3875	0,2833	0,6708
30	Бугарска	-0,4479	0,2354	0,6833
31	Албанија	-0,5188	0,2208	0,7396
32	БЈР Македонија	-0,6292	0,1646	0,7937
33	Босна и Херцеговина	-0,6458	0,1625	0,8083

Извор: Прорачун аутора на бази FAO, 2018.

Табела 6 приказује резултате рангирања земаља Западног Балкана и ЕУ по прехранбеној сигурности. Најбоље рангирана земља је Аустрија, а следе је најразвијеније земље ЕУ: Луксембург, Немачка, Француска, Данска, Белгија, Финска и Шведска. Може се уочити да у прву групу земаља у рангирању по прехранбеној сигурности спадају 4 од 6 земаља оснивача ЕУ, а поред њих ту су и земље Скандинавије, односно прву групу чине релативно најразвијеније земље ЕУ. Све ове земље високо су рангиране и у оквиру рангирања *GFSI*, па су тако ове земље у 2017. години међу првих 20 по прехранбеној сигурности у свету (Луксембург није обухваћен овом анализом) (*GFSI*, 2018).

Слика 2: Прехранбена сигурност у земљама Западног Балкана и ЕУ

Извор: Аутор на бази FAO, 2018.

Следећу групу земаља чине: Португал, Италија, Холандија, Ирска, Шпанија, Малта, Уједињено Краљевство, Чешка, Грчка и Словенија чији нето ток је, као што је случај и са земљама прве групе, позитиван $\varphi > 0$. Добри резултати ове групе земаља када је реч о нивоу прехранбене сигурности последица су и њиховог нешто ранијег прикључења ЕУ, а већина ових земаља је добро рангирана и по *GFSI* рангирању (*GFSI*, 2018).

Све земље које спадају у трећу и четврту групу имају негативан нето ток $\varphi < 0$. Трећу групу чине земље „новије“ чланице ЕУ, односно земље које су 2004. године приступиле ЕУ: Пољска, Мађарска, Литванија, Летонија, Естонија, Кипар и Словачка, као и Румунија, која је 2007. године ушла у састав ЕУ. Поред њих, у трећој групи се нашао и једна земља Западног Балкана, Црна Гора, која је по прехранбеној сигурности најбоље рангирана од свих земаља Западног Балкана. Четврту групу чине све преостале земље Западног Балкана и Бугарска. Хрватска је најбоље рангирана у оквиру четврте групе, а следи је Србија. Најлошије земље по прехранбеној сигурности су Албанија, БЈР Македонија и Босна и Херцеговина (Слика 2). С обзиром да су ове земље и економски најслабије, а и најмање су напредовале када је реч о прикључивању ЕУ, може се закључити да економски развој, између осталих фактора, има значајан утицај на ниво прехранбене сигурности земље.

Резултати компаративне анализе прехранбене сигурности указују на очигледан геп између земаља Западног Балкана и ЕУ, али је уочљива и разлика међу самим земљама ЕУ. Генерално посматрано, све анализирани земље су прехранбено сигурне, међутим очигледна је разлика између земаља Западног Балкана и ЕУ. Ова дискрепанца условљена је самом ресурсном структуром која се значајно разликује, али и различитом политиком у овој области, значајно нижим нивоима државне подршке, као и негативним спољнотрговинским билансом пољопривредно-прехранбених производа у свим земљама Западног Балкана, изузев Србије (Поглавље 3). Иако су поједине земље Западног Балкана изразито зависне од увоза пољопривредно-прехранбених производа, модеран сектор малопродаје омогућава увоз из релативно развијенијих земаља окружења и ЕУ, те овакав спољнотрговински биланс не представља претњу за остварење прехранбене сигурности, већ представља забрињавајући индикатор недовољно развијеног сектора, као и проблема у самом ланцу снабдевања. Наиме, ланце снабдевања у земљама Западног Балкана карактерише низак степен интеграције, што често утиче да немогућност обезбеђивања адекватне понуде за локалне и регионалне дистрибутивне системе из разлога што производи нису конкурентни, ни по погледу квалитета, ни по погледу цене. Управо због тога, главни изазови у погледу унапређења ланаца снабдевања огледају се у снижавању трансакционих трошкова и побољшању квалитета производа кроз иновације и инвестирање у нове технологије. Додатни изазов представљаће унапређење ланаца снабдевања кроз обезбеђење адекватног трансфера тржишних сигнала до произвођача пољопривредно-прехранбених производа, а ово

би се могло постићи кроз иновације, трансфер знања, као и јаку сарадњу између приватног сектора и истраживачких институција (Erjavec и сар., 2014).

Спољнотрговинска размена пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана

5.1. Спољнотрговинска политика и режим

Када је реч о политици и режиму спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа, неопходно је напоменути да она у највећој мери зависи са једне стране од спољнотрговинског биланса, а са друге стране од настојања државе да заштити своју домаћу производњу. Иако је повољан обим и структура производње изузетно битан фактор који има директан утицај и на повећање извоза, односно смањење увоза, неопходно је напоменути да су услови пласмана производа на инострано тржиште, као и рационална политика увоза производа, кључни фактори када је реч о остварењу позитивних резултата у спољнотрговинској размени (Lovre, 2013). Физиономија спољнотрговинске политике земаља Западног Балкана креће се у правцу припрема за чланство у ЕУ, односно врши се постепено прилагођавање Заједничкој спољнотрговинској политици ЕУ, а истовремено се у земаљама које нису чланице СТО, врши припрема испуњавања услова за чланство у овој организацији. Добри међународни односи условили су склапање одређених

преференцијалних трговинских споразума земаља Западног Балкана са одређеним земаљама, те се њима регулишу спољнотрговински односи и режим (Табела 7). Хрватска, с обзиром на њено чланство у ЕУ од 2013. године, спољнотрговинску политику не води засебно, већ се она спроводи оквирима Заједничке спољнотрговинске политике ЕУ. Све преостале земље креирале су са ЕУ зону слободне трговине, оквирима ССП-а. У циљу лакше припреме за чланство у ЕУ, све земље Западног Балкана су од 2007. године чланце ЦЕФТА споразума. ЦЕФТА споразум треба да успостави веће повезивање ових земаља, а имајући у виду бројне економске, социјалне и политичке проблеме који су присутни у ЕУ последњих година, те неповољан положај земаља Западног Балкана у процесу прикључивања, овакав вид регионалног повезивања постаје још важнији (Birovljev, Đokić, Matkovski, Kleut, 2017).

Табела 7: Склапање преференцијалних трговинских споразума у земљама Западног Балкана

Држава	ССП	ЦЕФТА	ЕФТА	Турска	Русија	Украјина	СТО
Србија	2013.	2007.	2010.	2010.	2006.	-	-
Босна и Херцеговина	2015.	2007.	2015.	2003.	-	-	-
БЈР Македонија	2004.	2006.	2002.	2000.	-	2001.	2003.
Црна Гора	2010.	2007.	2012.	2010.	-	2013.	2012.
Албанија	2009.	2007.	2010.	2008.	-	-	2000.

Извор: СТО, 2018.

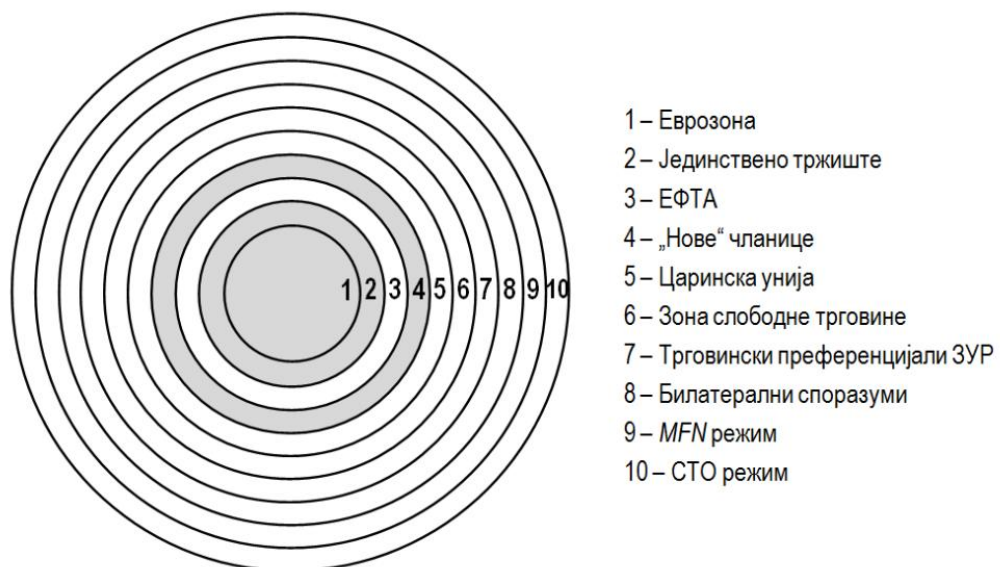
Све земље Западног Балкана имају потписане преференцијалне трговинске споразуме са Турском и земљама Европског удружења слободне трговине (ЕФТА), Србија са Русијом, а са Украјином преференцијалне трговинске споразуме имају потписане БЈР Македонија и Црна Гора, док је Србија са овом земљом у процесу преговора. Учлањењем у ЕУ, мора се у потпуности прихватити спољнотрговински режим ЕУ, те ће се сви уговори о преференцијалној трговини који нису у складу са ЕУ морати раскинути. Међутим, учлањење у ЕУ доноси већи степен трговинских преференцијала са земљама ЕФТА, док је утицај учлањења ових земаља у ЕУ на регионалну трговину упитан. Наиме, учлањењем у ЕУ, земља мора престати да буде чланица ЦЕФТА, па сама регионална сарадња зависи од динамике прикључења ових земаља у ЕУ. До момента прикључења, трговина ових земаља и ЕУ дефинисана је ССП-ом са сваком земљом, те ће се трговина одвијати у зони слободне трговине која је успостављена овим споразумима. Такође, учлањењем у ЕУ ће се и одређени билатерални споразуми морати раскинути, па ће, рецимо Србија

морати да одустане од повољног трговинског режима који је успостављен са Русијом.

Учлањењем земаља Западног Балкана у ЕУ подразумева и примењивање Заједничке спољнотрговинске политике ЕУ, што подразумева централно регулисање трговинских односа између земаља Западног Балкана и спољнотрговинских партнера ЕУ. ЕУ је установила Заједничку спољнотрговинску политику 1957. године чиме је њене чланице учинила једним субјектом у међународној трговини, а важан сегмент ове политике представља спољнотрговински режим који ЕУ примењује у односима са другим државама. Основни циљ Заједничке спољнотрговинске политике ЕУ огледа се у формирању царинске уније која је у потпуности остварена 1968. године, а основа царинске уније у сарадњи ЕУ са другим земаљама представља Заједничка екстерна царинска тарифа. Овом тарифом прописани су услови и царинске стопе по којима се обавља спољнотрговинска размена између земаља ЕУ и других земаља, а ова стопа је и у складу са клаузулом најповлашћеније нације (*MFN*).

Чланство земаља Западног Балкана у ЕУ доноси и виши ниво трговинске сарадње, него што је била успостављена зоном слободне трговине дефинисане ССП-ом, а највероватније је да ће ове земље бити сврстане у групу „нових“ земаља чланица, односно учествоваће у парцијалном заједничком тржишту. Наиме, царински режим ЕУ је врло слојевит јер се ниво царина разликује у односу на ниво успостављених преференцијалних споразума (Слика 3).

Слика 3: Слојевитост спољнотрговинског режима ЕУ

Извор: Бјелић, 2012.

Односи унутар саме еврозоне представљају највећи степен интегрисаности, а следе односи „старих“ земаља чланица (земље које су постале чланице ЕУ пре 2004. године) које припадају јединственом тржишту, али нису желеле да прихвате евро. Следеће су земље чланице ЕФТА са којима су трговински односи регулисани на вишем нивоу него што је то случај са „новим“ земљама чланицама ЕУ које су постале чланице ЕУ након 2004. године. Са одређеним земљама ЕУ има успостављену царинску унију – Турска, Андора, Сан Марино и Монако, а затим следе земље кандидати и потенцијални кандидати за чланство са којима је успостављена зона слободне трговине (земље Западног Балкана). За земље у развоју ЕУ има одобрен систем трговинских преференција, посебно за најмање развијене земље, а са суседним државама које не намеравају да постану чланице ЕУ, склопљен је већи број билатералних преференцијалних трговинских споразума, имајући у виду чињеницу да се трговином са суседним државама смањују трошкови транспорта. Са свим преосталим земљама које нису чланице ЕУ, кандидати за чланство, земље у развоју (ЗУР), нити постоје склопљени билатерални трговински споразуми, спољнотрговински односи се регулишу кроз СТО.

Табела 8: Просечне царинске стопе у земљама Западног Балкана у 2017. години

Држава	Просечна царинска стопа везана у СТО			Просечна царинска стопа проста примењена - <i>MFN</i>		
	Сви производи	Пољопр. производи	Непољопр. производи	Сви производи	Пољопр. производи	Непољопр. производи
Србија	-	-	-	7,4	13,9	6,3
Босна и Херцеговина	-	-	-	6,3	9,3	5,8
Хрватска (ЕУ)	5,0	11,8	3,9	5,1	10,8	4,2
БЈР Македонија	7,1	13,0	6,2	6,7	12,8	5,7
Црна Гора	5,3	10,7	4,4	3,8	8,6	3,0
Албанија	6,9	9,6	6,4	3,6	7,7	3,0

Извор: WTO, 2018.

Уколико се сагледа ниво примењене царинске тарифе (Табела 8), може се уочити да је трговински систем у свим анализираним земљама доста либералнији у трговини непољопривредним производима. Тако на пример, просечна царинска стопа (проста примењена – *MFN*) за ЕУ у 2017. години износи за пољопривредне производе 10,8%, док за непољопривредне производе износи 4,2% (податак за Хрватску се односи и на целокупну ЕУ, с обзиром да је Хрватска чланица, те је њен спољнотрговински режим у складу са Заједничком спољнотрговинском политиком

ЕУ). У 2017. години је ова царинска стопа за пољопривредне производе била на вишем нивоу у Србији (13,9%), чиме је практично Србија најзаштићеније тржиште уколико се мери овим показатељем, а већа царинска стопа за пољопривредне производе од ЕУ била је присутна и у БЈР Македонији (12,8%). Непто нижа царинска заштита пољопривредних производа уочљива је у Босни и Херцеговини (9,3%), Црној Гори (8,6%), док је албанско тржиште најлибералније (7,7%). Тржиште Албаније је најлибералније и када је у питању примењена просечна царинска стопа за све производе, која износи само 3,6%.

Просечна царинска стопа везана у СТО је стопа преко које земље које су чланице СТО не могу повећавати своје царинске стопе, с обзиром на то да су чланством у СТО земље изгубиле у највећој мери аутономију у уређивању свог царинског режима. Уочљиво је да је договорена просечна царинска стопа везана у СТО за пољопривредне производе на вишем нивоу у свим анализираним земљама од прости примењене просечне царинске стопе.

Када је реч о пољопривредним производима, уочљиво је да велики степен заштите мерен просечном примењеном царинском стопом (*MFN*) имају млечни производи (Табела 9). Висина примењене царинске стопе за млечне производе у ЕУ износи чак 35,9%, а и у земљама Западног Балкана ови производи уживају доста висок степен заштите, али свакако нижи него што је случај са ЕУ. Пића и дуван имају високу примењену просечну царинску стопу, а у већини земаља Западног Балкана је виша него у ЕУ. Други сектори пољопривредних производа који такође имају висок ниво заштите су сточарски производи, као и воће и поврће.

Оно што је свакако битно напоменути јесте да царине губе на значају као инструмент заштите у оквиру спољнотрговинске политике, а све већи значај добијају нецаринске баријере, које поред развијених земаља све више користе и земље у развоју. Примена нецаринских баријера је веома изражена у сектору пољопривреде, како традиционалних као што су прелевмани и квоте, тако и административних и техничких баријера. Квоте и прелевмани су забрањени правилима СТО, јер је Споразумом о пољопривреди била предвиђена тарификација и тарифна редуција, односно конвертовање свих нецаринских баријера у фиксне царине. Тренутно се много више користе техничке баријере, с обзиром на то да овај вид баријера није у потпуности регулисан правилима СТО. Техничке баријере могу бити у виду различитих прописа који захтевају поштовање одређених стандарда и процедура, као и у инсистирању на географским ознакама порекла. Сагледавањем примењених просечних царинских стопа у ЕУ долази се до закључка да је спољнотрговински режим ЕУ либералан, међутим уколико се у анализу уврсте у нецаринске мере, ситуација је драстично различита, те овај режим није значајно либералан (Бјелић, 2012). Увођењу ових мера могу прибегавати и земље Западног Балкана као мерама спољнотрговинске заштите у периоду либерализације, с

обзиром да је одређени број ових мера дозвољен правилима СТО, а да могу у значајној мери заштитити домаће тржиште од прекомерног увоза.

Табела 9: Просечне царинске стопе (проста примењена - *MFN*) за пољопривредне производе у земаљама Западног Балкана у 2017. години

Група производа	Србија	Босна и Херцеговина	Хрватска (ЕУ)	БЈР Македонија	Црна Гора	Албанија
Сточарски производи	20,5	23,9	15,5	12,0	12,4	7,9
Млечни производи	23,8	16,6	35,9	19,5	24,5	9,9
Воће и поврће	14,2	6,8	10,3	19,8	10,9	10,4
Кафа и чај	10,2	6,0	6,0	14,0	8,9	10,9
Житарице и прерађевине	20,7	7,9	12,3	16,2	7,3	7,0
Уљарице, масти и уља	7,0	2,4	5,2	2,2	2,3	2,3
Шећер и кондитори	10,9	7,7	21,1	5,4	3,2	5,4
Пића и дуван	24,1	22,9	19,3	27,6	19,0	9,6
Памук	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
Други пољопривредни производи	4,1	1,2	3,2	1,7	1,6	6,1
Риба и прерађевине од рибе	9,1	2,9	11,6	1,6	8,1	0,0

Извор: WTO, 2018.

5.2. Тенденције и структура извоза

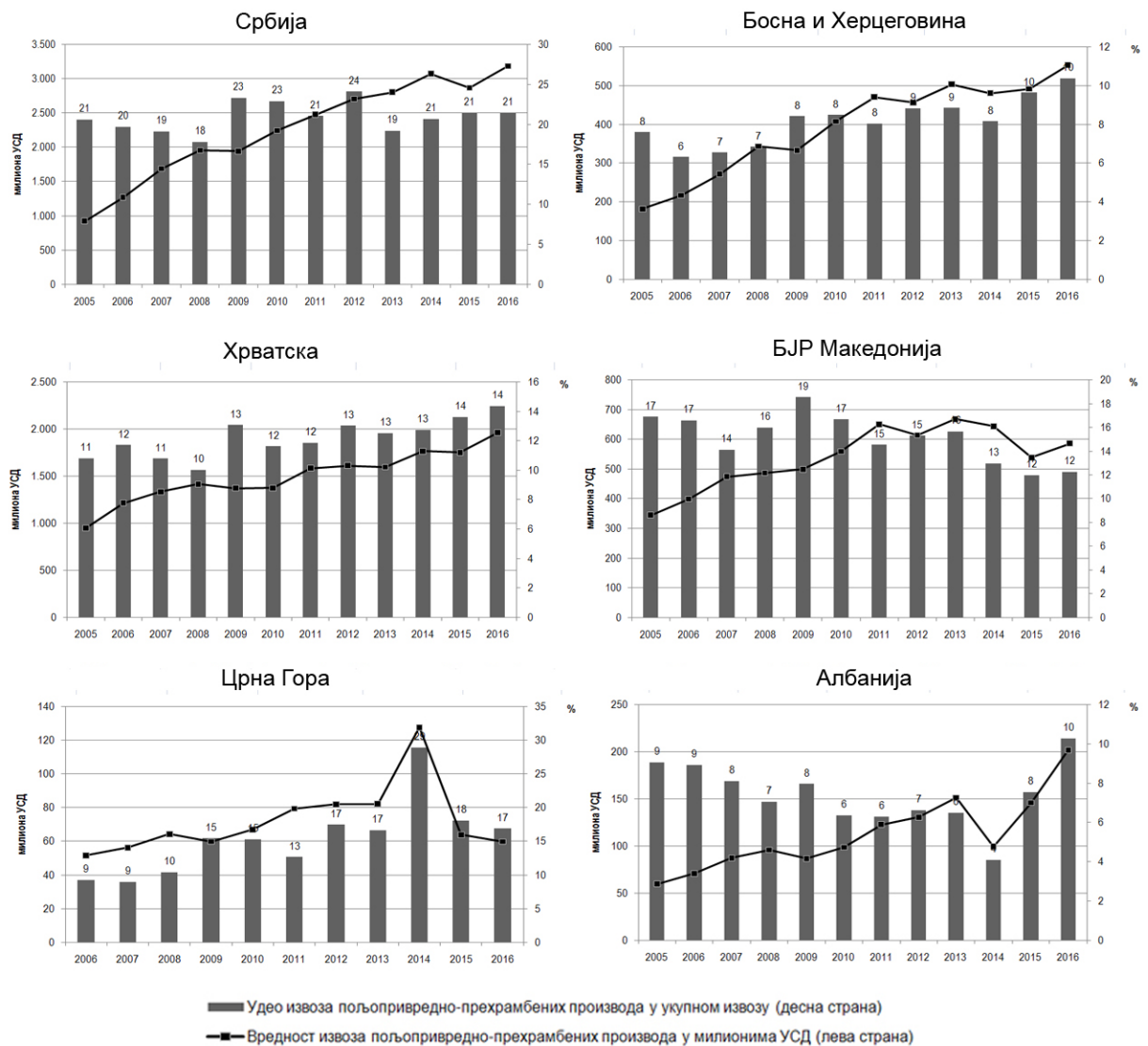
Значај пољопривредно-прехранбеног сектора за економију земаља Западног Балкана произилази и из удела извоза ових производа у оквиру укупног извоза. Највећи удео пољопривредно-прехранбених производа у укупном извозу уочава се у Србији, где је у анализираном периоду у просеку износио 20,9%, а извоз ових производа је веома значајан у извозу и свих осталих земаља Западног Балкана где је у просеку за анализирани период износио: Црна Гора 15,5%, БЈР Македонија 15,1%, Хрватска 12,2%, Босна и Херцеговина 8,2%, Албанија 7,4% (Графикон 27). У апсолутном износу, највећи извозник пољопривредно-прехранбених производа у региону Западног Балкана је Србија, која је анализираном периоду у просеку годишње извозила ових производа у вредности преко 2 милијарде УСД, а следи је Хрватска која је у анализираном периоду извозила ових производа у просеку годишње од око 1,5 милијарди УСД. Што се тиче динамике извоза ових производа, у свим земљама Западног Балкана бележи се раст извоза у анализираном периоду: највећи раст извоза пољопривредно-прехранбених производа уочава се у Србији, где је извоз растао по просечној годишњој стопи од 10,3%, а високе стопе раста бележе и Босна и Херцеговина и Албанија, где је извоз бележио просечну годишњу стопу раста од 9,8% и 9,0%, респективно.

Раст извоза пољопривредно-прехранбених производа последица је измењених услова размене, као и успостављене либерализације извоза у виду АТМ са ЕУ, али и ЦЕФТА споразума у оквиру земаља Западног Балкана. Иако је у анализираном периоду присутна светска економска криза, на основу анализираних показатеља може се уочити да она није негативно утицала на извоз ових производа, преваходно због специфичне улоге ових производа, с обзиром на то да су ови производи главни извор задовољавања основних човекових потреба. Наиме, употреба производа који се користе у свакодневној исхрани не може се лако умањити, те пољопривредно-прехранбени сектор светска економска криза није погодила, као што је то случај са осталим секторима (Stojanović, Dragutinović-Mitrović, Popović-Petrović, 2013).

Анализом географске алокације извоза пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана уочава се да је највећи проценат ових производа пласиран у земље ЕУ: у Србији око 50,0% пољопривредно-прехранбених производа је извезено у земље ЕУ у просеку годишње за период 2005-2016. године, док је у исто време из осталих земаља извезено ових производа у ЕУ: Босна и Херцеговина 58,9%, Хрватска 47,4%, БЈР Македонија 50,1%, Албанија 72,5%. Извоз пољопривредно-прехранбених производа из Црне Горе у земље ЕУ чинио је око 11,5% извоза ових производа, а за производе из Црне Горе доминантно је тржиште земаља ЦЕФТЕ у које је у просеку годишње за анализирани период извезено 65% ових производа. У преосталим земљама Западног Балкана, тржиште ЦЕФТЕ је

такође веома значајно, па је у анализираном периоду у просеку на ово тржиште извезено: из Србије 38,0% укупног извоза пољопривредно-прехрамбених производа, из Босне и Херцеговине 28,9%, из Хрватске 40,2%, а из БЈР Македоније 39,2% (Графикон 28).

Графикон 27: Тенденције у извозу пољопривредно-прехрамбених производа у земљама Западног Балкана

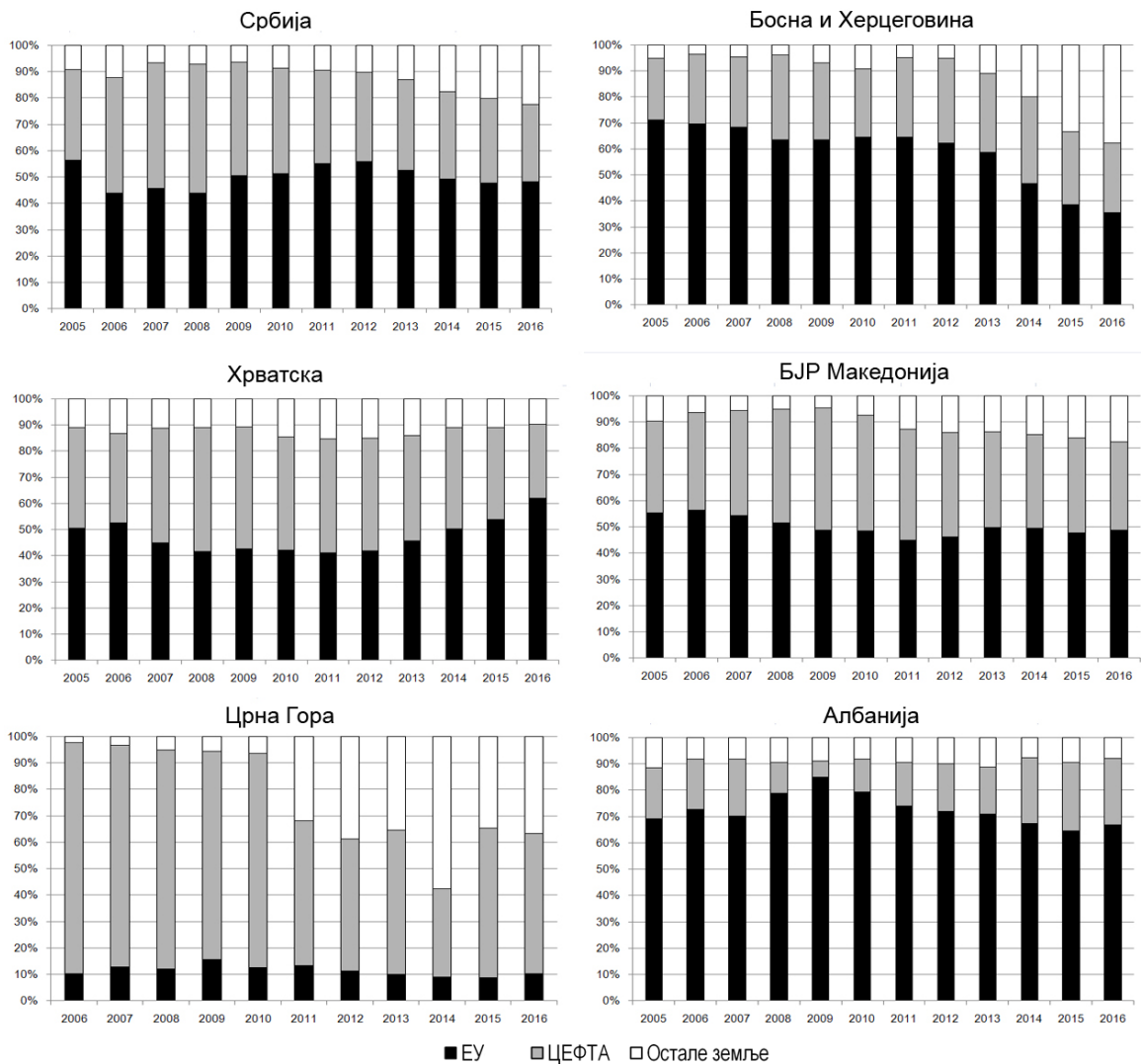

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Процент извоза пољопривредно-прехрамбених производа у друге земље Западног Балкана је на нешто нижем нивоу једино у Албанији (18,2%), што је логично имајући у виду велике разлике између тржишта Албаније и осталих земаља Западног Балкана, које су биле део бивше СФРЈ. Спољнотрговинска размена између Албаније и осталих земаља Западног Балкана је на ниском нивоу превасходно због великих разлика у језику, религији, као и историјским околностима које такође имају утицаја

на трговину. Наиме, способност становништва да директно комуницира, као и слична религијска структура становништва, су два споредна фактора која утичу на обликовање спољнотрговинске размене између земаља (Trivić, Klimczak, 2015).

Графикон 28: Регионална структура извоза пољопривредно-прехранбених производа у земаљама Западног Балкана

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

У структури извоза пољопривредно-прехранбених производа из земаља Западног Балкана (Табела 10) доминантан је сектор хране и живих животиња (сектор „0“), који у већини земаља учествује са преко 50% укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа (Србија 76,3%, Хрватска 76%, Босна и Херцеговина 66,6%, Албанија 63,0%, БЈР Македонија 56,4% и Црна Гора 45,8%). Анализом укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа у оквиру овог сектора, може се закључити да су најзначајнији извозни производи у оквиру одсека поврће и воће и житарица и производа на бази житарица.

Табела 10: Робна структура извоза пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године

СЕКТОР/ОДСЕК	Србија	Босна и Херцеговина	Хрватска	БЈР Македонија	Црна Гора	Албанија	Западни Балкан
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	76,3%	66,6%	76,0%	56,4%	45,8%	62,2%	72,64%
00 Живе животиње	1,7%	0,7%	2,4%	0,5%	0,0%	0,7%	1,64%
01 Месо и прераде од меса	3,5%	8,3%	6,1%	5,7%	16,7%	1,6%	5,07%
02 Млечни производи и јаја	3,2%	10,3%	4,4%	1,7%	0,4%	1,8%	3,92%
03 Рибе, љускарци, мекушци и прерађевине од њих	0,2%	2,4%	10,9%	1,2%	0,6%	30,7%	4,54%
04 Житарице и производи на бази житарица	23,8%	10,7%	12,3%	9,4%	6,3%	2,5%	16,97%
05 Поврће и воће	24,5%	15,5%	4,8%	30,3%	13,8%	21,6%	18,06%
06 Шећер, производи од шећера и мед	7,6%	8,7%	11,0%	1,8%	0,5%	0,2%	7,91%
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	3,4%	3,9%	6,5%	2,4%	4,0%	1,4%	4,24%
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	3,9%	2,8%	3,8%	0,2%	0,2%	1,6%	3,30%
09 Разни производи за храну и прерађевине	4,4%	3,3%	13,8%	3,2%	3,2%	0,3%	7,00%
1 ПИЋА И ДУВАН	12,3%	8,2%	14,9%	38,2%	43,6%	7,0%	15,78%
11 Пића	7,8%	5,6%	8,4%	14,5%	39,6%	3,7%	8,83%
12 Дуван и производи од дувана	4,5%	2,7%	6,5%	23,8%	4,0%	3,3%	6,95%
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	5,2%	14,6%	7,1%	3,3%	7,9%	29,8%	6,97%
21 Коже и крзно, сирови	1,3%	12,8%	1,7%	1,2%	7,2%	7,6%	2,59%
22 Уљано семење и уљани плодови	2,5%	0,3%	4,0%	0,4%	0,0%	0,0%	2,47%
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	0,1%	0,3%	0,0%	0,2%	0,1%	0,1%	0,12%
29 Животињске и биљне сирове материје	1,3%	1,3%	1,3%	1,5%	0,5%	22,1%	1,79%
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	6,2%	10,5%	2,0%	2,1%	2,7%	0,9%	4,61%
41 Животињска уља и масти	0,1%	0,0%	0,1%	0,0%	1,0%	0,0%	0,11%
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	5,8%	10,5%	1,4%	2,0%	1,5%	0,9%	4,25%
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	0,3%	0,0%	0,4%	0,1%	0,2%	0,0%	0,26%

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Следећи сектор по учешћу у структури извоза пољопривредно-прехранбених производа у већини земаља Западног Балкана је сектор пића и дувана (сектор „1“) који има различито учешће по појединим земљама, од 7,3% колико овај сектор учествује у извозу пољопривредно-прехранбених производа у Албанији, до 43,6% колико сектор пића и дувана учествује у извозу пољопривредно-прехранбених производа у Црној Гори. Велики значај у структури извоза пољопривредно-

прехранбених производа сектор пића и дувана има и у БЈР Македонији (38,2%), Хрватској (14,9%) и Србији (12,3%), а у оквиру овог сектора у већини земаља је извоз пића на вишем нивоу од извоз дувана и производа од дувана, осим у БЈР Македонији, где већи значај у извозу имају дуван и производи од дувана. Сектор сирових материја (сектор „2^с“) значајније учествује у структури извоза пољопривредно-прехранбених производа у Албанији (28,8%) и Босни и Херцеговини (14,6%), док је учешће сектора животињских и биљних уља, масти и воскова (сектор „4^с“) на ниском нивоу у структури извоза већине земаља Западног Балкана. Нешто значајније учешће сектора животињских и биљних уља, масти и воскова у извозу пољопривредно-прехранбених производа уочава се у Босни и Херцеговини (10,5%) и Србији (6,2%), а првенствено се односи на извоз производа из одсека чврстих биљних масти и уља.

У структури извоза пољопривредно-прехранбених производа из **Србије** доминантани су производи у оквиру одсека поврће и воће и житарице и производи на бази житарица, који у анализираном периоду чине скоро 50% укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа из ове земље. Житарице и производи на бази житарица се највише извозе из Србије у земље окружења: Румунију, Босну и Херцеговину, Црну Гору, БЈР Македонију и Италију, а најзначајнији извозни производи Србије у оквиру овог одсека представљају кукуруз, пшеница, као и пекарски и кондиторски производи. Главна извозна тржишта за поврће и воће из Србије представљају Русија и поједине земље ЕУ: Немачка, Француска, Аустрија, Белгија и Италија. У оквиру одсека поврће и воће, већи удео у извозу има воће, а гледано по појединачним производима, највећу вредност извоза остварују малине, које се углавном извозе у непрерађеном облику или продају под европском марком. Усмеравање ове врсте воћа у више фазе прераде, засигурно би утицало на остварење виших нивоа профита. Сектор пића и дувана чини 12,3% укупног извоза, а у оквиру њега највише се извозе безалкохолна пића, пиво, као и цигарете.

Велик значај у структури извоза пољопривредно прехранбених-производа **Босне и Херцеговине** имају производи из одсека поврће и воће (15,5%), затим коже и крзно (12,8%), житарице и производи на бази житарица (10,7%), чврсте биљне масти и уља (10,5%), као и млечни производи и јаја (10,3%). Главна извозна тржишта за поврће и воће из Босне и Херцеговине су Србија, Русија, Немачка и Хрватска, а појединачно гледано, главни извозни производ у оквиру овог одсека су малине. Коже и крзна се у највећој вредности извозе у Италију, Аустрију и Словенију, а најзначајнији је извоз сирове коже. У оквиру сектора животињских и биљних уља, масти и воскова, најзначајнији је извоз сунцокретовог уља.

У **Хрватској** је у структури извоза пољопривредно-прехранбених производа сектор хране и живих животиња доминантан (76,0%), а у оквиру овог сектора највећу вредност извоза у анализираном периоду имали су производи из следећих одсека:

разни производи за храну и прерађевине (13,8%), житарице и производи на бази житарица (12,3%), шећер, производи од шећера и мед (11,0%), као и из одсека рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих (10,9%). Када је реч о одсеку разних производа за храну и прерађевине, највише су се извозиле прерађевине, као и прерађена храна за брзу употребу и сосови, а главна извозна тржишта за ове производе су: Босна и Херцеговина, Словенија, Србија, Немачка, Аустрија, Русија. Житарице и производи на бази житарица су се највише извозили у Италију, Босну и Херцеговину, Словенију и Србију, док је извоз рибе био усмерен на Италију, Србију, Словенију, Босну и Херцеговину, а висока вредност извоза рибе из Хрватске реализована је и у Јапан. Сектор пића и дувана у анализираном периоду чинио је 14,9% укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа, а од тога је 8,4% извоз пића који је реализован у највећој мери у Босну и Херцеговину, Словенију, Мађарску и Србију, док је извоз дувана и производа од дувана био 6,5%, а највећа извозна тржишта за дуван и производе од дувана чине Босна и Херцеговина и Србија. У оквиру пића, Хрватска највише извози пиво и воду, док је у оквиру одсека дуван и прерађевине од дувана извоз цигарета најзначајнији.

У структури извоза пољопривредно-прехранбених производа **БЈР Македоније** одсек поврћа и воћа чинио је чак 30,3% укупног извоза ових производа. Доминантна извозна тржишта за воће и поврће су Србија, Италија, Хрватска, Русија, Немачка и Бугарска, а од појединачних производа из овог одсека највише се извозе јабуке, грожђе и купус. Извозу пољопривредно-прехранбених производа у великој мери доприноси сектор пића и дувана (38,2%). Дуван се највише извози у Грчку, Белгију, САД, Бугарску и Србију, и то доминантно непрерађени дуван. Што се тиче пића, у највећој мери се извози вино и то у Србију, Немачку и Хрватску. Производи из одсека житарица и производа на бази житарица извозе се највише у Србију, Хрватску и Босну и Херцеговину, а најзначајнији је извоз пекарских и кондиторских производа.

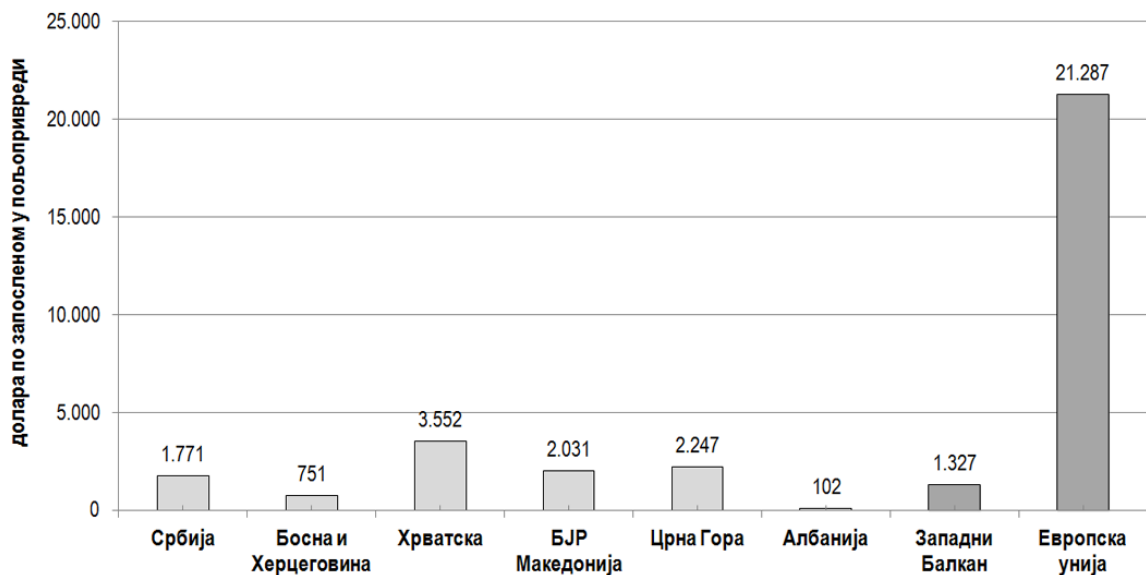
У **Црној Гори** је у структури извоза пољопривредно-прехранбених производа најзначајнији одсек пића (39,6%), а следе га одсек меса и прерађевина од меса (16,7%) и поврћа и воћа (13,8%). Пића се највише извозе у Србију, Босну и Херцеговину и Русију, а из овог одсека највише се извозе вино и пиво. Месо и прерађевине од меса се највише извозе у Србију, Белорусију и Босну и Херцеговину, док су главна тржишта за поврће и воће Србија, Италија и Босна и Херцеговина.

У структури извоза пољопривредно-прехранбених производа у **Албанији** доминантан је сектор хране и живих животиња (62,2%), а следи га сектор сирових материја (29,8%). У оквиру сектора хране и живих животиња, највише се извозе производи из одсека рибе, љускарџи, мекушци и производи од њих, па чине чак 30,7% укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа, а доминантно тржиште за ове производе је тржиште Италије. Одсек поврћа и воћа учествује у

извозу пољопривредно-прехрамбених производа са 21,6%, а највећа вредност извоза овог одсека реализована је у Србији, Грчкој, Италији и Бугарској. Појединачно гледано парадајз је најзначајнији извозни производ овог одсека. У Албанији значајно место у вредности извоза заузимају и биљне сирове материје, а главна извозна тржишта су Немачка, САД, Италија, Турска и Аустрија.

Посматрајући извоз пољопривредно-прехрамбених производа у свим земљама (Табела 10), уочава се да је робна структура извоза најизбалансирана у Хрватској где значајно место у извозу заузимају прерађени производи, као што су разни производи за храну и прерађевине, шећер, пића и цигарете. Са друге стране, у осталим земљама Западног Балкана је извоз оријентисан углавном на производе нижег степена прераде. На пример, у Србији житарице и производи на бази житарица и воће и поврће чине скоро 50% извоза у анализираном периоду, а у оквиру ових одсека доминантни су примарни производи. Последицу овакве извозне структуре у већини земаља Западног Балкана треба тражити у самим производним перформансама, те структури пољопривредне производње у којој доминирају биљни производи (Поглавље 4).

Графикон 29: Извоз пољопривредно-прехрамбених производа по запосленом у пољопривреди

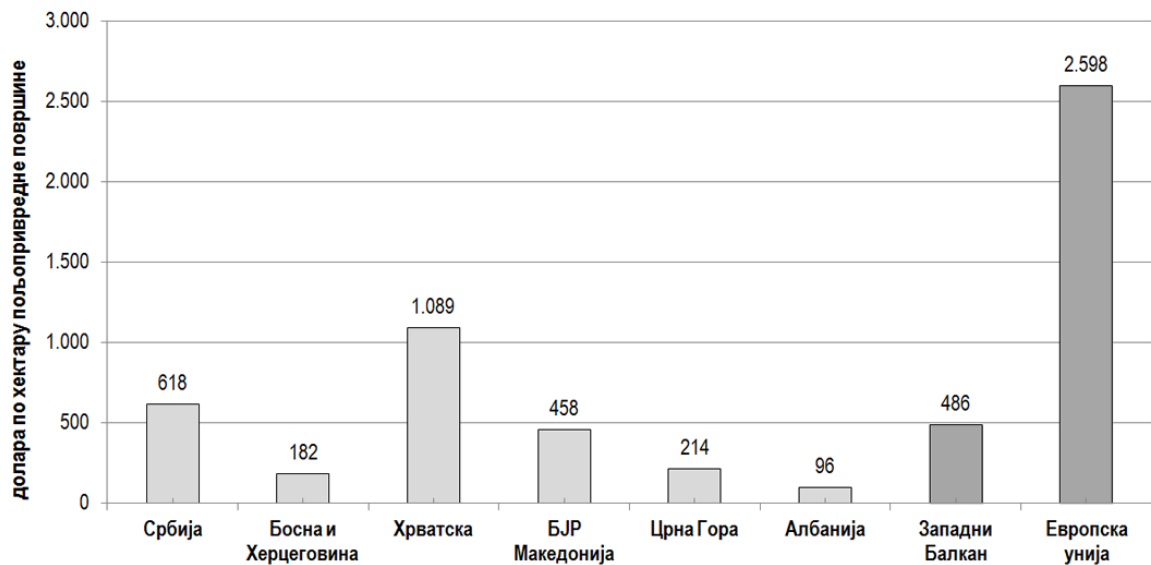
Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade и Светске банке, 2018.

Нижи ниво парцијалних продуктивности пољопривреде неминовно обликује и саме извозне перформансе овог сектора. Наиме, поставља се питање да ли су у довољној мери искоришћени извозни потенцијали у земљама Западног Балкана, односно да ли постоје могућности за додатно повећање извоза, што се најбоље може видети

када се извоз ових производа стави у однос са основним производним ресурсима - радом и земљиште. Анализом извоза пољопривредно-прехранбених производа по запосленом у пољопривредни (Графикон 29) уочава се да земље Западног Балкана не остварују импресивне резултате, па је тако вредност извоза за читав регион вишеструко мања него што је то случај у земљама ЕУ (1.327 наспрам 21.287 долара по запосленом у пољопривреди за анализирани период). Оваквој ситуацији највише доприноси Албанија, која има изузетно неповољан однос извоза и ангажованог рада, док је у осталим земљама ситуација нешто боља. Највећу вредност извоза пољопривредно-прехранбених производа по запосленом у пољопривреди остварује Хрватска, пре свега захваљујући најбољим производним перформансама у региону (Графикони 18 и 20), али и њеном најбржем напретку у ЕУ интеграцијама, те саставном делу ЗПП-а.

Графикон 30: Извоз пољопривредно-прехранбених производа по хектару пољопривредне површине

Напомена: Подаци се односе на просек за период 2005-2016. године

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade и Светске банке, 2018.

Ситуација је нешто повољнија када се анализира извоз пољопривредно-прехранбених производа по хектару пољопривредне површине (Графикон 30), где се уочава да регион Западног Балкана мање заостаје за земљама ЕУ. Најгора ситуација, као и код претходно анализираних показатеља јесте код Албаније, док изнадпросечан извоз пољопривредно-прехранбених производа за регион Западног Балкана остварују Србија и Хрватска. Хрватска је једина земља региона која остварује нешто виши ниво извоза пољопривредно-прехранбених производа по хектару пољопривредне површине од осталих земаља Западног Балкана, али ипак знатно неповољнији од просека за ЕУ. Разлог нешто бољег односа извоза

пољопривредно-прехрамбених производа и пољопривредног земљишта у Хрватској треба тражити у релативно повољнијим производним перформансама (Графикон 15), као и самој структури извоза у којој значајно место заузимају прерађени производи више вредности (Табела 10).

Последица неповољнијих извозних перформанси у земљама Западног Балкана у односу на земље ЕУ јесте релативна екстензивност пољопривреда већине земаља Западног Балкана, која је окренута ка биљној производњи и екстензивним производним методама. Таква производна структура условљава и саму структуру извоза. Наиме, у свим земљама Западног Балкана, осим Хрватске, у извозу пољопривредно-прехрамбених производа доминирају биљни производи нижег степена прераде, односно производи са малом додатом вредношћу, док је учешће производа сточарског порекла, као и прерађевина, углавном на ниском нивоу (Табела 10).

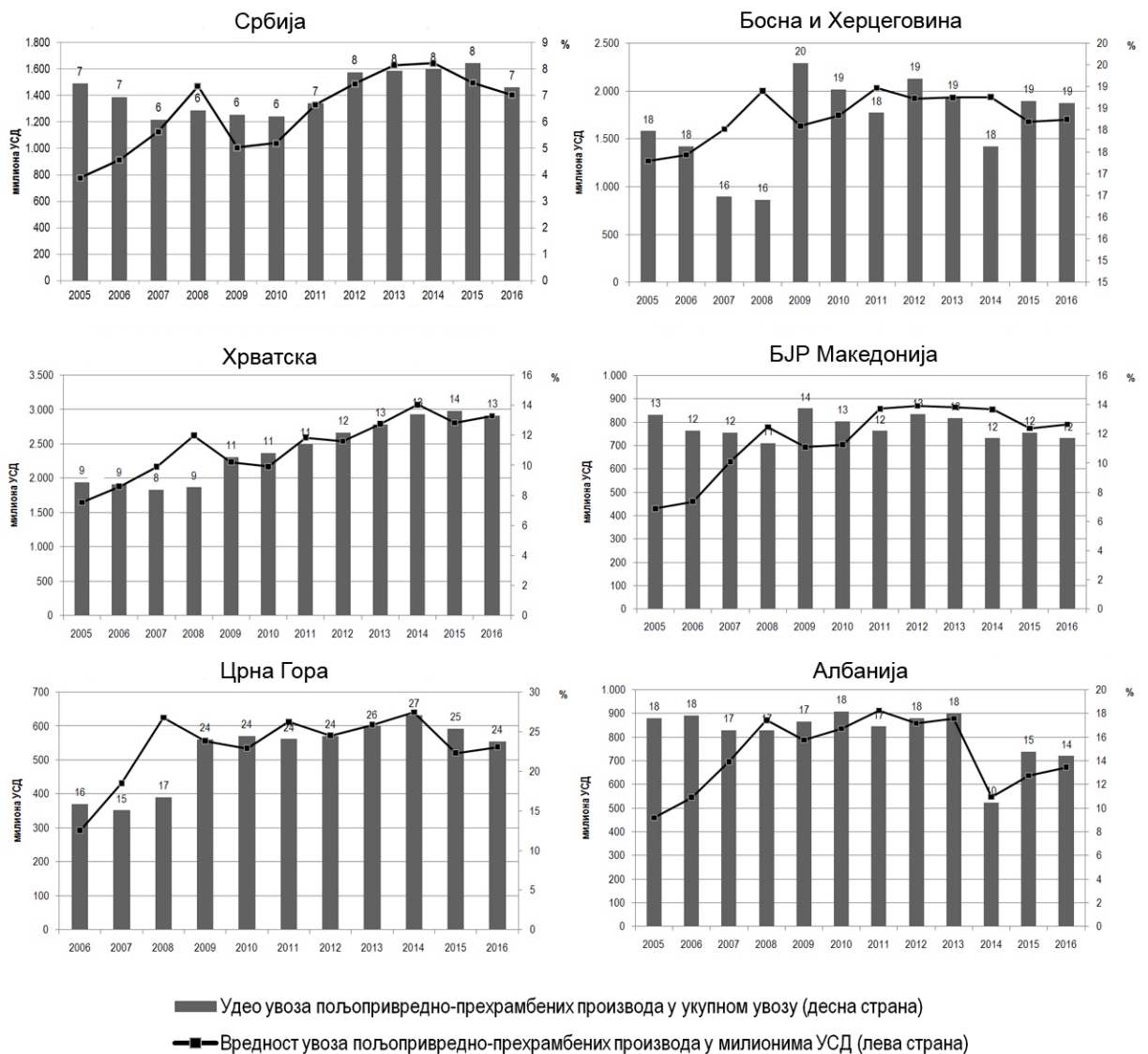
5.3. Тенденције и структура увоза

Увоз пољопривредно-прехрамбених производа представља значајан део укупног увоза у свим земљама Западног Балкана (Графикон 31), а пољопривредно-прехрамбени производи најзначајнији део увоза чине у Црној Гори, где чак 22,4% укупног увоза чине ови производи, док је у осталим земљама Западног Балкана удео пољопривредно-прехрамбених производа у укупном увозу: у Босни и Херцеговини 18,2%, у Албанији 16,4%, у БЈР Македонији 12,5%, у Хрватској 11%, а у Србији 7,1%. У апсолутном износу, највећу вредност увоза пољопривредно-прехрамбених производа у анализираном периоду остваривала је Хрватска, где је у просеку годишње увезено ових производа у вредности од 2,5 милијарде УСД, а следе је Босна и Херцеговина и Србија, где је у просеку годишње увезено пољопривредно-прехрамбених производа у вредности од 1,7 милијарди УСД и 1,3 милијарде УСД, респективно. У свим земљама Западног Балкана бележи се раст увоза пољопривредно-прехрамбених производа у анализираном периоду: највећи раст увоза пољопривредно-прехрамбених производа уочава се у Србији, где је увоз растао по просечној годишњој стопи од 5,6%, а високе стопе раста бележе и БЈР Македонија и Хрватска, где је увоз бележио просечну годишњу стопу раста од 5,3% и 4,7%, респективно.

Регионална структура увоза пољопривредно-прехрамбених производа у поједине земље Западног Балкана (Графикон 32) показује да су земље ЕУ доминантно увозно тржиште, као што је случај и са извозом ових производа. У Хрватској је ЕУ доминантно увозно тржиште када је реч о пољопривредно-прехрамбеним производима, па је у анализираном периоду у просеку око 73,3% ових производа увезено из земаља чланица ЕУ. У преосталим анализираним земљама је велики део

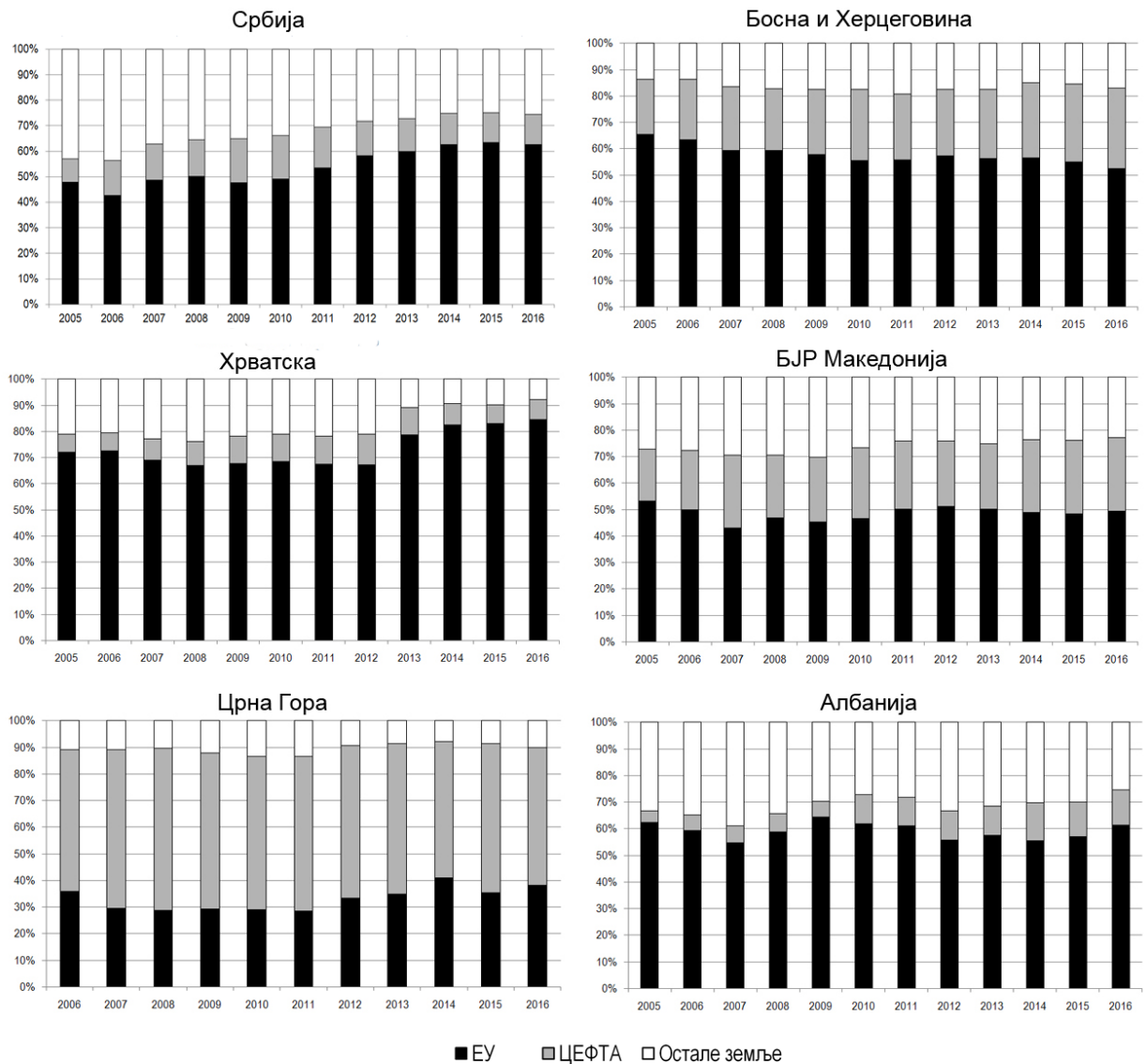
увоза ових производа такође реализован из ЕУ: у Албанији 59,1%, у Босни и Херцеговини 57,8%, у Србији 53,9%, у БЈР Македонији 48,5%, а у Црној Гори 33,0% ових производа је увезено из ЕУ. Пољопривредно-прехрамбени производи из земаља ЦЕФТЕ заузимају значајно место у увозу у земље Западног Балкана, а ово тржиште најзначајније место има у увозу пољопривредно-прехрамбених производа у Црну Гору, где се у анализираном периоду 56,5% укупног увоза ових производа реализовало из ових земаља. Најмањи значај, када је реч о увозу пољопривредно-прехрамбених производа из преосталих земаља Западног Балкана, присутан је у Албанији, где се у анализираном периоду из ових земаља увозило у просеку око 9,5% укупног увоза пољопривредно-прехрамбених производа.

Графикон 31: Тенденције у увозу пољопривредно-прехрамбених производа у земљама Западног Балкана

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Графикон 32: Регионална структура увоза пољопривредно-прехранбених производа у земаљама Западног Балкана

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

У анализираном периоду присутан је раст увоза пољопривредно-прехранбених производа и то превасходно из земаља ЕУ и ЦЕФТА споразума, што је последица претходно поменуте либерализације која је остварена са овим земаљама (Поглавље 1). Мало другачија ситуација је када се анализира увоз из осталих земаља (које нису део ЕУ и ЦЕФТА споразума). Наиме, у анализираном периоду је, уколико се посматра укупан увоз пољопривредно-прехранбених производа из осталих земаља, у већини земаља дошло до пада вредности увоза, што је последица промењених услова трговине са ЕУ и ЦЕФТА земаљама, те делимичних промена увозних дестинација за одређене производе. Имајући у виду висок степен спољнотрговинске заштите

пољопривредних производа у земљама Западног Балкана (Табела 8), јасна је оријентација ка увозу из земаља ЕУ и ЦЕФТА споразума.

Табела 11: Робна структура увоза пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године

СЕКТОР/ОДСЕК	Србија	Босна и Херцеговина	Хрватска	БЈР Македонија	Црна Гора	Албанија	Западни Балкан
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	73,7%	72,9%	83,0%	79,4%	79,6%	73,1%	77,47%
00 Живе животиње	1,6%	3,1%	5,2%	0,4%	4,4%	4,0%	3,46%
01 Месо и прераде од меса	4,7%	8,1%	11,5%	18,5%	19,2%	8,4%	10,43%
02 Млечни производи и јаја	3,1%	5,9%	6,5%	6,4%	10,3%	3,3%	5,71%
03 Рибе, љускарџице, мекушци и прерађевине од њих	5,8%	1,9%	4,8%	3,1%	2,6%	3,9%	3,88%
04 Житарице и производи на бази житарица	5,9%	15,0%	9,4%	12,2%	12,4%	23,0%	11,90%
05 Поврће и воће	21,2%	9,3%	15,9%	10,1%	9,7%	13,0%	14,01%
06 Шећер, производи од шећера и мед	3,2%	6,4%	5,3%	6,7%	2,7%	5,2%	5,14%
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	14,3%	8,8%	8,9%	9,2%	8,4%	5,2%	9,46%
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	4,8%	6,0%	7,5%	3,7%	3,6%	2,3%	5,55%
09 Разни производи за храну и прерађевине	9,2%	8,3%	7,9%	9,1%	6,2%	4,8%	7,93%
1 ПИЋА И ДУВАН	14,0%	16,2%	8,1%	8,1%	15,7%	18,8%	12,58%
11 Пића	5,8%	11,6%	5,6%	4,4%	12,2%	9,9%	7,79%
12 Дуван и производи од дувана	8,2%	4,6%	2,5%	3,6%	3,5%	8,9%	4,78%
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	8,7%	6,4%	4,8%	4,9%	1,5%	1,4%	5,32%
21 Коже и крзно, сирови	1,4%	2,3%	0,7%	0,4%	0,1%	0,1%	1,07%
22 Уљано семење и уљани плодови	3,5%	2,3%	0,8%	1,6%	0,1%	0,1%	1,57%
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	0,5%	0,4%	0,1%	0,6%	0,0%	0,0%	0,28%
29 Животињске и биљне сирове материје	3,3%	1,3%	3,3%	2,4%	1,3%	1,2%	2,40%
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	3,6%	4,4%	4,1%	7,7%	3,2%	6,6%	4,63%
41 Животињска уља и масти	0,3%	0,1%	0,3%	0,2%	0,2%	0,5%	0,24%
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	2,9%	3,8%	3,4%	6,9%	3,0%	6,1%	3,99%
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	0,4%	0,5%	0,4%	0,6%	0,1%	0,1%	0,39%

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Сектор хране и живих животиња (сектор „0“) доминантан је када је реч о увозу пољопривредно-прехранбених производа у све земље Западног Балкана (Табела 11), те је значај овог сектора у структури увоза ових производа у свим земљама већи од 70% (Хрватска 83,0%, Црна Гора 79,6%, БЈР Македонија 79,4%, Србија 73,7%,

Албанија 73,3%, Босна и Херцеговина 72,9%). Највећи значај у увозу пољопривредно-прехранбених производа у оквиру овог сектора имају производи из одсека поврће и воће, житарица и производа на бази житарица, месо и прераде од меса, као и из одсека кафа, чај, какао, зачини и производи од њих. Следећи сектор по значају у структури увоза пољопривредно-прехранбених производа је сектор пића и дувана (сектор „1“), у оквиру којег у свим земаљама доминира увоз пића у односу на увоз дувана и производа од дувана. Сектор сирових материја, нејестивих (сектор „2“) нешто већи значај има у увозу пољопривредно-прехранбених производа у Србији и Босни и Херцеговини где учествује са 8,7, односно 6,4% у увозу пољопривредно-прехранбених производа, респективно. У оквиру сектора животињских и биљних уља, масти и воскова, у већини земаља Западног Балкана се највише увозе производи из одсека животињских и биљних масти и уља.

У увозу пољопривредно-прехранбених производа у **Србију** најзначајнији су производи из одсека поврће и воће (21,2%) у којима доминира увоз јужног воћа, првенствено банана, наранџи и мандарина. Поврће и воће се највише увозе у Србију из следећих земаља: БЈР Македонија, Грчка, Еквадор, Турска, Италија, Пољска, Холандија и Шпанија. Значајна вредност увоза у Србију уочава се и када је реч о увозу производа из одсека кафа, чај, какао, зачини и производи од њих, у оквиру кога је реализована вредност увоза од 14,3% увоза пољопривредно-прехранбених производа. Из овог одсека доминира увоз кафе и чоколада и других производа које садрже какао, а главна тржишта са којих се увозе производи овог одсека су: Бразил, Гана, Вијетнам и Пољска. Пића и дуван учествују у структури увоза пољопривредно-прехранбених производа са 14,0%, од чега је увоз пића 5,8%, а увоз дувана и производа од дувана 8,2% увоза пољопривредно-прехранбених производа. Пића се највише увозе из БЈР Македоније, Црне Горе, Италије и Хрватске, а у највећој мери се увозе сокови и алкохолна пића, у оквиру којих доминира вино. У Србију се увозе како непрерађени дуван, тако и цигарете, а увоз ових производа реализован је у највећој мери из Немачке, Русије, Хрватске и Македоније.

У **Босну и Херцеговину** највише се увози пољопривредно-прехранбених производа из одсека житарице и производи на бази житарица у оквиру кога је реализовано 15,0% вредности увоза ових производа у анализираном периоду. Од житарица и производа на бази житарица највише се увозе кукуруз и пекарски и кондиторски производи, а доминантно увозно тржиште за ове производе је Србија, а следе је Мађарска и Хрватска. Са учешћем од 11,6% у вредности увоза пољопривредно-прехранбених производа у Босну и Херцеговину, одсек пића је следећи по важности. У највећој мери се увози пиво и сокови и то из Србије, Хрватске и Словеније. У оквиру одсека поврће и воће, који је учествовао са 9,3% у структури увоза пољопривредно-прехранбених производа у Босну и Херцеговину, највише се увози јужно воће и то из Еквадора, Италије и Турске. Производи из одсека кафа, чај, какао и производи од њих се увозе из Бразила, Србије, Хрватске и

Пољске, а доминира увоз чоколаде и других производа које садрже какао, као и кафе.

У увозу пољопривредно-прехрамбених производа у **Хрватску** доминирају производи из сектора храна и живе животиње који чине 83,0% укупног увоза пољопривредно-прехрамбених производа у анализираном периоду. У оквиру овог сектора највише се увозило воћа и поврћа (15,9% укупног увоза пољопривредно-прехрамбених производа), а следи га увоз меса и прерађевина од меса. Гледано по појединачним производима из одсека поврће и воће највише је увезено банана, а воће и поврће се у највећој мери у Хрватску увози из Италије, Шпаније, Холандије, Еквадора и Немачке. Месо и прерађевине од меса се највише увозе из Немачке, Холандије, Италије, Мађарске и Шпаније, а највише се увози свињског меса. Житарице и производи на бази житарица учествују у увозу пољопривредно-прехрамбених производа са 9,4%, а у највећој мери се увозе пекарски и кондиторски производи. Житарице и производи на бази житарица се у највећој мери увозе из Италије, Немачке, Мађарске и Аустрије. Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих се највише увозе из Немачке, Италије, Бразила и Пољске, у увозу пољопривредно-прехрамбених производа учествују са 8,9%, а највећа вредност увоза се односи на чоколаде и друге производе који садрже какао, као и кафу.

У структури увоза пољопривредно-прехрамбених производа у **БЈР Македонију** 18,5% чини месо и прерађевине од меса, а у највећој мери се увози свињско месо. Месо и прерађевине од меса се највише увозе из Бразила, као и Аустрије, Словеније, Немачке и Пољске. Увоз житарица и производа на бази житарица у БЈР Македонију је такође значајан (12,2% пољопривредно-прехрамбених производа), а од ових производа највише се увозе пекарски и кондиторски производи, брашно и кукуруз. Србија је тржиште одакле потиче највећи део увоза житарица и производа на бази житарица, а поред Србије ови производи се увозе и из Бугарске, Хрватске и Турске. Поврће и воће се у БЈР Македонију највише увози из Грчке, Србије, Турске и Еквадора, а гледано појединачно највише се увози банана и наранџи. Увоз производа из одсека кафа, чај, какао, зачини и производи од њих је такође значајан у структури увоза пољопривредно-прехрамбених производа у БЈР Македонију, нарочито увоз чоколаде и других производа који садрже какао и кафе, а ови производи се највише увозе из Србије, Бразила, Хрватске и Италије.

Увоз пољопривредно-прехрамбених производа у **Црну Гору** се доминантно одвија из Србије, а у структури увоза најзначајније је месо и прерађевине од меса (19,2% укупног увоза пољопривредно-прехрамбених производа). Месо и прерађевине од меса највише се увозе из Србије, а поред Србије значајна увозна тржишта су и Холандија, Аустрија и Немачка. Житарице и производи на бази житарица чине 12,4% укупног увоза пољопривредно-прехрамбених производа у Црну Гору, а у највећој мери се увозе прерађевине од житарица, односно кондиторски и пекарски

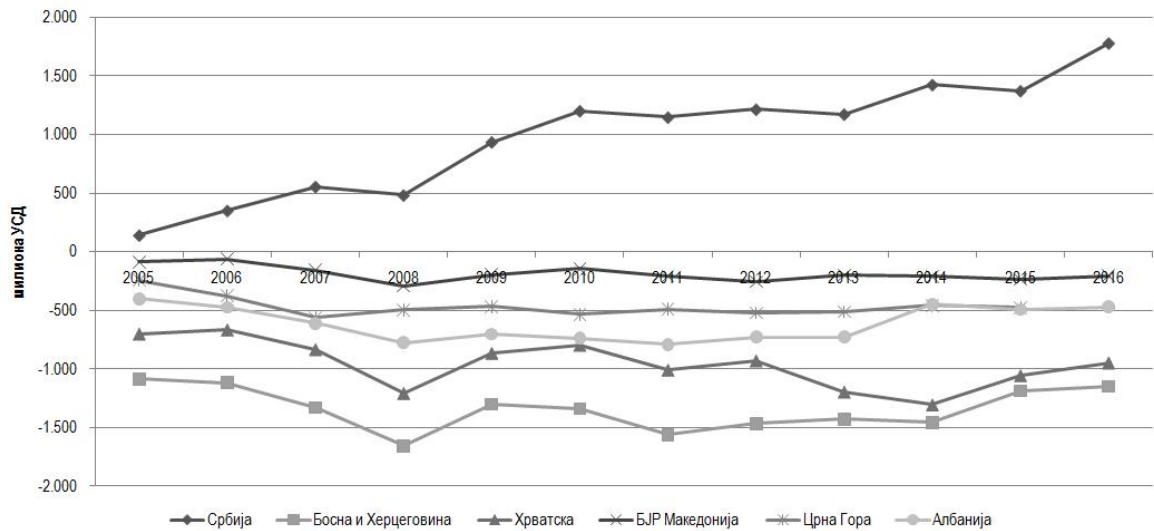
производи. Значајан је и увоз пића у Црну Гору (12,2% увоза пољопривредно-прехранбених производа), а највише се увозе безалкохолна пића, односно сокови и воде, а од алкохолних пића, најзначајнији је увоз пива. Производи из одсека млечних производа и јаја чинили су 10,3% укупног увоза пољопривредно-прехранбених производа, а из овог одсека највише се увозе сир, јогурт, млеко и сладолед.

У структури увоза пољопривредно-прехранбених производа у **Албанију** доминира увоз у оквиру сектора храна и живе животиње, нарочито производа из одсека житарице и производи на бази житарица, као и одсека поврће и воће. Житарице и производи на бази житарица чинили су 23,0% укупног увоза пољопривредно-прехранбених производа у анализираном периоду, а највише се увозило пшенице и кукуруза, а од производа на бази житарица, у увозу у Албанију доминирају пекарски производи и тестенине. Увоз житарица и производа на бази житарица у Албанију у највећој мери је реализован из Русије, Србије, Италије и Турске. Поврће и воће је чинило 13,0% укупног увоза пољопривредно-прехранбених производа у Албанију, а производи овог одсека увозе се из Грчке, Италије и Еквадора. Појединачно гледано, највише се увозе банане. Сектор пића и дувана је такође значајан у увозу пољопривредно-прехранбених производа у Албанију, а увоз производа из овог сектора чинио је 18,8% укупног увоза ових производа. Од тога је 9,9% увоз пића, који је углавном реализован из Италије, Аустрије, Грчке и Србије, а 8,9 % је увоз дувана и производа од дувана, који је реализован из Грчке, Пољске и Немачке. Од пића се у Албанију највише увозе сокови, пиво и вино, док су цигарете доминантне када је реч о одсеку дувана и производа од дувана.

5.4. Спољнотрговински биланс

Анализирајући биланс спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа по појединим земаљама Западног Балкана (Графикон 33), уочава се да једино Србија перманентно остварује позитиван спољнотрговински биланс овим производима, и то са тенденцијом раста по просечној годишњој стопи раста од 20%. Све остале земље остварују негативан спољнотрговински биланс размене пољопривредно-прехранбених производима, а највећи дефицит у апсолутном износу уочљив је у Босни и Херцеговини и Хрватској. Претходном анализом приказана је релативна покривеност увоза пољопривредно-прехранбених извозом истих (Графикон 4), те је уочено да је најгора ситуација код Црне Горе и Албаније, где је покривеност увоза извозом 13,4% и 15,5%, респективно, док је у Србији, која једина остварује суфицит у спољнотрговинској размени овим производима, покривеност увоза извозом чак 176,9%

Графикон 33: Биланс спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у земаљама Западног Балкана

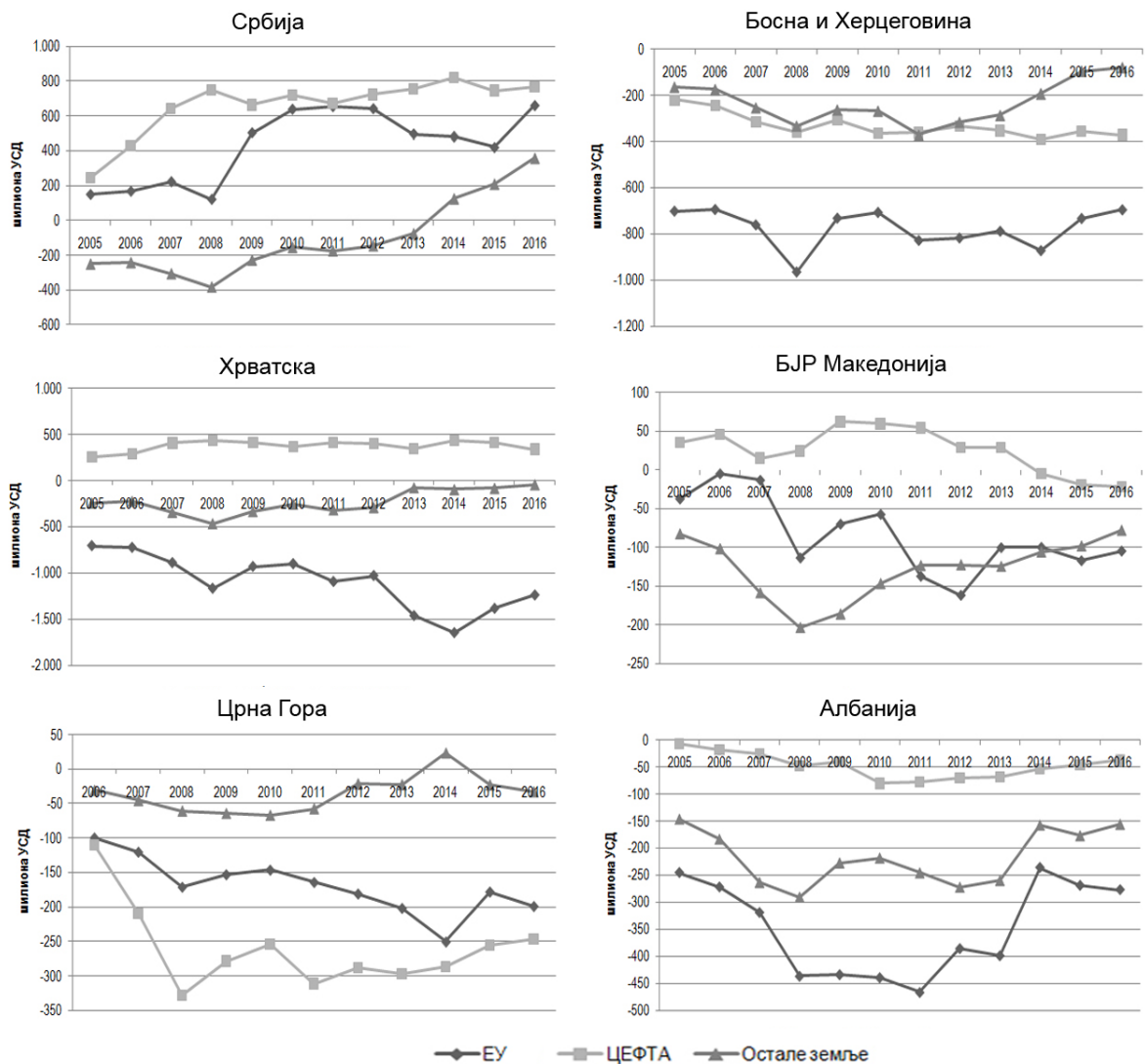

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

У **Србији** се остварује позитиван спољнотрговински биланс који последњих година превазилази милијарду УСД. Позитиван спољнотрговински биланс овим производима се остварује у највећој мери захваљујући производима из одсека: житарице и производи на бази житарица, поврће и воће, шећер, производи од шећера и мед, као и производима који спадају у одсек пића. Приметан је највећи суфицит у размени са земаљама из окружења (ЦЕФТА), али и висок суфицит са земаљама ЕУ (Графикон 34). Такође, у анализираном периоду и са осталим анализираним земаљама је присутан суфицит размене од 2014. године. Србија остварује и негативан салдо у размени производима из одсека кафа, чај, какао, зачини и производи од њих, као у размени производима из одсека рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих.

Босна и Херцеговина, посматрано у апсолутним износима, има најизраженији дефицит спољнотрговинске размене од свих анализираних земаља Западног Балкана, те је он у читавом анализираном периоду преко милијарду УСД. Дефицит је најизраженији у размени производа из одсека житарица и производа на бази житарица, пића, као и из одсека кафа, чај, какао, зачини и производи од њих. У Босни и Херцеговини присутан је дефицит спољнотрговинске размене производима у свим одсечима, изузев одсека коже и крзно, где се остварује позитиван биланс спољнотрговинске размене. Босна и Херцеговина остварује дефицит спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбеним производима у размени са свим анализираним партнерима, а најочљивији је дефицит размене са земаљама ЕУ.

Графикон 34: Биланс спољнотрговинске размене пољопривредно-прехрамбених производа у земаљама Западног Балкана по главним спољнотрговинским партнерима

Извор: Прорачун аутора на бази UN Comtrade, 2018.

Биланс спољнотрговинске размене пољопривредно-прехрамбених производа у **Хрватској** је негативан, а у просеку за анализиран период увоз ових производа од извоза је већи за око милијарду УСД. Негативном спољнотрговинском билансу највише доприноси размена производима из одсека поврће и воће, као и месо и прераде од меса. У размени појединих пољопривредно-прехрамбених производа Хрватска остварује позитиван салдо, а што се првенствено односи на производе из следећих одсека: риба, љускарци, мекушци и прерађевине од њих, уљано семење и уљани плодови, дуван и производи од дувана, као и шећер, производи од шећера и мед. Хрватска са земаљама ЦЕФТЕ остварује позитиван спољнотрговински биланс у размени пољопривредно-прехрамбених производа, док је са остатком света, као и земаљама ЕУ присутан дефицит спољнотрговинске размене, а уочљиво је и продубљивање дефицита са земаљама ЕУ.

Спољнотрговински дефицит пољопривредно-прехранбеним производима у **БЈР Македонији** износи у просеку нешто мање од 200 милиона УСД за анализирани период, а производи у оквиру чије размене се остварује највећи дефицит су из одсека месо и прерађевине од њих. Поред овог одсека, негативан спољнотрговински биланс размене имају и производи из одсека кафа, чај, какао, зачини и производи од њих, разних производа за храну и прерађевине, као и одсека житарице и производи на бази житарица. Позитиван спољнотрговински биланс у размени БЈР Македоније имају производи из сектора пића и дувана, као и размена поврћем и воћем. До 2014. године БЈР Македонија остварује суфицит у размени са земаљама ЦЕФТЕ, а од те године присутан је дефицит, као и са осталим анализираним партнерима: ЕУ и остале земље. Што се тиче анализе биланса спољнотрговинске размене БЈР Македоније, уочљиво је да се смањује негативна разлика размене са осталим земаљама, док се дефицит продубљује у размени са ЕУ и земаљама ЦЕФТЕ.

У **Црној Гори** је дефицит у спољнотрговинској размени пољопривредно-прехранбеним производима веома изражен, а у просеку за анализирани период износи око 500 милиона УСД. Увоз је драстично већи од извоза код производа који спадају у одсек месо и прерађевине од меса, а негативном спољнотрговинском салду доприноси и размена производима из одсека житарице и производи на бази житарица, као и из одсека млечних производа и јаја. Највећи дефицит размене Црна Гора остварује са земаљама ЦЕФТЕ, односно Србијом, која је главни спољнотрговински партнер ове земље у размени пољопривредно-прехранбених производа.

Негативан спољнотрговински биланс пољопривредно-прехранбеним производима присутан је и у **Албанији** и у просеку за анализирани период износи око 600 милиона УСД. Највећи дефицит у спољнотрговинској размени Албаније присутан је код размене житарица и производа на бази житарица, а изражени дефицит имају и поврће и воће, пића, дуван и производи од дувана, као и месо и прераде од меса. Позитиван спољнотрговински салдо у размени Албаније остварују једино производи из сектора сирових материја, односно животињске и биљне сирове материје, као и коже и крзно. Што се тиче анализе биланса по главним спољнотрговинским партнерима Албаније, уочљиво је да се највећи дефицит размене пољопривредно-прехранбеним производима остварује у размени са земаљама ЕУ, које представљају и главног спољнотрговинског партнера Албаније у размени овим производима.

6

Емпиријски резултати утицаја либерализације трговине пољопривредно-прехранбених производа на трговинске токове у земљама Западног Балкана

6.1. Економетријски оквир истраживања

Емпиријски однос, познат као гравитациони модел, може у значајној мери допринети разумевању вредности трговине између било које две земље, а истовремено осветљава препреке присутне у међународној трговини савремене светске привреде (Кругман, Обстфелд, 2009). Гравитациони модел представља један од најефикаснијих модела који се користи у емпиријским анализама спољнотрговинских токова, а у литератури се користи од друге половине двадесетог века (Tinbergen, 1962; Linneman, 1966). Модел анализира спољнотрговинску размену између земаља по аналогији са Њутновим законом гравитације, што подразумева да је трговински ток између земаља пропорционалан економској моћи сваке земље, а обрнуто пропорционалан раздаљини између њихових главних привредних центара. Имајући у виду да на спољнотрговинску размену између одређених земаља утичу различити и бројни елементи, гравитациони модел представља индикатор

сумираног дејства тих елемената. Наиме, према гравитационом моделу трговина између две земље, при непромењеним осталим околностима, сразмерна је производу њихових БДП-ја, а опада сразмерно удаљености, с обзиром на то да растојање може имати велики утицај на спољнотрговинску размену јер може представљати велику препреку овој активности. Основни облик гравитационог модела поставио је Tinbergen (1962) који је користећи аналогију са Њутновим општим законом гравитације указао да је спољнотрговински ток између две земље (i и j) пропорционалан економској маси земље⁸ (БДП-у) те две земље, а обрнуто пропорционалан њиховој раздаљини:

$$X_{ij} = A \frac{Y_i^\alpha Y_j^\beta}{R_{ij}^\vartheta}$$

где је:

- X_{ij} – трговински ток између земаља i и j ;
- A – константа;
- $Y_i Y_j$ – БДП земље i , односно j ;
- R_{ij} – раздаљина између две земље (обично између главних градова земаља i и j);
- α, β, ϑ – коефицијенти који представљају еластичност трговинског тока, а показују колико обим спољнотрговинске размене зависи од БДП-а матичне земље (α), БДП-а земље партнера (β), и од њихове раздаљине (ϑ);

Кругман, Обстфелд (2009) такође пореде гравитациону једначину са Њутновим законом гравитације и указују на кључне факторе који одређују обим трговине између две земље: величине њихових БДП-а и удаљеност између њих, при чему се у гравитационој једначини претпоставља да је трговина између две земље сразмерна производу њихових БДП-а и обрнуто сразмерна раздаљини између главних привредних центара.

Поменути аутори (Кругман, Обстфелд, 2009) као једну од главних предности гравитационог модела наводе могућност уочавања аномалија у трговини, с обзиром да је увек потребно тражити економско објашњење када је обим трговине много мањи или већи него што је предвиђено гравитационим моделом. Такође, ови аутори истичу да је за разумевање функционисања трговинских токова најпре неопходно размотрити факторе који утичу на ограничавање међународне трговине, имајући у виду чињеницу да често мање уочљиви фактори играју пресудну улогу у међународној трговини. Наиме, међународна трговина је интензивнија уколико

⁸ Када се као X приказује монетарни ток (нпр. вредност извоза) тада је Y обично БДП дате земље.

земље имају блиске међународне односе, а чињеница је да се економски односи погоршавају што је удаљеност већа.

Гравитациони модел је у претходним деценијама показао своју велику експланаторну моћ у случају анализе токова спољнотрговинске размене, а као додатна предност овог модела истиче се чињеница да су подаци за његову оцену лако доступни, те омогућавају истраживање кроз скуп стандардних образаца за употребу модела (Pass, 2000). Најчешће је у употреби логаритамски облик гравитационог модела, која се добија када се линеаризује претходно наведена једначина гравитационог модела:

$$\ln X_{ij} = \beta_0 + \beta_1 \ln Y_i + \beta_2 \ln Y_j - \beta_3 \ln R_{ij} + \varepsilon$$

У наведеном логаритамском облику гравитационог модела β_1 , β_2 и β_3 представљају параметре који карактеришу улогу, као и допринос појединих променљивих у моделу. Поред традиционалних променљивих, гравитациони модел може да садржи и велики број вештачких променљивих (*dummy variables*) којима се могу апроксимирати ефекти заједничке границе између анализираних земаља, ефекти преференцијалних трговинских споразума између земаља, као и ефекти културно-историјских и језичких сличности између анализираних земаља.

Аутори Драгутиновић-Митровић, Поповић-Петровић (2013) у свом истраживању полазе од основног модела који обухвата трговинске токове из сваке посматране земље у преосталих $N - 1$ земаља ($i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, i - 1, i + 1, \dots, N$), те стога узорак чини укупно $N(N - 1)$ парова земаља:

$$X_{ij} = \alpha Y_i^{\beta_1} L_i^{\beta_2} Y_j^{\beta_3} L_j^{\beta_4} R_{ij}^{\beta_5} e^{\delta V_{ij}} u_{ij}$$

где је:

- X_{ij} – вредност трговине између земаља i и j ;
- Y_i – БДП земље i ;
- Y_j – БДП земље j ;
- L_i – број становника земље i ;
- L_j – број становника земље j ;
- R – раздаљина између главних привредних центара;
- V – скуп вештачких променљивих којима се обухватају ефекти заједничке границе и преференцијалних трговинских споразума;
- u – случајна грешка модела.

Из наведене спецификације гравитационог модела уочава се да се спољнотрговинска размена између две земље процењује као функција већег броја

фактора: фактора понуде и тражње, као и трговинских баријера. Фактор понуде детерминисан је променљивама: БДП и број становника земље извозника, док је фактор тражње детерминисан променљивама: БДП и број становника земље увозника. Трговинске баријере су моделом обухваћене кроз променљиву растојања између две земље, а моделом је обухваћено и више вештачких променљивих који анализирају ефекте преференцијалних трговинских споразума, ефекте културно-историјских и језичких сличности.

Аутор Bergstrand (1985) у спецификацији гравитационог модела уместо променљивих које се односе на број становника користи променљиве БДП по глави становника земаља увозника и извозника:

$$X_{ij} = \alpha Y_i^{\beta_1^*} (Y_i/L_i)^{\beta_2^*} Y_j^{\beta_3^*} (Y_j/L_j)^{\beta_4^*} R_{ij}^{\beta_5^*} e^{\delta^* V_{ij}} u_{ij}$$

где је:

- X_{ij} – вредност трговине између земаља i и j ;
- Y_i – БДП земље i ;
- Y_i/L_i – БДП по глави становника земље i ;
- Y_j – БДП земље j ;
- Y_j/L_j – БДП по глави становника земље j ;
- R – раздаљина између главних привредних центара;
- V – скуп вештачких променљивих којима се обухватају ефекти заједничке границе и преференцијалних трговинских споразума;
- u – случајна грешка модела.

Из наведене спецификације гравитационог модела трговински ток из земље i у земљу j је директно пропорционалан БДП-у извозника и БДП-у увозника, док је обрнуто пропорционалан њиховој раздаљини. Ова спецификација гравитационог модела користи се у литератури за анализу спољнотрговинских токова на нивоу сектора, одсека или група одређених производа, а овај облик гравитационог модела сагледава се преко следеће релације између регресионих коефицијената:

$$\beta_1 = \beta_1^* + \beta_2^*, \quad \beta_2 = \beta_3^* + \beta_4^*, \quad \beta_3 = -\beta_2^*, \quad \beta_4 = -\beta_4^*.$$

БДП по глави становника земље извозника је апроксимација односа капитала и рада, а што је тај однос већи земља је богатија капитално-интезивним, односно диференцираним производима и таква земља је последично нето-извозник капитално-интензивних производа. БДП по глави становника земље увозника показује какви производи се у датој земљи траже, односно виши ниво БДП-а по глави становника земље увознице значи и већу преференцију потрошача те земље ка луксузним производима, у односу на производе за задовољење основних потреба.

Знак коефицијента уз БДП по глави становника земље извознице показује да ли је оцена модела извршена за радно или капитално-интензиван сектор, док знак коефицијента уз БДП по глави становника земље увознице показује какви производи доминирају у тражњи земље увознице (Bergstrand, 1989).

Аутори Helpman (1987) и Egger (2002) кроз нову трговинску теорију користе гравитациони модел у следећем облику:

$$\ln X_{ij} = \alpha + \beta_1 \ln TBDP_{ij} + \beta_2 \ln SIM_{ij} + \beta_3 RFR_{ij} + \beta_4 \ln R_{ij} + \delta V_{ij} + \ln u_{ij}$$

где је:

- X_{ij} – вредност трговине између земаља i и j ;
- $TBDP_{ij}$ – укупно богатство, односно укупан БДП земаља i и j :

$$TBDP_{ij} = BDP_i + BDP_j$$

- SIM_{ij} – сличност земаља у релативној величини:

$$SIM_{ij} = \left[1 - \left(\frac{BDP_i}{BDP_i + BDP_j} \right)^2 + \left(\frac{BDP_j}{BDP_i + BDP_j} \right)^2 \right]$$

Овај индекс може имати вредности између 0 (апсолутна разлика у величини) и 0,5 (земље једнаке величине). Што су две земље сличније у релативној величини, то је виши удео интра-секторске трговине, а нижи удео интер-секторске и укупне спољнотрговинске размене.

- RFR_{ij} – релативна факторска расположивост:

$$RFE_{ij} = \left| \ln \frac{BDP_i}{L_i} - \ln \frac{BDP_j}{L_j} \right|$$

Земље које су сличне у релативној величини факторске расположивости имају предиспозиције за већу сличност у степену диверзификованости производње диференцираних производа, а то може довести и до раста значаја трговине између њих.

- R – раздаљина између главних привредних центара;
- V – скуп вештачких променљивих;
- u – случајна грешка модела.

Аутори Anderson и van Wincoop (2003) су гравитационом моделу поред традиционалних варијбли укључили и однос релативних цена, као апроксимацију мултилатералних фактора отпора.

$$\ln X_{ij} = \alpha + \beta_1 \ln Y_i + \beta_2 \ln Y_j + \beta_3 \ln R_{ij} + \delta V_{ij} + \ln \Pi_i^{1-\sigma} - \ln P_i^{1-\sigma}$$

где је:

- X_{ij} – вредност трговине између земаља i и j ;

- Y_i – БДП земље i ;
- Y_j – БДП земље j ;
- R – раздаљина између главних привредних центара;
- V – скуп вештачких променљивих;
- $\Pi_i^{1-\sigma}$ и $P_i^{1-\sigma}$ – варијабле које обухватају зависност извоза земаље i у земљу j , односно зависност увоза земље i из земље j од промене у трошковима размене на свим другим тржиштима због дејства релативних цена.

Последњих година гравитациони модел се често употребљава за оцену ефеката преференцијалних трговинских споразума економетријским методама заснованим на подацима панела. Подаци панела, за разлику од упоредних података или података временских серија, представљају обухватију анализу, с обзиром на то да они представљају комбинацију упоредних података и података временских серија, те обухватају и временску и просторну димензију. Наиме, подаци панела садрже податке великог броја истих јединица посматрања у одређеном временском периоду, те свака опсервација носи у себи податке и о структури и о динамици посматране појаве. Већи степен варијабилитета у подацима панела у односу на временске серије и упоредне податке даје основе за прецизније оцењивање регресионих параметара модела (Драгутиновић-Митровић, 2005). У зависности од расположивости података постоје балансирани и небалансирани панели. Код балансираних панела постоје расположиви подаци за сваку од N јединица посматрања у сваком временском периоду T , док небалансиране панеле карактеришу недостајући подаци. Многи аутори истакли су бројне предности панел података у односу на упоредне податке и временске серије (Klevoriken, 1989; Hsiao, 2003; Baltagi, 2005), а од којих су истичу:

- Обезбеђење више информација, више варијабилности, мање колинеарности између варијабли, као и више степени слободе и већу ефикасност. Наиме, временске серије имају веома често проблем мултиколинearности, те се додавањем просторне димензије у панел серијама смањује вероватноћа ове појаве;
- Контролисање индивидуалне хетерогености. За разлику од упоредних података и временских серија, панел подаци претпостављају да је субјекат посматрања хетерогена категорија, чиме се смањује ризик постизања пристрасних резултата, с обзиром на то да се истовремено анализира структура, динамика и промене у структури током времена;
- Панел подаци могу да мере ефекте који се често не могу идентификовати коришћењем упоредних података и временских серија. Такође, избегава се проблем избора репрезентативног узорка, као и проблема агрегирања;
- Панел подацима могуће је боље истражити динамику прилагођавања повезивањем понашања субјекта у одређеном временском тренутку са повезивањем субјекта у неком другом временском тренутку;

- Панел податке је могуће применити и у случају када се класичне методе не могу применити због недовољне дужине временске серије или броја упоредних података.

Избор оптималног метода оцењивања на основу карактеристика и величине узорка један је од кључних услова за доношење релевантних закључака јер у зависности од (не)испуњености претпоставки модела директно зависи поузданост закључивања. Тип модела који ће бити коришћен за анализу панел података условљен је начином на који ће бити третирани ефекти хетерогености (Ajmani, 2009). У најширем смислу, могуће је извршити поделу модела којима се анализирају подаци панела на:

- Модел здружених обичних најмањих квадрата (*Pooled Ordinary Least Squares Method - POLS*);
- Модел фиксних ефеката (*Fixed-effects*) и
- Модел стохастичких ефеката (*Random-effects*).

Модел здружених обичних најмањих квадрата обезбеђује конзистентне и непристрасне оцене само у случајевима када су све полазне претпоставке модела испуњене и када су уведена ограничења на параметре оправдана, односно *POLS* метод је конзистентан ако је модел адекватан и ако регресори нису у корелацији са случајном грешком. *POLS* метод је неконзистентан ако стварни модел представља модел фиксних ефеката, што значи да се овај модел може користити ако се ради о панел подацима којима одговара модел стохастичких ефеката (Cameron, Trivedi, 2005). С обзиром на то да у пракси често није испуњена претпоставка о константности регресионих параметара, за оцењивање се чешће користи метод пондерисаних најмањих квадрата или се користе друге форме модела панела са мање рестриктивним полазним претпоставкама.

Модел фиксних ефеката полази од претпоставке да слободни члан варира по обе посматране димензије (N и T), док су параметри уз регресоре константни за све јединице посматрања и кроз време. У моделима фиксних ефеката хетерогеност је обухваћена варијабилним слободним чланом. Модел фиксних ефеката би могао да се представи на следећи начин:

$$Y_{ij} = \beta_1 + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + \dots + \beta_n X_{nit} + \mu_{ij}; \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, N$$

У моделу фиксних ефеката важи претпоставка да су слободни чланови варијабилни, а коефицијенти нагиба константни. Такође, случајна грешка је хомоскедастична, има нормалан распоред и независна је, а експланаторне варијабле су нестохастичке и нису корелисане са случајном грешком.

Модел стохастичких ефеката полази од претпоставке да уколико индивидуални и (или) временски ефекти постоје, а уколико нису директно обухваћени моделом из

разлога што се можда не могу опазити, онда они припадају случајној грешци модела. Модел стохастичких ефеката подразумева разлике између јединица посматрања случајне случајне. У моделу стохастичких ефеката се подразумева да необухваћена хетерогеност специфична за појединачне субјекте није у корелацији са посматраним независним варијаблама, што у моделу фиксних ефеката не представља проблем, с обзиром на то да се анализом из модела изоставља компонента необухваћене хетерогености (Ajmani, 2009). Модел стохастичких ефеката би могао да се представи на следећи начин:

$$Y_{ij} = \beta_{1i} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + \dots + \beta_n X_{nit} + \mu_{ij};$$

Уместо да се β_{1i} третира као фиксан, претпоставља се да је то случајна, односно стохастичка варијабла са средњом вредношћу β_1 , док ε_i представља случајну грешку са средњом вредношћу нула и варијансом $\sigma^2 \varepsilon$:

$$\beta_{1i} = \beta_1 + \varepsilon_i \quad i = 1, \dots, N$$

Избор оптималног модела панела, као и метода оцењивања, није нимало лак задатак и подразумева неколико корака у истраживању. У условима када утицај независних варијабли на зависну варира по јединицама посматрања и/или током времена, избор модела панела са константним параметрима довео би до неконзистентних оцена и погрешних закључака, те је потребно спровести тестирање постојања индивидуалних и временских ефеката (Јовчић, Драгутиновић-Митровић, 2011). На основу тестирања варијабилности регресионих параметара може се доћи до закључка да ли су у моделу присутни индивидуални (и временски) ефекти, на основу чега се прави разлика између здружене (*POLS*) и спецификације са индивидуалним (и временским) ефектима, те ово представља почетни и неизоставни корак приликом моделирања података панела. Тестови који су најчешће у употреби су тестови: *F*-тест, *Breusch-Pagan* тест, *Honda* тест, *King-Wu* тест. Најчешће су у употреби *F*-тест којим се може тестирати укупна хомогеност у моделу која служи за проверу да ли су регресиони параметри константни или је потребно дозволити варијабилност по једној или обе димензије *N* и *T*, те се на пример овим тестом може извести закључак о постојању индивидуалних (и временских) ефеката у фиксној спецификацији модела. *Breusch-Pagan* тест такође проверава постојање индивидуалних и временских ефеката, али у стохастичкој спецификацији модела.

У литератури владају различити ставови по питању избора између модела фиксних и модела стохастичких ефеката. Питање избора оптималног модела према критеријуму Мундлака везује се за постојање статистички значајне разлике између оцена модела фиксне и стохастичке спецификације са индивидуалним ефектима. Уколико не постоји статистички значајна разлика између ова два модела, адекватнији је модел стохастичких ефеката, с обзиром на то да у том случају нема

корелације између регресора и компоненте случајне грешке (Baltagi, 2005). Хаусманов тест представља један од најважнијих тестова у анализи панел података, а служи за правилан избор између модела фиксних и стохастичких ефеката. Нулта хипотеза код Хаусман теста подразумева да нема великих разлика код оцењених вредности у моделу фиксних и моделу стохастичких ефеката. У случају одбацивања нулте хипотезе, боље је применити модел фиксних ефеката јер у том случају стохастичка спецификација модела даје неконзистентне и пристрасне оцене због присуства ендегености у моделу. Међутим, у неким случајевима се може користити само модел стохастичких ефеката: уколико је независна варијабла константна током времена, не може се примењивати модел фиксних ефеката приликом утврђивања утицаја те независне варијабле на зависну, као и у случајевима када се сматра да необухваћени ефекат није у корелацији са независним варијаблима.

Наведени кораци избора оптималног модела важе само у случају испуњености полазних претпоставки модела панела, али се у пракси често дешава да нису испуњене претпоставке модела панела, пре свега у моделу са компонентама случајне грешке. У таквим случајевима, стандардне методе дају неконзистентне и пристрасне оцене, те се морају модификовати, или применити неке друге методе оцене. Најчешћи проблем у моделима панела јесте неиспуњеност претпоставке о некорелисаности компоненти случајне грешке са регресорима, односно проблем ендегености. Овај проблем најчешће настаје услед симултане међузависности између зависне и независне варијабле, због грешака у мерењу варијабли или услед изостављања важних регресора из модела (Јовчић, Драгутинковић-Митровић, 2011). Такође, чести проблеми у анализи података панела су и хетероскедастичност, односно честе промене варијанси компоненти случајне грешке са променама вредности објашњавајућих варијабли, као и аутокорелација, односно зависност компоненте остатка случајне грешке током времена за исту и (или) више јединица посматрања.

У панел подацима је неопходно испитати присуство **хетероскедастичности**, односно сагледати неиспуњеност претпоставке о константној заједничкој варијанси која доводи до овог проблема, а која углавном настаје у променљивим високофреквентним временским серијама података, као и у упоредним подацима у случајевима када распон зависне варијабле и објашњавајућа снага модела варирају у зависности од опсервација (Greene, 2012). Овај проблем је у моделима панела смањен у односу на моделе упоредних података где се често појављује због могућности декомпоновања случајне грешке, а као кључни разлози појаве хетероскедастичности истичу се: присуство екстремних вредности, некоректно специфициран модел и асиметрија дистрибуције. За утврђивање присуства хетероскедастичности користе се различити тестови, од којих су најпознатији *Breusch-Pagan* и *White* тест хетероскедастичности. Поједини аутори предност дају *Breusch-Pagan* тесту хетероскедастичности, с обзиром на то да се пажња посвећује само независним варијаблима које узрокују хетероскедастичност (Greene, 2003).

Нулта хипотеза говори о постојању хомоскедастичности и у случају да је вредност теста нижа од критичне вредности, може се закључити да не постоји проблем хетероскедастичности у моделу.

Аутокорелација се појављује у временским серијама у ситуацијама када су случајне грешке између периода у корелацији, а најчешће се појављује када опсервација у одређеном периоду зависи од опсервација у претходним временским периодима, када су модели погрешно формулисани или када су неке варијабле случајно изостављене из модела. Најпознатији тестови који се користе у циљу идентификовања аутокорелације су *Durbin Watson (DW)* и *Wooldgrige* тест. *Durbin Watson* тест укључује нулту хипотезу која говори о одсуству аутокорелације, док алтернативне хипотезе истичу позитивну аутокорелацију и негативну аутокорелацију.

6.2. Ефекти на трговину пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана

Како би се идентификовали ефекти либерализације спољне трговине на извоз и на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа у региону Западног Балкана, али и у појединим земљама Западног Балкана извршене су оцене два гравитациона модела: гравитациони модел извоза и гравитациони модел билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа. Обе спецификације гравитационог модела засноване су на подацима панела за период 2005-2016. године, а оцена је извршена на моделу који се у литератури најчешће користи за оцену ефеката либерализације на извоз и билатералну размену на нивоу сектора, одсека или производа, модела који је дефинисао аутор Bergstrand (1985), а који су у свом раду применили и Драгутиновић-Митровић, Поповић-Петровић, 2013. У циљу анализе ефеката спољнотрговинске либерализације на извоз пољопривредно-прехранбених производа из земаља Западног Балкана оцењен је следећи облик гравитационог модела:

$$\ln X_{ijt} = \ln \alpha + \beta_1 \ln Y_{jt} + \beta_2 \ln(Y_{jt}/L_{jt}) + \beta_3 \ln R_{ij} + \beta_4 G_{ij} + \beta_5 CEFTA_{ijt} + \beta_6 SSP_{ijt} + \mu_{ij} + \lambda_i + u_{ijt}$$

где је:

- X_{ijt} – зависна променљива која представља вредност извоза пољопривредно-прехранбених производа земље i у земљу j у години t ;

- Y_{jt} – независна променљива која представља БДП земље увознице j у години t ;
- Y_{jt}/L_{jt} – независна променљива која представља БДП по глави становника земље увознице j у години t ;
- R_{ij} – независна променљива која представља раздаљину између главних привредних центара земље i и земље j ;
- G_{ij} – вештачка променљива која сагледава ефекте заједничке границе на извоз пољопривредно-прехранбених производа из земље i . Како заједничка граница по правилу подразумева већу спољнотрговинску размену земаља, променљива има вредност 1 за земље које имају заједничку границу са земљом i , а вредност 0 за остале земље;
- $CEFTA_{ijt}$ – вештачка променљива која сагледава ефекте ЦЕФТА споразума на извоз пољопривредно-прехранбених производа из земље i . Променљива има вредност 1 у периоду примене споразума за земље потписнице, а вредност 0 за остале земље;
- SSP_{ijt} – вештачка променљива која сагледава ефекте ССП на извоз пољопривредно-прехранбених производа из земље i . Променљива има вредност 1 у периоду примене споразума за земље ЕУ, а вредност 0 за остале земље;
- μ_{ij} – индивидуални ефекти у моделу панела којима се обухватају специфичности билатералног извоза из земље i у сваку посматрану земљу;
- λ_t – временски ефекти у моделу панела, обухватају утицаје фактора који варирају кроз време, али не и по паровима земаља;
- u_{ijt} – случајна грешка у моделу панела.

Збир коефицијената уз објашњавајуће варијабле Y_{jt} и Y_{jt}/L_{jt} приказује утицај укупне тражње за пољопривредно-прехранбеним производима од стране земаља увозника ($\beta_1 + \beta_2$). Очекивани утицај укупне тражње за пољопривредно-прехранбеним производима на извоз хране из земаља Западног Балкана је позитиван, док је очекивани знак оцењеног регресионог коефицијента уз променљиву Y_{jt}/L_{jt} негативан, што практично значи да у извозу пољопривредно-прехранбених производа из земаља Западног Балкана доминирају производи који служе за задовољење базичних потреба. Релативно ниске вредности поменутих коефицијената су очекиване и потврђене претходним анализама спољнотрговинских токова гравитационим моделом (Grant, Lambert, 2005; Драгутиновић-Митровић, Поповић-Петровић, 2013)

Друга спецификација гравитационог модела односи се на анализу ефеката спољнотрговинске либерализације на билатералну размену пољопривредно-

прехранбених производа у земљама Западног Балкана и оцењена је у следећој форми:

$$\ln X_{ijt}^* = \ln \gamma + \delta_1 \ln Y_{it} + \delta_2 \ln(Y_{it}/L_{it}) + \delta_3 \ln Y_{jt} + \delta_4 \ln(Y_{jt}/L_{jt}) + \delta_5 \ln R_{ij} + \delta_6 G_{ij} + \delta_7 CEFTA_{ijt} + \delta_8 SSP_{ijt} + \mu_{ij} + \lambda_i + u_{ijt}$$

где је:

- X_{ijt}^* – зависна променљива која представља вредност билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа земаља i и j у години t , односно обухвата трговинске токове у оба смера, извоз из земље i у земљу j , као и извоз сваке посматране земље j у земљу i ;
- Y_{it} – независна променљива која представља БДП земље извознице i у години t ;
- Y_{it}/L_{it} – независна променљива која представља БДП по глави становника земље извознице i у години t ;
- Y_{jt} – независна променљива која представља БДП земље увознице j у години t ;
- Y_{jt}/L_{jt} – независна променљива која представља БДП по глави становника земље увознице j у години t ;
- R_{ij} – независна променљива која представља раздаљину између главних привредних центара земље i и земље j ;
- G_{ij} – вештачка променљива која сагледава ефекте заједничке границе на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа земаља i и j ; Како заједничка граница по правилу подразумева већу спољнотрговинску размену земаља, променљива има вредност 1 за земље које имају заједничку границу са земљом i , а вредност 0 за остале земље;
- $CEFTA_{ijt}$ – вештачка променљива која сагледава ефекте ЦЕФТА споразума на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа земаља i и j . Променљива има вредност 1 у периоду примене споразума за земље потписнице, а вредност 0 за остале земље;
- SSP_{ijt} – вештачка променљива која сагледава ефекте ССП на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа земаља i и j . Променљива има вредност 1 у периоду примене споразума за земље ЕУ, а вредност 0 за остале земље;
- μ_{ij} – индивидуални ефекти у моделу панела којима се обухватају специфичности билатералне размене;
- λ_t – временски ефекти у моделу панела, обухватају утицаје фактора који варирају кроз време, али не и по паровима земаља;
- u_{ijt} – случајна грешка у моделу панела.

Као и у првом моделу, збир коефицијената уз објашњавајуће варијабле Y_{jt} и Y_{jt}/L_{jt} представља апроксимацију тражње за пољопривредно-прехрамбеним производима од стране земаља увозника ($\delta_1 + \delta_2$), док је збир коефицијената уз објашњавајуће варијабле Y_{it} и Y_{it}/L_{it} апроксимација понуде од стране извозника. Као што је случај са тражњом, и код понуде су очекиване релативно ниске вредности коефицијената еластичности, с обзиром на природу производа који су предмет спољнотрговинске размене.

Обе спецификације гравитационог модела подразумевају анализу спољнотрговинских токова између земаља Западног Балкана и главних спољнотрговинских партнера када је реч о пољопривредно-прехрамбеним производима. Највећи обим трговине овим производима одвија се са земљама ЕУ, а такође је значајна и интра-регионална трговина у региону Западног Балкана, а она је регулисана ЦЕФТА споразумом. Поред земаља ЕУ и ЦЕФТЕ, моделом су обухваћене и Турска, Русија, Швајцарска, Казахстан и Белорусија. Истраживање обухвата период од 2005-2016. године, а коришћени су подаци небалансираног панела, с обзиром на то да у појединим годинама није било трговине међу одређеним земљама обухваћених анализом. Процедура оцене модела, као и тестирања, спроведена је у софтверу *Gretl 1.10.0*.

За неопходну емпиријску подлогу истраживања коришћено је неколико међународних база података. Подаци који се односе на међународну трговину преузети су из базе података UN Comtrade, док су подаци који се односе на БДП и БДП по глави становника преузети из базе података Светске банке. За податке о раздаљини између главних привредних центара коришћен је Светски атлас, а за креирање вештачких променљивих које се односе на споразуме о слободној трговини са одређеним земљама коришћени су портали Европске комисије и ЦЕФТА споразума.

Полазна спецификација гравитационог модела везује се за модел стохастичких ефеката (Табела 12), где се помоћу *Breusch-Pagan* теста анализира да ли је адекватан метод обичних најмањих квадрата или модел стохастичких ефеката. У обе оцене модела резултати *Breusch-Pagan* теста предност дају моделу стохастичких ефеката. Такође, потребно је начинити избор између модела фиксних ефеката и стохастичких ефеката. У моделу стохастичких ефеката билатерални (индивидуални) ефекти су стохастичког карактера, те стога представљају компоненту случајне грешке, док се у моделу фиксних ефеката обухватају као фиксни параметри. У оба модела временски ефекти се третирају као фиксни параметри. За анализу билатералних трговинских токова у литератури се најчешће предлаже оцењивање гравитационог модела фиксних ефеката, како би се избегла пристрасност оцена у присуству корелације регресора и билатералних ефеката. Међутим, применом

коваријационог метода на гравитациони модел фиксних ефеката не могу се оценити ефекти раздаљине и заједничке границе.

Избор фиксне или стохастичке спецификације модела врши се тестирањем постојања корелације регресора и билатералних ефеката у моделу случајних ефеката применом Хаусмановог теста. Резултати Хаусмановог теста показују присуство корелације између неких од регресора и билатералних ефеката у моделу стохастичких ефеката, односно уочава се проблем једноструко ендогених регресора у оба оцењена гравитациона модела. Овај проблем доводи до пристрасних оцена регресионих параметара у моделу случајних ефеката, чиме се предност даје моделу фиксних ефеката. У гравитационом моделу извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних ефеката применом DW теста уочава се проблем аутокорелације првог реда јер је вредност DW теста (1,384995) нижа од доње критичне вредности, на нивоу значајности од 5%. Аутокорелација се појављује и у моделу билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа јер је вредност DW теста (1,258717) нижа од доње критичне вредности, на нивоу значајности од 5%.

Табела 12: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у земљама Западног Балкана

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	p -вредност	Коефицијент	p -вредност
Константа	5,44354	0,0564*	-20,1008	0,1447
Y_{jt}	0,904086	<0,0001***	1,19718	0,1626
Y_{jt}/L_{jt}	0,107672	0,5245	0,336716	0,6998
R_{ij}	-2,31233	<0,0001***	-	-
G_{ij}	2,65044	<0,0001***	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,502709	<0,0001***	0,279293	0,0348**
SSP_{ijt}	0,439145	<0,0001***	0,421807	<0,0001***
Хаусман тест	33,9831 (0,0000)		R^2	0,894511
<i>Breusch-Pagan</i> тест	5894,64 (0,0000)		DW тест	1,384995
Број опсервација	2266		2266	
МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	p -вредност	Коефицијент	p -вредност
Константа	-13,1205	<0,0001***	121,005	<0,0001***
Y_{jt}	0,834023	<0,0001***	-1,29958	0,0518*
Y_{jt}/L_{jt}	-0,394367	0,0010***	2,26063	0,0008***
Y_{it}	1,2218	<0,0001***	-6,4337	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,395557	0,0008***	6,91234	<0,0001***
R_{ij}	-2,26416	<0,0001***	-	-
G_{ij}	1,54787	<0,0001***	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,433088	<0,0001***	0,188674	0,0313**
SSP_{ijt}	0,270145	<0,0001***	0,202716	<0,0001***
Хаусман тест	173,008 (0,0000)		R^2	0,902414
<i>Breusch-Pagan</i> тест	979,766 (0,0000)		DW тест	1,258717
Број опсервација	4782		4782	

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Како би се отклонио проблем неефикасне оцене регресионих параметара у присуству аутокорелације у моделу фиксних ефеката, гравитациони модел извоза и билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа оцењен је методом пондерисаних најмањих квадрата (*Weighted least squares – WLS*). Методом пондерисаних најмањих квадрата се у поступку минимизирања суме квадрата резидуала, оним резидуалима који су по апсолутној вредности већи даје мањи пондер, и обрнуто.

Резултати оцене гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа из земаља Западног Балкана употребом модела пондерисаних најмањих квадрата (Табела 13) показују да је утицај фактора тражње на извоз ових производа сигнификантан и позитиван, што показује коефицијент еластичности уз БДП и БДП по глави становника увозника, као апроксимација тражње ($\beta_1 + \beta_2 = 0,25$). Резултати показују да је уз непромењени ниво осталих фактора, са једнопроцентним растом тражње, извоз пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана порастао у просеку за 0,25%.

Табела 13: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	10,0484	0,519179	19,3544	<0,0001***
Y_{jt}	0,773199	0,0186501	41,4581	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,523669	0,0368564	-14,2084	<0,0001***
R_{ij}	-1,5446	0,0527915	-29,2584	<0,0001***
G_{ij}	2,0625	0,0860689	23,9634	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	0,850476	0,0913806	9,3070	<0,0001***
SSP _{ijt}	0,400391	0,0549188	7,2906	<0,0001***
R ²	0,754032			
Прилагођени R ²	0,753379			
F-тест (6, 2259)	1154,188			
P-вредност (F)	0,0000			
Број опсервација	2266			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Раздаљина између главних привредних центара земаља Западног Балкана и њихових главних спољнотрговинских партнера има значајан и негативан утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа, док заједничка граница са појединим земљама Западног Балкана има значајан и позитиван утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа.

Што се тиче ефеката трговинских споразума (ЦЕФТА и ССП) на извоз пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, оцењени резултати модела пондерисаних најмањих квадрата показују да су оба споразума имала сигнификантан и позитиван утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа ових земаља. ЦЕФТА споразум допринео је расту извоза пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана за у просеку 134,08% [$(e^{0,850476}-1)*100=134,08\%$]. Нешто слабији утицај на раст извоза, али такође сигнификантан и позитиван имао је споразум са земљама ЕУ (ССП). Резултати оцењеног модела показују да је овај споразум утицао на раст извоза пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана у просеку за 49,24% [$(e^{0,400391}-1)*100=49,24\%$]. Овај резултат је донекле очекиван, имајући у виду чињеницу да је управо у анализираном временском периоду дошло до либерализације извоза са земљама региона (ЦЕФТА споразум од 2007. године), а да је извоз пољопривредно-прехранбених производа на тржиште ЕУ без баријера омогућен још ранијим успостављањем АТМ. Додатно, претходно је напоменуто и да су земље Западног Балкана блиски трговински партнери, односно да су све државе Западног Балкана, изузев Албаније, биле део СФРЈ, те је стога природно да се велики део извоза пласира у ове земље, а и резултатима оцењеног модела је доказано да је географска близина значајан фактор у спољнотрговинској размени. Иако је под утицајем постигнуте либерализације са земљама ЕУ и ЦЕФТЕ дошло до значајне интензификације извоза пољопривредно-прехранбених производа, анализа у Поглављу 5 показује да структура тог извоза није нарочито повољна. Наиме, извоз је у свим земљама Западног Балкана, изузев Хрватске, и даље оријентисан на примарне производе или пољопривредне производе нижег степена прераде, што је првенствено последица неповољнијих, како производних, тако и извозних перформанси ових земаља.

Гравитациони модел билатералне размене, такође оцењен методом пондерисаних најмањих квадрата за све земље Западног Балкана, представља потпунију анализу спољнотрговинских токова, с обзиром на то да је, поред извоза, моделом обухваћен и увоз пољопривредно-прехранбених производа. ССП је подразумевао постепену либерализацију увоза из земаља ЕУ, па овај модел може боље детерминисати ефекте спољнотрговинске либерализације са ЕУ него првобитно оцењени модел извоза. Ефекти ЦЕФТА споразума се такође могу сагледати и овим моделом, с обзиром на то да ЦЕФТА подразумева обострану слободну трговину, односно либерализацију и на страни увоза, и на страни извоза.

У оцењеном моделу билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа (Табела 14) раст тражње имао је сигнификантан и позитиван утицај на раст спољнотрговинске размене ових производа. Резултати оцене модела показују да пораст тражње (апроксимиран регресорима БДП и БДП по глави становника земље увознице), уколико су остали фактори непромењени, доводи до раста трговине пољопривредно-прехранбених производа. Наиме, резултати показују да раст

тражње за 1% доводи до раста спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбеним производима за 0,17% ($\delta_1 + \delta_2 = 0,17$).

Раст економске активности, који је апроксимиран регресорима БДП и БДП по глави становика земље извознице, представља фактор понуде. У оцењеном гравитационом моделу билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, фактор понуде имао је сигнификантан и позитиван утицај на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа. Раздаљина између главних привредних центара појединих земаља Западног Балкана и њихових главних спољнотрговинских партнера имала је сигнификантан и негативан утицај на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа, што значи да је већа дистанца представљала препреку за трговину овим производима. Заједничка граница, која је у моделу обухваћена вештачком променљивом, имала је сигнификантан и позитиван утицај на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбеним производима, што је и логично имајући у виду да се значајан део размене овим производима обавља са суседним земљама.

Табела 14: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана

МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-9,96434	0,386692	-25,7682	<0,0001***
Y_{jt}	0,800585	0,0123215	64,9748	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,634585	0,0227479	-27,8964	<0,0001***
Y_{it}	1,21991	0,00994209	122,7015	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,681304	0,0201739	-33,7716	<0,0001***
R_{ij}	-1,87697	0,0237937	-78,8853	<0,0001***
G_{ij}	1,1549	0,0319233	36,1771	<0,0001***
$CEFTA_{ijt}$	0,918175	0,0516958	17,7611	<0,0001***
SSP_{ijt}	0,432148	0,0246677	17,5188	<0,0001***
R^2	0,865321			
Прилагођени R^2	0,865095			
F-тест (8, 4773)	3833,344			
P-вредност (F)	0,0000			
Број опсервација	4782			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

ССП је сигнификантно и позитивно утицао на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана. Овај споразум довео је до раста спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа ових земаља за у просеку 54,06% [$(e^{0,432148}-1)*100=54,06\%$]. ССП је успоставио зону слободне трговине између земаља Западног Балкана и ЕУ, те је

утицао на постепено смањивање баријера на увоз пољопривредно-прехранбених производа у земље Западног Балкана, док је либерализација извоза успостављена раније, кроз АТМ. Резултати оцене гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана управо верификују значај ССП-а на билатералну размену, али се отвара питање спремности тржишта ових земаља за производе из ЕУ. Наиме, резултати анализе производних перформанси (Поглавље 4) указују на јасно заостајање земаља Западног Балкана у односу на земље ЕУ, што указује на потенцијалне опасности по тржиште одређених пољопривредно-прехранбених производа. На овакву ситуацију у великој мери је утицала и неконзистентна пољопривредна политика у овим земљама, а имајући у виду и драстичан јаз у нивоима подршке у односу на подршку у оквиру ЗПП-а (Поглавље 3), пред креаторима пољопривредне политике у предприступном периоду се наметнуо велики изазов. Резултати анализе указују и на дефицит спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбеним производима са ЕУ у свим земљама Западног Балкана, осим Србије (Поглавље 5).

Ефекат ЦЕФТА споразума на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана је такође сигнификантан и значајан. Наиме, резултати оцене модела показују да је овај споразум утицао на раст спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана за у просеку 150,47% [$(e^{0,918175}-1)*100=150,47\%$]. Чињеницу да је ЦЕФТА споразум интензивније утицао на раст спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана од ССП-а, потврђују и раније анализирани радови за поједине земље овог региона: Nastić (2013), Драгутиновић-Митровић, Поповић-Петровић (2013), Matkovski, Lovre, Zekić (2017), Matkovski, Zekić, Savić, Radovanov (2018).

6.2.1. Србија

У гравитационом моделу извоза пољопривредно-прехранбених производа из Србије (Табела 15) утицај фактора тражње на извоз је позитиван, што показује коефицијент еластичности уз БДП и БДП по глави становника увозника, као апроксимација тражње. Резултати показују да је уз непромењени ниво осталих фактора, са једнопроцентним растом тражње, извоз пољопривредно-прехранбених производа Србије порастао у просеку за 0,88%. Раздаљина између главних привредних центара има значајан и негативан утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа Србије, док заједничка граница са Србијом има значајан и позитиван утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа Србије.

Потписивање ЦЕФТА споразума имало је позитиван утицај на интензификацију извоза пољопривредно-прехранбених производа из Србије. ЦЕФТА чланице

представљају веома важно извозно тржиште за пољопривредно-прехранбене производе из Србије, а према ранијој анализи (Графикон 28) у ове земље је у анализираном периоду у просеку годишње извезено око 38% целокупног извоза пољопривредно-прехранбених производа. Резултати оцене гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа показују да је овај споразум допринео порасту извоза пољопривредно-прехранбених производа у ове земље у просеку од 323,89% $[(e^{1,4431}-1)*100=323,89\%]$. У оквиру земаља ЦЕФТЕ из Србије се највише пољопривредно-прехранбених производа извози у Босну и Херцеговину, а следе је БЈР Македонија и Црна Гора.

Споразум о стабилизацији и придруживању такође је имао позитиван утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа у земље ЕУ, које представљају најзначајнију извозну дестинацију ових производа из Србије, имајући у виду чињеницу да се у анализираном периоду у ове земље у просеку годишње извозило око 50% ових производа (Графикон 28). Највећа вредност извоза пољопривредно-прехранбених производа из Србије у оквиру земаља ЕУ остварена је у Румунији, Немачкој и Италији. Резултати оцењивања гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа показују да је овај споразум имао утицај на раст извоза пољопривредно-прехранбених производа у земље ЕУ у просеку од 24,31% $[(e^{0,217573}-1)*100=24,31\%]$, а највећи раст забележен је у извозу у релативно новије чланице ЕУ - Румунију и Бугарску.

Табела 15: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Србији

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	4,02631	0,796645	5,0541	<0,0001***
Y_{jt}	1,07359	0,0332381	32,2998	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,192624	0,058534	-3,2908	0,0011***
R_{ij}	-2,0164	0,0770234	-26,1791	<0,0001***
G_{ij}	1,77769	0,177374	10,0223	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	1,44431	0,205218	7,0379	<0,0001***
SSP _{ijt}	0,217573	0,0657283	3,3102	0,0010***
R^2	0,815732			
Прилагођени R^2	0,813247			
F-тест (6, 445)	328,3259			
P-вредност (F)	0,000000			
Број опсервација	452			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Иако извоз пољопривредно-прехранбених производа у Русију, Белорусију, Турску и Казахстан није посебно обухваћен моделом, неопходно је напоменути да је остварена значајна вредност извоза и у ове земље, а што је последица

либерализованог тржишта, али и неповољних међународних односа између Русије и ЕУ, те санкција у извозу производа у Русију. Такође, извоз у ове земље је имао високе просечне годишње стопе раста, па је тако извоз пољопривредно-прехрамбених производа у Турску растао по просечној годишњој стопи од 30%, у Русију 27%, Казахстан 26%, а у Белорусију 35%.

Када је реч о оцени гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехрамбених производа Србије (Табела 16), резултати показују да са једнопроцентним растом тражње, при непромењеним осталим факторима, билатерална размена расте у просеку за 0,71%. Промене на страни понуде ових производа детерминисане су растом економске активности, што је у моделу апроксимирано путем регресора БДП и БДП по глави становника земље извознице. Збир коефицијената уз регресоре БДП и БДП по глави становника износи 0,51, што значи да је једнопроцентни раст економске активности у земљи извозници, утицао на раст билатералне размене пољопривредно-прехрамбених производа за у просеку 0,51%.

Табела 16: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехрамбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Србији

МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-15,5659	0,923251	-16,8599	<0,0001***
Y_{jt}	0,991359	0,0337793	29,3481	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,27706	0,0535399	-5,1748	<0,0001***
Y_{it}	1,07383	0,024948	43,0428	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,563061	0,0497986	-11,3068	<0,0001***
R_{ij}	-1,83215	0,0561953	-32,6034	<0,0001***
G_{ij}	0,928215	0,11603	7,9998	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	1,19716	0,138919	8,6176	<0,0001***
SSP _{ijt}	0,287563	0,0458057	6,2779	<0,0001***
R^2	0,808495			
Прилагођени R^2	0,806756			
F-тест (8, 881)	464,9248			
P-вредност (F)	0,000000			
Број опсервација	890			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Раздаљина између главних привредних центара, односно дистанца између Србије и осталих анализираних земаља, има значајан и негативан утицај на трговинске токове, што значи да се мање трговало са удаљенијим тржиштима. Резултати оцене модела указују и на значајан и позитиван утицај фактора границе, што значи да Србија виши ниво билатералне размене пољопривредно-прехрамбених производа обавља са земљама са којима дели границу.

Ефекат склопљеног ЦЕФТА споразума на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производима Србије је сигнификантан и позитиван. Наиме, ЦЕФТА споразум је према резултатима оцењеног гравитационог модела утицао на интензификацију спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производима у просеку за 231,07% [$(e^{1,19716}-1)*100=231,07\%$]. Србија у размени са овим земљама остварује значајан суфицит (Графикон 34), који је у анализираном периоду имао тенденцију раста, с обзиром да је извоз пољопривредно-прехранбених производа имао вишу стопу раста од увоза ових производа.

Што се тиче утицаја постигнутог споразума о слободној трговини са ЕУ (ССП), његов утицај на билатералну размену пољопривредних производа је сигнификантан и позитиван, а овај споразум је утицао на раст спољнотрговинске размене у просеку за 33,32% [$(e^{0,287563}-1)*100=33,32\%$]. Србија и у размени са земљама ЕУ остварује суфицит у размени пољопривредно-прехранбених производа, који је просечно годишње у анализираном периоду растао по стопи од око 14%, те је Србија практично једина земља Западног Балкана која у размени пољопривредно-прехранбених производа са земљама ЕУ остварује суфицит.

6.2.2. Босна и Херцеговина

Збир коефицијената еластичности уз регресоре БДП и БДП по глави становника увозника, као апроксимација тражње за пољопривредно-прехранбеним производима из Босне и Херцеговине, је позитиван, што показује да је са растом тражње за пољопривредно-прехранбеним производима за 1%, извоз ових производа из Босне и Херцеговине растао у просеку за 1,60%, уз непромењене остале факторе (Табела 17). Такође, раздаљина у смислу дистанце између главних привредних центара има сигнификантан и негативан утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа, док заједничка граница има сигнификантан и позитиван утицај на извоз ових производа.

ЦЕФТА споразум имао је сигнификантан и позитиван утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа из Босне и Херцеговине, а резултати оцене гравитационог модела извоза показују утицај овог споразума на раст извоза ових производа у просеку од 228,73% [$(e^{1,19008}-1)*100=228,73\%$]. У земље ЦЕФТА споразума је у анализираном периоду у просеку извезено око 29% укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа (Графикон 28), а највећа вредност извоза остварена је у Србију, док је највећу просечну годишњу стопу раста имао извоз у Албанију (чак 30% просечно годишње).

Што се тиче споразума о Стабилизацији и придруживању са ЕУ, оцена модела не показује да је он статистички значајно утицао на извоз пољопривредно-прехранбених производа. Наиме, у самој регионалној структури извоза земље ЕУ губе на значају (Графикон 28), те се може уочити да је учешће ЕУ у укупном извозу пољопривредно-прехранбених производа из Босне и Херцеговине преполовљено, иако је присутна тенденција благог раста вредности извоза ових производа. Значајно извозно тржиште за пољопривредно-прехранбене производе из Босне и Херцеговине последњих година постају Русија и Турска.

Табела 17: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Босни и Херцеговини

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	6,3534	1,13287	5,6082	<0,0001***
Y_{jt}	0,937891	0,0424868	22,0749	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	0,665647	0,0907008	7,3389	0,0011***
R_{ij}	-3,37631	0,127672	-26,4451	<0,0001***
G_{ij}	1,41957	0,250123	5,6755	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	1,19008	0,240017	4,9583	<0,0001***
SSP _{ijt}	-0,003478895	0,100055	-0,0379	0,9698
R^2	0,826253			
Прилагођени R^2	0,823412			
F-тест (6, 367)	290,8770			
P-вредност (F)	0,000000			
Број опсервација	374			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

У оцењеном моделу билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа Босне и Херцеговине (Табела 18), резултати указују на раст билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа за 0,54%, са једнопроцентним растом тражње и уз остале непромењене факторе. Што се тиче понуде, са растом економске активности билатерална размена расте у просеку за 1,11%, уз остале непромењене факторе. Раздаљина између Босне и Херцеговине и главних спољнотрговинских партнера у моделу има сигнификантан и негативан утицај на обим билатералне размене, док заједничка граница има сигнификантан и позитиван утицај, што значи да се већи до размене обавља са државама са којима се Босна и Херцеговина граничи, што је логично с обзиром на то да се ради о пољопривредно-прехранбеним производима, односно производима за задовољење основних потреба.

ЦЕФТА споразум није статистички значајно утицао на интензификацију билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа Босне и Херцеговине. Имајући у виду да је овај споразум значајно утицао на раст извоза,

може се закључити да када се сагледа и страна увоза није било значајне промене укупне размене потписивањем ЦЕФТА споразума, односно сам споразум није значајно променио увозне токове Босне и Херцеговине са земљама ЦЕФТЕ. Као што је случај и са извозом пољопривредно-прехранбених производа у земље ЦЕФТЕ, тако је и код увоза тржиште ових земаља веома значајно, те увоз пољопривредно-прехранбених производа из ових земаља чини око 25% укупног увоза ових производа. Такође, у анализираном периоду уочава се и продубљивање дефицита у размени пољопривредно-прехранбених производа Босне и Херцеговине са осталим земљама ЦЕФТЕ.

Табела 18: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Босни и Херцеговини

МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-10,8381	1,1866	-9,1333	<0,0001***
Y_{jt}	0,758993	0,0513423	14,7830	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,214739	0,0988658	-2,1720	0,0301**
Y_{it}	1,24595	0,0273251	45,5971	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,136603	0,0555283	-2,4601	0,0141**
R_{ij}	-2,91484	0,0722215	-40,3597	<0,0001***
G_{ij}	1,42246	0,182531	7,7929	<0,0001***
$CEFTA_{ijt}$	-0,0195071	0,184232	-0,1059	0,9157
SSP_{ijt}	-0,167869	0,0702516	-2,3895	0,0171**
R^2	0,849269			
Прилагођени R^2	0,847758			
F-тест (8, 798)	562,0252			
P-вредност (F)	0,000000			
Број опсервација	807			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Што се тиче ССП-а, утицај овог споразума је сигнификантан, али негативан, што указује на негативне тенденције у билатералној размени ових производа под утицајем споразума. Наиме, иако је присутан одређени раст, како у извозу, тако и у увозу пољопривредно-прехранбених производа из ЕУ, евидентно је релативно смањење удела овог тржишта, а уочљив је и велики дефицит размене са овим земљама. Упркос томе, ЕУ је и даље доминантно, како извозно, тако и увозно тржиште за пољопривредно-прехранбене производе. Иако је последњих година приметан раст спољнотрговинске размене са Турском и Русијом, али и појединим земљама ЦЕФТЕ, Босну и Херцеговину карактерише у апсолутном износу највећи дефицит укупне спољнотрговинске размене (Графикон 33), што је последица неповољних производних и извозних перформанси узрокованих што историјским околностима, што бројним економским и политичким проблемима. Разлог ка

земљама региона када је реч о спољнотрговинској размени пољопривредно-прехрамбених производа Босне и Херцеговине, а што показују и резултати оцене оба модела, може се тражити и у географској специфичности ове земље, која је окружена земљама региона.

6.2.3. Хрватска

У гравитационом моделу извоза пољопривредно-прехрамбених производа из Хрватске (Табела 19), утицај фактора тражње на извоз је негативан, због негативног коефицијента еластичности уз фактор БДП по глави становника увозника. Раздаљина је имала значајан и негативан утицај на обим извоза пољопривредно-прехрамбених производа, што указује да се већи део трговине ових производа одвија са државама које су географски ближе, на шта указује и фактор границе чији утицај је сигнификантан и позитиван.

Табела 19: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехрамбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Хрватској

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	14,4388	0,787695	18,3305	<0,0001***
Y_{jt}	0,849467	0,0344652	24,6471	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-1,02659	0,0842937	-12,1787	<0,0001***
R_{ij}	-1,60222	0,0917731	-17,4585	<0,0001***
G_{ij}	1,34725	0,196238	6,8654	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	1,91732	0,212093	9,0400	<0,0001***
SSP _{ijt}	0,283904	0,14469	1,9622	0,0504*
R ²	0,775853			
Прилагођени R ²	0,772773			
F-тест (6, 440)	253,7996			
P-вредност (F)	0,000000			
Број опсервација	447			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Потписивање споразума о слободној трговини са земљама ЦЕФТЕ и земљама ЕУ, имало је синификатантан и позитиван утицај на обим извоза пољопривредно-прехрамбених производа из Хрватске. ЦЕФТА споразум је у просеку утицао на раст извоза пољопривредно-прехрамбених производа за 580,27% $[(e^{0,91732}-1)*100=580,27\%]$, док је SSP утицао на раст извоза ових производа у просеку за 32,83% $[(e^{0,283904}-1)*100=32,83\%]$. Иако у структури извоза нешто већи значај има тржиште ЕУ, од земаља ЦЕФТЕ; 47% наспрам 40%, у просеку за анализирани период (Графикон 28), резултати оцене модела показују драстично већи раст извоза на тржиште земаља ЦЕФТЕ што је последица веће конкурентности

пољопривредно-прехранбених производа из Хрватске на тржишту земаља региона него што је то случај на тржишту ЕУ. Највећа вредност извоза пољопривредно-прехранбених производа из Хрватске у земље региона остварена је у Србију и Босну и Херцеговину, док се од земаља ЕУ највише извози у Словенију и Италију. Значајан раст вредности извоза уочава се у Албанију, а од земаља ЕУ у Грчку и Бугарску.

Резултати оцене модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа Хрватске (Табела 20) показују да је са једнопроцентним растом тражње, при непромењеним осталим факторима, билатерална размена опала у просеку за 0,38%. Раст економске активности, у моделу апроксимиран путем регресора БДП и БДП по глави становника земље извознице, утицао је у просеку на раст билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа за у просеку 0,62%.

Табела 20: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Хрватској

МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-8,24938	0,936189	-8,8117	<0,0001***
Y_{jt}	0,78196	0,0295837	26,4321	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-1,16377	0,0756741	-15,3787	<0,0001***
Y_{it}	1,241	0,0296363	41,8744	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,619311	0,0692506	-8,9430	<0,0001***
R_{ij}	-1,52307	0,0576136	-26,4359	<0,0001***
G_{ij}	1,11098	0,115008	9,6600	<0,0001***
$CEFTA_{ijt}$	1,54658	0,146598	10,5498	<0,0001***
SSP_{ijt}	0,907561	0,0973724	9,3205	<0,0001***
R^2	0,825346			
Прилагођени R^2	0,823762			
F-тест (8, 882)	520,9997			
P-вредност (F)	0,000000			
Број опсервација	891			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Раздаљина између главних привредних центара, односно дистанца између Хрватске и осталих анализираних земаља, има сигнификантан и негативан утицај на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производима. Резултати модела указују и на сигнификантан и позитиван утицај фактора границе, што значи да Хрватска виши ниво билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа обавља са суседним земљама.

Ефекат споразума са земљама ЦЕФТЕ на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа Хрватске је сигнификантан и позитиван, а овај споразум

је према резултатима оцењеног гравитационог модела утицао на интензификацију спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у просеку за 369,54% $[(e^{1,54658}-1)*100=369,54\%]$. У размени пољопривредно-прехранбених производа Хрватске са земљама ЦЕФТЕ присутан је суфицит, који има тенденцију благог раста у анализираном периоду (Графикон 34).

Што се тиче утицаја ССП на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа Хрватске, резултати оцењеног модела показују да је његов утицај на обим билатералне размене сигнификантан и позитиван, а он је у анализираном периоду утицао на интензификацију спољнотрговинске размене ових производа у просеку за 147,83% $[(e^{0,907561}-1)*100=147,83\%]$. Под утицајем ССП-а дошло је до раста како извоза, тако и увоза пољопривредно-прехранбених производа, па је дошло и до повећања дефицита спољнотрговинске размене ових производа (Графикон 34).

6.2.4. БЈР Македонија

У гравитационом моделу извоза пољопривредно-прехранбених производа из БЈР Македоније (Табела 21), утицај фактора тражње на извоз је сигнификантан и позитиван, на шта указује позитиван збир коефицијента еластичности уз фактор БДП и БДП по глави становника увозника. Овакав показатељ указује на то да је, уз непромењени ниво осталих фактора, са једнопроцентним растом тражње, извоз пољопривредно-прехранбених производа из БЈР Македоније растао у просеку за 0,48%. Раздаљина је имала значајан и негативан утицај на обим извоза пољопривредно-прехранбених производа, што указује да се већи део трговине ових производа одвија са државама које су географски ближе, на шта указује и фактор границе чији утицај је сигнификантан и позитиван.

Споразум о слободној трговини са земљама ЦЕФТЕ имао је сигнификантан и позитиван утицај на промене у извозу пољопривредно-прехранбених производа из БЈР Македоније. Наиме, ЦЕФТА споразум је у просеку утицао на раст извоза ових производа за 152,91%. У земље ЦЕФТЕ пласирано је око 39% укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа (Графикон 28), а главна извозна дестинација јесте Србија. Што се тиче Споразума о стабилизацији и придруживању са ЕУ, оцена модела показује да је он сигнификантно, али негативно утицао на сам извоз пољопривредно-прехранбених производа из БЈР Македоније. Наиме, за анализирани период је карактеристично да је највећа вредност извоза пољопривредно-прехранбених производа остварена у земље ЕУ, које у структури извоза ових производа учествују око 50%, међутим уочљиве су променљиве тенденције у извозу. Иако је највећа вредност извоза пољопривредно-прехранбених производа у оквиру ЕУ остварена у извозу у Грчку, анализирани период

карактерише значајан пад извоза у ову земљу, те ова чињеница може бити узрок резултата који је добијен оценом модела.

Табела 21: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у БЈР Македонији

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	14,8511	0,760578	19,5261	<0,0001***
Y_{jt}	0,787979	0,0294093	26,7935	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,308308	0,0703506	-4,3825	<0,0001***
R_{ij}	-2,40063	0,0963973	-24,9035	<0,0001***
G_{ij}	0,894023	0,140154	6,3789	<0,0001***
$CEFTA_{ijt}$	0,927883	0,166838	5,5616	<0,0001***
SSP_{ijt}	-0,196601	0,0918263	-2,1410	0,0329**
R^2	0,821906			
Прилагођени R^2	0,819094			
F-тест (6, 380)	292,2850			
P-вредност (F)	0,00000			
Број опсервација	387			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Модел билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа БЈР Македоније (Табела 22) показује да са једнопроцентним растом тражње, при непромењеним осталим факторима, билатерална размена расте у просеку за 0,62%. Раст економске активности, у моделу апроксимиран путем регресора БДП и БДП по глави становника земље извознице, утицао је у просеку на раст билатералне размену пољопривредно-прехранбених производа за у просеку 0,70%.

Дистанца између главног привредног центра БЈР Македоније и осталих анализираних земаља у моделу, са којима БЈР Македонија обавља највећи део спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа, утиче сигнификатно и негативно на билатералну размену ових производа. Резултати оцене модела указују такође и на сигнификантан и позитиван утицај регресора границе, што значи да БЈР Македонија виши ниво билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа обавља са суседним земљама.

Ефекат споразума са земљама ЦЕФТЕ на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа БЈР Македоније је сигнификантан и позитиван, а овај споразум је према резултатима оцењеног гравитационог модела утицао на интензификацију спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у просеку за 93,77% [$(e^{0,661491}-1)*100=93,77\%$]. БЈР Македонија са земљама ЦЕФТЕ до 2013. године остварује позитиван нето биланс размене, да би од 2014. године почео да се остварује дефицит, а главни узрок томе је негативан биланс

размене са Србијом, као главним спољнотрговинским партнером у размени пољопривредно-прехранбених производа.

Табела 22: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у БЈР Македонији

МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-7,33218	0,870564	-8,4223	<0,0001***
Y_{jt}	0,87218	0,030342	28,7449	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,253529	0,0655431	-3,8681	0,0001***
Y_{it}	1,00312	0,0317905	31,5542	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,298191	0,0712527	-4,1850	<0,0001***
R_{ij}	-2,60077	0,0782036	-33,2564	<0,0001***
G_{ij}	0,487108	0,075248	6,4734	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	0,661491	0,171124	3,8656	0,0001***
SSP _{ijt}	0,252848	0,0861592	2,9347	0,0034***
R^2	0,868525			
Прилагођени R^2	0,867228			
F-тест (8, 811)	669,6815			
P-вредност (F)	0,00000			
Број опсервација	820			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Што се тиче утицаја ССП на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа БЈР Македоније, за разлику од оцене модела извоза где је овај споразум негативно утицао на обим извоза ових производа, резултати оцењеног модела показују да он утицао на обим билатералне размене позитивно. Наиме, ССП је у анализираном периоду утицао на интензификацију спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа БЈР Македоније у просеку за 28,77% [$(e^{0,252848}-1)*100=28,77\%$]. Постигнута спољнотрговинска либерализација је продубила трговински дефицит пољопривредно-прехранбених производа у размени са земљама ЕУ, а покривеност увоза извозом ових производа у размени са земљама ЕУ у просеку је износила око 80%.

6.2.5. Црна Гора

Резултати оцене гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа из Црне Горе (Табела 23) указују на позитиван утицај раста тражње на интензификацију извоза ових производа. Такође, раздаљина у смислу дистанце између главног привредног центра Црне Горе и осталих моделом обухваћених спољнотрговинских партнера има сигнификантан и негативан утицај на извоз

пољопривредно-прехранбених производа, док регресор заједничка граница има сигнификантан и позитиван утицај на извоз ових производа.

ЦЕФТА споразум имао је сигнификантан и позитиван утицај на извоз пољопривредно-прехранбених производа из Црне Горе, а резултати оцене гравитационог модела извоза показују утицај овог споразума на раст извоза ових производа у просеку од 293,33% [$(e^{1,36949}-1)*100=293,33\%$]. Имајући у виду мали извозни потенцијал Црне Горе, који је последица пре свега малих производних капацитета, тржиште околних земаља представља главне извозне дестинације за пољопривредно-прехранбене производе: Србија и Босна и Херцеговина. Последњих година у извозу пољопривредно-прехранбених производа значајно место заузеле су и Русија и Белорусија. Што се тиче Споразума о стабилизацији и придруживању са ЕУ, оцена модела показује да је он сигнификантно, али негативно утицао на сам извоз пољопривредно-прехранбених производа из Црне Горе. С обзиром на то да Црна Гора нема велике потенцијале за извоз на тржиште ЕУ и да само око 11% свог извоза пољопривредно-прехранбених производа пласира на тржиште ових земаља, резултати оцене модела, у којем је сам ССП негативно утицао на извоз пољопривредно-прехранбених производа, нису зачуђујући.

Табела 23: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Црној Гори

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	6,11741	1,52808	4,0033	<0,0001***
Y_{jt}	0,647317	0,078781	8,2167	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,0361601	0,178551	-0,2025	0,8397
R_{ij}	-1,5081	0,214827	-7,0201	<0,0001***
G_{ij}	2,11066	0,264699	7,9738	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	1,36949	0,282184	4,8532	<0,0001***
SSP _{ijt}	-0,558771	0,181617	-3,0766	0,0023***
R^2	0,706370			
Прилагођени R^2	0,699987			
F-тест (6, 276)	110,6598			
P-вредност (F)	0,00000			
Број опсервација	283			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Оцена модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа Црне Горе (Табела 24) указује на раст билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа за 0,54%, са једнопроцентним растом тражње, уз остале непромењене факторе. Што се тиче промена билатералне размене са променом понуде, са растом економске активности, као апроксимације понуде, билатерална размена Црне Горе расте у просеку за 0,91%, уз остале непромењене факторе. Раздаљина између Црне

Горе и главних спољнотрговинских партнера у моделу има сигнификантан и негативан утицај на обим билатералне размене, док заједничка граница има сигнификантан и позитиван утицај, што значи да се већи део размене обавља са државама са којима се Црна Гора и граничи.

Ефекат ЦЕФТА споразума на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа Црне Горе је сигнификантан и позитиван, а овај споразум је према резултатима оцењеног гравитационог модела утицао на раст спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у просеку за 93,23% [$(e^{0,658708}-1)*100=93,23\%$]. Резултати оцене модела показују да су промене присутне у оба смера, а раније анализе показују да Црна Гора у размени пољопривредно-прехранбених производа са осталим земљама ЦЕФТЕ остварује значајан дефицит (Графикон 34).

Табела 24: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Црној Гори

МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-11,3703	1,24681	-9,1194	<0,0001***
Y_{jt}	0,610485	0,0448064	13,6249	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,0652244	0,129634	-0,5031	0,6150
Y_{it}	1,17835	0,0285789	41,2314	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,266265	0,0742684	-3,5852	0,0004***
R_{ij}	-2,22327	0,0839318	-26,4891	<0,0001***
G_{ij}	1,548	0,154855	9,9964	<0,0001***
$CEFTA_{ijt}$	0,658708	0,164051	4,0153	<0,0001***
SSP_{ijt}	0,063645	0,0922828	0,6897	0,4906
R^2	0,923267			
Прилагођени R^2	0,922331			
F-тест (8, 656)	986,6398			
P-вредност (F)	0,000000			
Број опсервација	665			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Што се тиче утицаја ССП на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа Црне Горе, резултати оцењеног модела показују да он нема статистички значајан утицај на билатералну размену ових производа, те се може закључити да је много већи ефекат на билатералну размену, као и извоз ових производа из Црне Горе, имао ЦЕФТА споразум. Свакако је неопходно напоменути да је према ранијим анализама евидентно да је Црна Гора високо увозно зависна када је реч о пољопривредно-прехранбеним производима, па је тако покривеност увоза извозом у анализираном периоду износила само 13,4%, а трговински дефицит је и повећан у анализираном периоду.

6.2.6. Албанија

Утицај промена на страни тражње за пољопривредно-прехранбеним производима из Албаније на извоз ових производа, апроксимиране збиром коефицијената еластичности уз регресоре БДП и БДП по глави становника увозника, је сигнификантан и позитиван (Табела 25). Наиме, промене тражње за овим производима утицале су на раст извоза за 0,72% у просеку, уз остале непромењене факторе. Утицај фактора раздаљине је сигнификантан и негативан, док је утицај фактора заједничке границе сигнификантан и позитиван.

Утицај оба анализирана споразума (ЦЕФТА, ССП) на извоз пољопривредно-прехранбених производа из Албаније је сигнификантан и позитиван. Наиме, резултати оцене модела показују да су ЦЕФТА и ССП у сличној мери утицали на интензификацију извоза ових производа, 122,68% [$(e^{0,80056} - 1) * 100 = 122,68\%$] и 119,69% [$(e^{0,787056} - 1) * 100 = 119,69\%$], респективно. Много већи значај у структури извоза имају земље ЕУ, у које је у просеку за анализирани период извезено 73% укупног извоза пољопривредно-прехранбених производа, док је у земље ЦЕФТА споразума у исто време извезено 18% извоза ових производа (Графикон 28). Најважније извозне дестинације за пољопривредно-прехранбене производе из Албаније од земаља ЕУ су Италија, Грчка и Немачка, док се од земаља ЦЕФТЕ извози највише у Србију и БЈР Македонију, где се у анализираном периоду и бележи значајан раст вредности извоза ових производа.

Табела 25: Оцена гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Албанији

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	3,82054	1,2022	3,1779	0,0016***
Y_{jt}	1,16988	0,0670723	17,4421	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,445043	0,122128	-3,6441	0,0003***
R_{jt}	-2,40937	0,179666	-13,4102	<0,0001***
G_{jt}	1,34841	0,184083	7,3250	<0,0001***
CEFTA _{jt}	0,80056	0,211562	3,7841	0,0002***
SSP _{jt}	0,787056	0,133226	5,9077	<0,0001***
R ²		0,698642		
Прилагођени R ²		0,692920		
F-тест (6, 316)		122,0977		
P-вредност (F)		0,000000		
Број опсервација		323		

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Резултати оцене модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа Албаније (Табела 26), супротно у односу на оцењени модел извоза, показују да је раст тражње негативно утицао на билатералну размену ових производа. Што се тиче понуде, са растом економске активности билатерална размена расте у просеку за 0,58%, уз остале непромењене факторе. Раздаљина између Албаније и главних спољнотрговинских партнера у моделу има сигнификантан и негативан утицај на обим билатералне размене, док заједничка граница има сигнификантан и позитиван утицај, што значи да се већи до размене обавља са државама са којима се Албанија граничи.

Табела 26: Оцена гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у Албанији

МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел пондерисаних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-14,7288	1,48661	-9,9077	<0,0001***
Y_{jt}	0,936927	0,0586131	15,9849	<0,0001***
Y_{jt}/L_{jt}	-1,06456	0,111863	-9,5167	<0,0001***
Y_{it}	1,38202	0,0379602	36,4071	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,801627	0,081406	-9,8473	<0,0001***
R_{ij}	-1,58663	0,0785724	-20,1932	<0,0001***
G_{ij}	1,94658	0,134535	14,4689	<0,0001***
CEFTA _{ijt}	0,396528	0,160287	2,4739	0,0136***
SSP _{ijt}	0,273233	0,0850037	3,2144	0,0014***
R^2	0,828674			
Прилагођени R^2	0,826716			
F-тест (8, 700)	423,2221			
P-вредност (F)	0,00000			
Број опсервација	709			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Ефекат споразума са земљама ЦЕФТЕ на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа Албаније је сигнификантан и позитиван, а овај споразум је према резултатима оцењеног гравитационог модела утицао на интензификацију спољнотрговинске размене пољопривредно-прехранбених производа у просеку за 48,46% [$(e^{0,396528}-1)*100=48,46\%$]. Што се тиче утицаја ССП на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа Албаније, резултати оцењеног модела показују да је његов утицај на обим билатералне размене сигнификантан и позитиван, а он је у анализираном периоду утицао на интензификацију спољнотрговинске размене ових производа у просеку за 31,42% [$(e^{0,273233}-1)*100=31,42\%$]. У односу на резултате оцењеног модела извоза пољопривредно-прехранбених производа из Албаније, у моделу билатералне размене ових производа, ЦЕФТА и ССП су имали вишеструко мањи утицај на интензификацију билатералне размене. Евидентно је да су преференцијални трговински споразуми

имали већи ефекат на извозну страну када је реч о спољнотрговинској размени пољопривредно-прехрамбених производа Албаније, а последњих година се уочава и смањење дефицита у трговини овим производима (Графикон 34). Ипак, уочљиво је да је покривеност увоза пољопривредно-прехрамбених производа извозом истих изузетно ниска, као што је случај и са Црном Гором, и у анализираном периоду износи свега 15,5% (Графикон 4).

6.3. Компарација земаља Западног Балкана у контексту либерализације тржишта пољопривредно-прехрамбених производа

Оценом гравитационог модела извоза пољопривредно-прехрамбених производа за сваку земљу Западног Балкана посебно уочавају се извесне дистинкције међу земљама (Табела 27). Анализирајући утицај промене тражње на извоз пољопривредно-прехрамбених производа из земаља Западног Балкана, уочава се да су највеће промене присутне у Босни и Херцеговини, где је са једнопроцентном променом тражње извоз растао у просеку за 1,60%, уз остале непромењене факторе. Значајан утицај промена тражње на извоз уочава се и у Србији, Албанији, БЈР Македонији и Црној Гори, где је са једнопроцентним растом тражње, извоз у просеку растао за 0,88%, 0,72%, 0,61% и 0,48%, респективно, уз остале непромењене факторе. У свим анализираним земљама Западног Балкана утицај раздаљине између главних привредних центара је сигнификантан и негативан, док је регресор заједничке границе имао сигнификантан и позитиван утицај на извоз пољопривредно-прехрамбених производа.

Регионални интеграциони токови у земљама Западног Балкана, формално успостављени ЦЕФТА споразумом, различито су допринели интензификацији извоза пољопривредно-прехрамбених производа у анализираним земљама. Наиме, ЦЕФТА је најјачи утицај на извоз пољопривредно-прехрамбених производа имала у Хрватској, где је склапање овог споразума утицало на раст извоза пољопривредно-прехрамбених производа за у просеку 580,27%. ЦЕФТА споразум је и у свим осталим земљама значајно утицао на раст извоза пољопривредно-прехрамбених производа у просеку за: у Србији 323,89%, Црној Гори 293,33%, Босни и Херцеговини 228,73%, БЈР Македонији 152,91%, Албанији 122,68%.

Табела 27: Компаративна анализа гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана

Регресор	Србија	Хрватска	Црна Гора	БЈР Македонија	Албанија	Босна и Херцеговина
Константа	4,02631***	14,4388***	6,11741***	14,8511***	3,82054***	6,3534***
Y_{jt}	1,07359***	0,849467***	0,647317***	0,787979***	1,16988***	0,937891***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,19262***	-1,02659***	-0,0361601	-0,308308***	-0,445043***	0,665647***
R_{ij}	-2,0164***	-1,60222***	-1,5081***	-2,40063***	-2,40937***	-3,37631***
G_{ij}	1,77769***	1,34725***	2,11066***	0,894023***	1,34841***	1,41957***
CEFTA _{ijt}	1,44431***	1,91732***	1,36949***	0,927883***	0,80056***	1,19008***
SSP _{ijt}	0,217573***	0,283904*	-0,558771***	-0,196601**	0,787056***	-0,003478
R ²	0,815732	0,775853	0,706370	0,821906	0,698642	0,826253
Прилагођени R ²	0,813247	0,772773	0,699987	0,819094	0,692920	0,823412
F-тест (6, 367)	328,3259	253,7996	110,6598	292,2850	122,0977	290,8770
P-вредност (F)	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000
Број опсервација	452	447	283	387	323	374

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Резултати гравитационог модела извоза пољопривредно-прехранбених производа показују да је ССП имао значајан и позитиван допринос на извоз само у Албанији, Србији и Хрватској. Наиме, у Албанији је споразум са ЕУ утицао на раст извоза пољопривредно-прехранбених производа за у просеку 119,69%, док је у Хрватској и Србији утицао на раст извоза ових производа за у просеку 32,83% и 24,31%, респективно. Резултати оцене модела за Босну и Херцеговину показују да овај споразум није статистички значајно утицао на извоз ових производа, док у БЈР Македонији и Црној Гори резултати оцене модела показују значајан, али негативан ефекат ССП-а на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа. У Босни и Херцеговини је опао значај извоза пољопривредно-прехранбених производа у земље ЕУ, с обзиром на то да се Босна и Херцеговина окреће и ка другим тржиштима као што су Русија и Турска. БЈР Македонију карактерише пад вредности извоза пољопривредно-прехранбених производа у неке од најзначајнијих партнера (Грчку), а Црна Гора није извозно оријентисана на тржиште ЕУ, имајући у виду њене скромне извозне могућности.

У наредном моделу, моделу билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа поред извоза, анализирани су и спољнотрговински токови са увозне стране, те овај модел представља свеобухватнију анализу трговинских токова, односно ефеката либерализације на трговинске токове. Резултати оцене модела билатералне размене (Табела 28) показују да је тражња имала сигнификантан и позитиван утицај на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа у већини земаља Западног Балкана. Раст тражње за пољопривредно-прехранбеним производима највећи утицај на билатералну размену имао је у Србији, где је

једнопроцентна промена тражње утицала на раст билатералне размене за у просеку 0,71%. У БЈР Македонији је раст тражње утицао на раст билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа за у просеку 0,62%, а у Црној Гори и БЈР Македонији за 0,54%. У Хрватској и Албанији раст тражње је сигнификантно, али негативно утицао на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производима. Уколико се сагледа страна понуде, уочава се да је раст економске активности, који је апроксимиран БДП-ом и БДП-ом по глави становника земље извознице, имао сигнификантан и позитиван утицај на билатералну размену у свим земљама Западног Балкана. Раст економске активности у земљи извозници је имао највећи утицај на раст билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у Босни и Херцеговини, где је раст економске активности за 1% утицао на раст билатералне размене ових производа за у просеку 1,11%, уз остале непромењене факторе. У осталим земљама Западног Балкана, раст економске активности је такође имплицирао раст билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа; промене економске активности за 1% су имплицирале раст билатералне размене ових производа за у просеку: 0,91% у Црној Гори, 0,70% у БЈР Македонији, 0,62% у Хрватској, 0,58% у Албанији и 0,51% у Србији, уз остале непромењене факторе. Релативно ниске вредности коефицијента еластичности, као и негативне вредности коефицијената еластичности уз регресор БДП по глави становника, су очекиване, с обзиром на то да се ради о пољопривредно-прехранбеним производима који се користе за задовољење основних потреба.

Раздаљина, као једна од могућих баријера у спољнотрговинској размени, имала је сигнификантан и негативан ефекат на билатералну размену у свим земљама Западног Балкана, што значи да је већа раздаљина међу државама Западног Балкана и спољнотрговинским партнерима имала утицај на нижи обим трговине међу овим земљама. Граница, исто као и у гравитационом моделу извоза, имала је сигнификантан и позитиван утицај на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа.

Ефекат ЦЕФТА споразума на билатералну размену у земљама Западног Балкана у гравитационом моделу билатералне размене је сигнификантан и позитиван у свим анализираним земљама, осим Босне и Херцеговине. Као и у претходно анализираним моделу извоза, ЦЕФТА споразум је најјачи утицај имао на раст билатералне размене пољопривредно-прехранбених производа у Хрватској, где је дошло до раста билатералне размене за у просеку 369,54%. ЦЕФТА споразум имао је сигнификантан и позитиван ефекат на билатералну размену у осталим земљама Западног Балкана, па је утицао на раст билатералне размене у просеку за 231,07% у Србији, 93,77% у БЈР Македонији, 93,23% у Црној Гори и 48,66% у Албанији. У односу на анализирани модел извоза, може се закључити да је ЦЕФТА споразум имао слабији утицај на спољнотрговинске токове у оба смера, с обзиром на то да је у свим анализираним земљама Западног Балкана, слабији утицај овог споразума у гравитационом моделу билатералне размене. Сагледавајући ефекат ССП-а на

билатералну размену, може се закључити да је овај споразум сигнификантно и позитивно утицао на билатералну размену пољопривредно-прехрамбених производа у Хрватској, Србији, Албанији и БЈР Македонији. ССП је утицао на раст билатералне размене за у просеку 147,83% у Хрватској, 33,32% у Србији, 31,42% у Албанији и 28,77% у БЈР Македонији.

Табела 28: Компаративна анализа гравитационог модела билатералне размене пољопривредно-прехрамбених производа у моделу пондерисаних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана

Регресор	Србија	Хрватска	Црна Гора	БЈР Македонија	Албанија	Босна и Херцеговина
Константа	-15,5659***	-8,24938***	-11,3703***	-7,33218***	-14,7288***	-10,8381***
Y_{jt}	0,991359***	0,78196***	0,610485***	0,87218***	0,936927***	0,758993***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,27706***	-1,16377***	-0,0652244	-0,253529***	-1,06456***	-0,214739**
Y_{it}	1,07383***	1,241***	1,17835***	1,00312***	1,38202***	1,24595***
Y_{it}/L_{it}	-0,563061***	-0,619311***	-0,266265***	-0,298191***	-0,801627***	-0,136603**
R_{ij}	-1,83215***	-1,52307***	-2,22327***	-2,60077***	-1,58663***	-2,91484***
G_{ij}	0,928215***	1,11098***	1,548***	0,487108***	1,94658***	1,42246***
CEFTA _{ijt}	1,19716***	1,54658***	0,658708***	0,661491***	0,396528**	-0,0195071
SSP _{ijt}	0,287563***	0,907561***	0,063645	0,252848***	0,273233***	-0,167869**
R ²	0,808495	0,825346	0,923267	0,868525	0,828674	0,849269
Прилагођени R ²	0,806756	0,823762	0,922331	0,867228	0,826716	0,847758
F-тест (8, 798)	464,9248	520,9997	986,6398	669,6815	423,2221	562,0252
P-вредност (F)	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000
Број опсервација	890	891	665	820	709	807

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Резултати истраживања су у складу и са претходним истраживањима проблематике либерализације тржишта пољопривредно-прехрамбених производа у земљама Западног Балкана у којима су изнети закључци да је значајнији ефекат на интензификацију спољнотрговинске размене имало интра-регионално повезивање у виду ЦЕФТА споразума, него што је то случај са ССП-ом (Dragutinović-Mitrović, Vjelić, 2015). Разлог томе треба тражити у томе што је већина земаља Западног Балкана блиско повезана (бивше земље СФРЈ), а економије ових земаља се налазе на сличном нивоу конкурентности. Такође, и резултати одређеног броја других радова говоре о позитивним ефектима либерализације тржишта у земљама Западног Балкана, настале под утицајем ССП-а и ЦЕФТА споразума, на интензификацију размене пољопривредно-прехрамбених производа (Драгутиновић-Митровић, Поповић-Петровић, 2013; Matkovski, Lovre, Zekić, 2017; Matkovski, Zekić, Savić, Radovanov, 2018).

7

Компаративне предности и специјализација пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана

7.1. Концепт компаративних предности и интра-индустријске специјализације

Дефинисање конкурентности на макро нивоу није нимало једноставан задатак имајући у виду чињеницу да у литератури не постоји универзално прихваћени приступ за њено дефинисање. Конкурентност се на макро нивоу у литератури најчешће базира на супериорним производним перформансама и способношћу економије да се базира на производњи високо продуктивних производа који могу генерисати висок ниво реалног дохотка (Jambor, Vabu, 2016). Према дефиницији Организације за економску сарадњу и развој (*Organization for Economic Co-operation and Development – OECD*) конкурентност представља, у условима отвореног тржишта, степен могућности да држава производи производе и услуге који могу да се такмиче

са иностраном конкуренцијом, а да истовремено задржавају и повећавају реални доходак на домаћем тржишту (OECD, 1992). Дефиниција Светског економског форума (*World Economic Forum – WEF*) је данас најшире прихваћена и она конкурентност посматра као сет институција, политика и фактора који детерминишу ниво продуктивности државе (WEF, 2015).

Развој концепта конкурентности на макро нивоу није могуће раздвојити од теорија трговинских односа, те се конкурентност на макро нивоу посматра као анализа услова под којима државе тргују међусобно. Наиме, теорија трговинских односа сугерише да је национална конкурентност базирана на концепту компаративних предности (Latruffe, 2010). Теорија компаративних предности сматра да апсолутне предности у трошковима нису неопходне да би државе остваривале корист у међународној размени, већ корист у међународној трговини може да се остварује и када земља поседује компаративне предности које подразумевају да су трговински токови последица разлика у трошковима производње између држава и да ће се држава определити за специјализацију у производњи производа за које има релативно ниже трошкове. Теорију компаративних предности употпуњује Хекшер-Олинова теорија која разлике у релативном обиљу фактора производње и њиховим ценама посматра као узрок разлике у релативним ценама производа између земаља. Иако се конкурентности и компаративне предности понекад посматрају као синоними, неопходно је направити дистинкцију међу њима. Наиме, конкурентске предности се базирају управо на компаративним предностима, али многи други фактори опредељују конкурентност једне државе (Bhawsar, Chattopadhyay, 2015).

Како само дефинисање није једноставно, тако и мерење конкурентности није једноставан задатак. Најпогоднији приступ за мерење конкурентности на макро нивоу представљају управо тенденције у спољнотрговинским токовима (Jambor, Vabu, 2016). Најпознатији индекс за мерење конкурентности на макро нивоу је индекс откривених компаративних предности (*Revealed Comparative Advantage – RCA*) који представља однос између удела извоза појединог производа, односно групе производа, у укупном извозу у односу на исти однос групе држава. Индекс откривених компаративних предности успостављен је од стране аутора Balassa (1965):

$$RCA_{ij} = \frac{\frac{X_{ij}}{X_{it}}}{\frac{X_{nj}}{X_{nt}}}$$

где је: X - извоз; i – држава; j – сектор, одсек, робна група; t – укупан извоз; n – држава (група држава) где се извози.

На постојање компаративних предности указују вредности индекса откривених компаративних предности веће од 1. Већа вредност овог индекса, подразумева и виши ниво компаративне предности анализираних сектора, одсека, односно робне групе. Када је вредност индекса откривених компаративних предности већа од 3, компаративне предности су изузетне, вредности индекса откривених компаративних предности између 2 и 3 указују на значајне, док вредности овог индекса између 1 и 2 подразумевају задовољавајуће компаративне предности. Традиционални *RCA* индекс је у широкој употреби у литератури за анализу компаративних предности, како сектора, тако и појединих одсека, робних група и производа, а његова употреба заступљена је и у одређеном броју радова који се баве проблематиком компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана (нпр. Stojanović, Dragutinović-Mitrović, Popović-Petrović, 2013; Tuna, Georgiev, Naska, 2013; Воџић, Nikolić, 2013b; Ignjatijević, Matijašević, Milojević, 2014; Matkovski, Djokic, Zekić, 2016; Matkovski, Lovre, Zekić, 2017).

Индекс откривених компаративних предности је у литератури често критикован, с обзиром на то да не узима у обзир ефекте економских политика држава, као и да је његово гледиште асиметрично јер у обзир узима само извозне токове. Управо због тога, бројне модификације овог индекса су развијене. Vollrath (1991) је развио нову спецификацију откривених компаративних предности у форми релативних трговинских предности (*Relative Trade Advantage – RTA*) које се рачунају као разлика између релативних предности у извозу (*Relative Advantages of Export – RXA*) и релативних предности у увозу (*Relative Advantages of Import – RMA*):

$$RTA = RXA - RMA$$

где је:

$$RXA = RCA$$

и

$$RMA = \frac{\frac{M_{ij}}{M_{it}}}{\frac{M_{nj}}{M_{nt}}}$$

где је: M – увоз, i – држава; j – сектор, одсек, робна група; t – укупан извоз; n – држава (група држава) из којих се увози.

Супротно у односу на *RCA*, *RMA* мањи од 1, указује на постојање компаративних предности. Код релативних трговинских предности, уколико је *RTA* позитиван, подразумева се постојање компаративних предности одређеног сектора или

производа. Vollrath (1991) је као додатне две мере компаративних предности истакао логаритамске вредности RXA ($\ln RXA$), као и откривену конкурентност (*Revealed Competitiveness* – RC):

$$RC = \ln RXA - \ln RMA$$

Када је $RC > 0$, ти сектори или производи поседују компаративне предности. Према Vollrath (1991), RC се преферира приликом обрачуна компаративних предности, имајући у виду чињеницу да је баланс понуде и тражње обухваћен индексом, те може обезбедити бољу слику компаративних предности анализираних производа или сектора у одређеној држави. У литератури се модификовани индекси преферирају у односу на традиционалан RCA индекс због тога што у обзир узимају поред извоза и увоз, те се елиминише двоструко обрачунавање држава и производа, који могу довести до недовољно поузданих обрачуна. Ови индикатори коришћени су у бројним анализама конкурентности специфичних сектора или производа (нпр. Ferto, Hubbard, 2003; Utkulu, Seymen, 2004; Božić, Nikolić 2013b; Crescimanno, Galati, Bal, 2014; Ignjatijević, Matijašević, Milojević, 2014; Zekić, Matkovski, Đokić, Kleut, 2016; Matkovski, Zekić, 2018).

Аутори Balance, Forstner, Murray (1987) сугеришу на коришћење одређених статистичких тестова како би се увидело у којој мери су различити индекси компаративних предности конзистентни приликом оцене компаративних предности. Наиме, ови тестови указују на повезаност различитих индикатора приликом идентификације компаративних предности.

Алтернативна мера компаративних предности која се у литератури често употребљава за исказивање компаративних предности на нижим нивоима агрегације јесте *Lafay Index* (LFI) (Lafay, 1992):

$$LFI_j^i = 100 \left(\frac{x_j^i - m_j^i}{x_j^i + m_j^i} - \frac{\sum_{j=1}^N (x_j^i - m_j^i)}{\sum_{j=1}^N (x_j^i + m_j^i)} \right) \frac{x_j^i + m_j^i}{\sum_{j=1}^N (x_j^i + m_j^i)}$$

где је: x – извоз, m – увоз, i – држава; j – сектор, одсек, робна група; t – укупан извоз; n – држава (група држава) из којих се увози. Када је $LFI > 0$ подразумева се постојање компаративних предности, а што је већа вредност овог индекса, већи је ниво специјализације одређене државе у трговини посматраним производима. Бројни аутори користили су LFI за мерење компаративних предности сектора или производа (нпр. Ignjatijević, Milojević, 2012; Bielik, Smutka, Svatoš, Hupkova, 2013; Ignjatijević, Čavlin, Đorđević, 2014; Smutka, Svatoš, Tomšik, Sergienko, 2016; Zekić, Matkovski, Đokić, Kleut, 2016).

Предност *LFI* у односу на индекс *RCA* огледа се у бољој слици спољнотрговинских перформанси анализираних производа или сектора због тога што у обзир не узима само извоз, већ сагледава и страну увоза. Наиме, *LFI* узима у обзир и реекспорт, као и макроекономске дисторзије које могу имати значајан ефекат на компаративне предности. *LFI* се у литератури истиче као потпунији метод, имајући у виду да обезбеђује потпунију анализу специфичних позиција индивидуалног производа у оквиру његовог учешћа у спољнотрговинској размени одређене државе.

Како би се сагледао утицај различитих детерминанти на обликовање компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа, као што су: парцијалне продуктивности пољопривреде (продуктивност рада и земљишта), БДП по глави становника, макроекономска стабилност и чланство у СТО, а на бази и претходног истраживања ове проблематике (Jambor, Babu, 2016), креиран је модел за детерминисање утицаја ових фактора на компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа (Слика 4).

Слика 4: Модел за идентификацију детерминанти компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана

Извор: Илустрација аутора

Неопходна емпиријска подлога за оцену модела креирана је из неколико база података: UN Comtrade, FAO и Светске банке, а модел је оцењен у следећем облику:

$$RCA_{it} = \beta_0 + \beta_1 P/Z_{it} + \beta_2 P/R_{it} + \beta_3 Y/L_{it} + \beta_4 INF_{it} + \beta_5 STO_{it} + u_{it}$$

где је:

- RCA_{it} – компаративна предност пољопривредно-прехранбених производа земље i ;
- P/Z_{it} – продуктивност земљишта земље i ;
- P/R_{it} – продуктивност рада земље i ;
- Y/L_{it} – БДП по глави становника земље i ;
- INF_{it} – стопа инфлације земље i ;
- STO_{it} – вештачка променљива - чланство у СТО земље i . Променљива има вредност 1 за земље које су чланице СТО, а вредност 0 за остале земље;
- u_{it} – случајна грешка у моделу;

За детерминисање значаја интра-индустријске размене одређеног сектора, одсека или робне групе у укупној трговини, између две државе (региона), у литератури се најчешће употребљава индекс интра-индустријске размене (*Grubel-Lloyd intra-industry trade – GLIT*) успостављеним од стране аутора Grubel, Lloyd (1975):

$$GLIT_j = \left[1 - \frac{\sum_j |X_{ij} - M_{ij}|}{\sum_j |X_{ij} + M_{ij}|} \right] * 100$$

где је: X – извоз; M – увоз; i – држава; j – сектор, одсек, робна група.

Индекс интра-индустријске размене одређује ниво интеграције одређеног сектора, одсека или робне групе са одређеним тржиштем, као и способност надметања са конкуренцијом. Индекс интра-индустријске размене у литератури је пронашао широку употребу у анализи интра-индустријске специјализације, нпр. у радовима Војнес, Мајковић, Turk, 2005; Nikolić и сар., 2011; Вожић, Nikolić, 2013а; Matkovski, Lovre, Zekić, 2017. Вредност овог индекса ближа 100% указује на интра-индустријску размену, што имплицира виши ниво економске интеграције сектора, одсека или робне групе са одређеним тржиштем, као и прилагођавање условима тржишта по нижим трошковима.

Вредности *GLIT* веће од 15% указују на интра-индустријску размену, што подразумева да је сектор, одсек или робна група значајно интегрисана са одређеним тржиштем, односно да постоји значајна интра-индустријска размена тог сектора, одсека или робне групе (Војнес, Мајковић, Turk, 2005; Вожић, Nikolić, 2013а). Наиме, интра-индустријска спољнотрговинска размена подразумева трговину

диференциранијим производима у оквиру истих сектора, одсека или робних група, односно трговину веома блиским, али не и савршеним супституцијима који у основи представљају различите варијетете одређеног производа, несумњиво различитим по квалитету. Посматрано статистички, интра-индустријска размена је онај део извоза/увоза који је поништен увозом/извозом производа истог статистичког сектора, одсека или робне групе, те је удео интра-индустријске трговине у укупној по правилу висок између земаља на приближно истом или истовремено високом нивоу економске развијености (Петровић, 2005).

7.2. Компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана

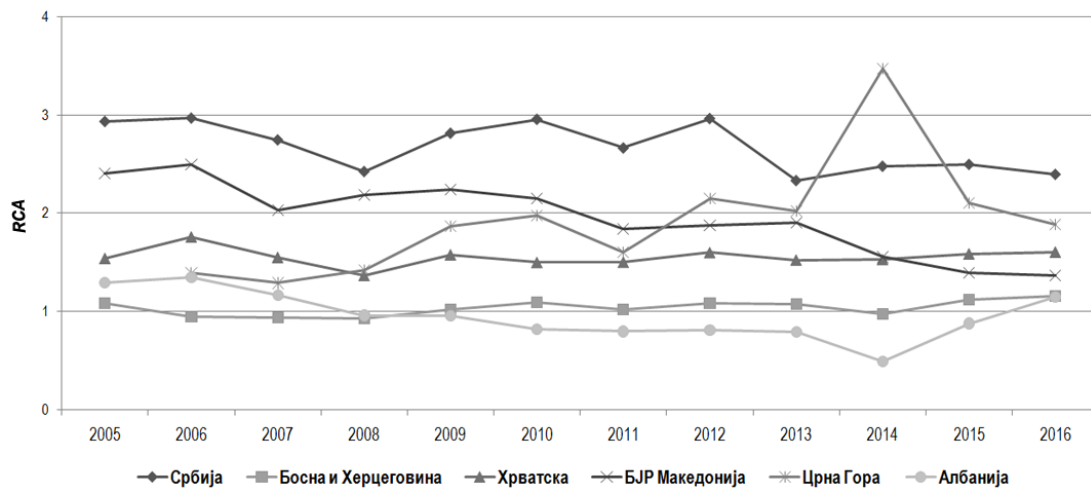
Индекс откривених компаративних предности израчунат је, како за сектор пољопривредно-прехранбених производа на светском тржишту, тржишту земаља ЕУ и региона, тако и за секторе, одсеке и робне групе пољопривредно-прехранбених производа појединачно. Сагледавајући вредности индекса компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у појединим земљама Западног Балкана (Графикон 35), може се закључити да све земље, изузев Албаније, поседују компаративне предности у извозу ових производа у анализираном периоду. Анализирајући разлике у компаративним предностима пољопривредно-прехранбених производа по појединим земљама Западног Балкана, очигледно је да Србија има највећи ниво компаративних предности у овом сектору, а по вредности индекса компаративних предности следи је БЈР Македонија, која такође има значајне компаративне предности, с тим да је у БЈР Македонији забележен и највећи пад компаративних предности у анализираном периоду.

Задовољавајући ниво откривених компаративних предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа имају и Босна и Херцеговина, Хрватска и Црна Гора, а у овим земљама уочљиве су позитивне тенденције у кретању овог индекса. У Црној Гори су уочљиве највеће осцилације у посматраном периоду, а имајући у виду да је вредност извоза пољопривредно-прехранбених производа, као и укупног извоза, на знатно нижем нивоу него у осталим земљама, такве тенденције су и очекиване. Уочљив је драстичан раст компаративних предности у 2014. години, а у тој години је забележен драстичан раст извоза меса и прерађевина од меса из Црне Горе. Највећу стабилност у тенденцијама компаративних предности има Хрватска, која је и једина чланица ЕУ, те је у одређеној мери стабилизовала позиције својих производа на међународном тржишту. Најгора ситуација је у Албанији која у већини година не остварује задовољавајући ниво компаративних предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа на међународно

тржиште. Као што је већ напоменуто, у појединим државама уочљиве су негативне тенденције у кретању индекса откривених компаративних предности, а као један од разлога могу бити неадекватне реакције на унапређење конкурентности које захтева светско тржиште у условима регионалних и међународних интеграција. Додатни разлози могу се тражити у релативно slabим извозним перформансама по хектару и запосленом у пољопривреди (Графикон 29 и 30).

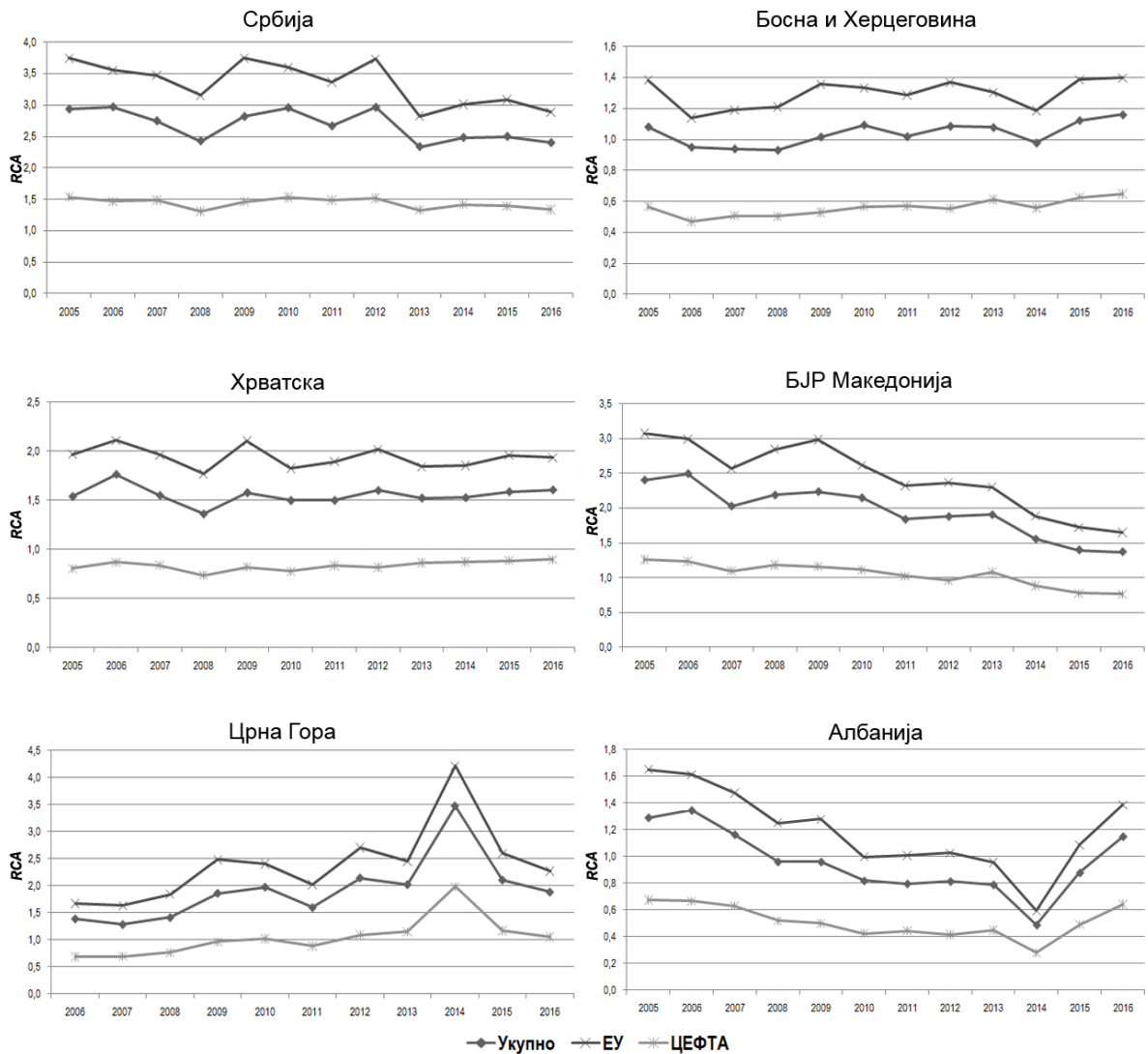
Графикон 35: Компаративне предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Сагледавајући разлике у компаративним предностима у извозу пољопривредно-прехранбених производима по појединим спољнотрговинским партнерима (Графикон 36), може се закључити да све земље Западног Балкана остварују највећи ниво компаративних предности у извозу ових производа на тржишту земаља ЕУ; Србија има изузетне компаративне предности, БЈР Македонија и Црна Гора значајне компаративне предности, док су откривене компаративне предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа из Хрватске, Босне и Херцеговине и Албаније на задовољавајућем нивоу. У извозу пољопривредно-прехранбених производа на тржиште осталих земаља региона (ЦЕФТЕ), Србија, БЈР Македонија и Црна Гора имају задовољавајући ниво откривених компаративних предности, док Босна и Херцеговина, Хрватска и Албаније не поседују компаративне предности у извозу ових производа у регион. Главни узрок непостојања компаративних предности у поменуте три земље, имајући у виду начин прорачуна индекса откривених компаративних предности, треба тражити у сличној трговинској структури ових земаља, али и претходно поменутим променама у самој регионалној структури извоза пољопривредно-прехранбених производа из ових земаља (Поглавље 5).

Графикон 36: Компаративне предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана по појединим спољнотрговинским партнерима

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

За сагледавање компаративних предности на нивоу појединих сектора и одсека у оквиру којих су сврстани пољопривредно-прехранбени производи коришћен је индекс *LFI* (Табела 29). Сагледавајући разлике у компаративним предностима у пољопривредно-прехранбеним производима по појединим секторима, уочава се да сектор хране и живих животиња (сектор „0^с“), који за све земље Западног Балкана у просеку чини преко 60% извоза и 70% увоза пољопривредно-прехранбених производа, има изузетне компаративне предности само у Србији у оквиру кога највеће компаративне предности остварују житарице и производи на бази житарица. У Србији највећи део одсека сектора „0^с“ поседује компаративне предности на међународном тржишту, осим одсека рибе, љускари, мекушци и прерађевине од њих, као и одсека кафа, чај, какао, зачини и производи од њих. Компаративне

предности целокупног сектора „0“ поседује и Хрватска, где само поједини одсеци овог сектора поседују компаративне предности: рибе, љускарни, мекушци и прерађевине од њих, шећер, производи од шећера и мед, разни производи за храну и прерађевине, као и житарице и производи на бази житарица. Све преостале земље не поседују компаративне предности за пољопривредно-прехранбене производе из сектора „0“, а изузетак су само поједини одсеци који поседују компаративне предности: у БЈР Македонији одсеци живих животиња и поврћа и воћа, као и у Албанији одсек рибе, љускарни, мекушци и прерађевине од њих.

Табела 29: Индекс откривених компаративних предности (*LF*) по секторима и одсецима пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године

СЕКТОР/ОДСЕК	Србија	Босна и Херцеговина	Хрватска	БЈР Македонија	Црна Гора	Албанија
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	5,02	-3,41	0,09	-1,02	-3,00	-2,89
00 Живе животиње	0,11	-0,22	-0,13	0,01	-0,27	-0,24
01 Месо и прераде од меса	0,18	-0,34	-0,23	-0,72	-0,49	-0,49
02 Млечни производи и јаја	0,20	-0,10	-0,08	-0,26	-0,61	-0,16
03 Рибе, љускарни, мекушци и прерађевине од њих	-0,17	-0,06	0,37	-0,10	-0,14	0,59
04 Житарице и производи на бази житарица	2,15	-0,81	0,22	-0,11	-0,50	-1,37
05 Поврће и воће	1,70	-0,18	-0,53	1,36	-0,03	-0,23
06 Шећер, производи од шећера и мед	0,64	-0,20	0,35	-0,28	-0,15	-0,32
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	-0,15	-0,57	-0,09	-0,39	-0,35	-0,29
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	0,23	-0,38	-0,17	-0,20	-0,21	-0,10
09 Разни производи за храну и прерађевине	0,13	-0,55	0,37	-0,33	-0,25	-0,29
1 ПИЋА И ДУВАН	0,74	-1,00	0,43	1,99	0,83	-0,99
11 Пића	0,57	-0,73	0,19	0,67	0,88	-0,52
12 Дуван и производи од дувана	0,17	-0,28	0,24	1,32	-0,05	-0,46
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	0,22	0,02	0,15	-0,08	0,23	0,73
21 Коже и крзно, сирови	0,08	0,28	0,06	0,05	0,29	0,20
22 Уљано семење и уљани плодови	0,13	-0,18	0,18	-0,07	-0,01	0,00
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	0,00	-0,03	0,00	-0,02	0,00	0,00
29 Животињске и биљне сирове материје	0,01	-0,06	-0,09	-0,04	-0,05	0,53
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	0,48	0,03	-0,10	-0,32	-0,09	-0,39
41 Животињска уља и масти	0,00	-0,01	0,00	-0,01	0,03	-0,03
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	0,47	0,08	-0,09	-0,28	-0,12	-0,36
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	0,01	-0,04	0,00	-0,03	0,00	-0,01

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Сектор пића и дувана (сектор „1“) поседује компаративне предности на међународном тржишту у већини земаља Западног Балкана; највећи ниво компаративних предности овај сектор у анализираном периоду бележи у БЈР Македонији, а следе је Црна Гора, Србија и Хрватска. У оквиру сектора „1“, пића

предњаче у односу на дуван и производе од дувана у нивоу остварених компаративних предности у Србији и Црној Гори, док је ситуација супротна у БЈР Македонији и Хрватској, где дуван и производи од дувана остварују виши ниво откривених компаративних предности у односу на пића. Сектор сирових материја (сектор „2“) поседује компаративне предности на међународном тржишту у свим земљама Западног Балкана, осим БЈР Македоније, док сектор животињских и биљних уља, масти и воскова поседује компаративне предности само у Србији и Босни и Херцеговини.

У циљу сагледавања фактора који обликују компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана извршена је оцена модела (Табела 30) за период 2005-2016. године методом здружених обичних најмањих квадрата (*POLS*). Процедура оцењивања модела спроведена је у софтверу *Gretl 1.10.0*, а процес економетријског тестирања је показао да је модел валидан.

Табела 30: Оцена модела компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у моделу здружених обичних најмањих квадрата у земљама Западног Балкана

МОДЕЛ КОМПАРАТИВНИХ ПРЕДНОСТИ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел здружених обичних најмањих квадрата			
	Коефицијент	Стандардна грешка	t-тест	p-вредност
Константа	-4,476608	0,7520004	-5,95	<0,0001***
P/Z _{it}	0,291465	0,0689459	4,23	<0,0001***
P/R _{it}	0,657967	0,0739807	8,89	<0,0001***
Y/L _{it}	-0,323704	0,0965327	-3,35	0,001***
INF _{it}	0,0280717	0,0100109	2,80	0,007***
STO _{it}	0,0987637	0,0732812	1,35	0,182
R ²	0.6212			
Прилагођени R ²	0.5925			
F-тест (5, 66)	0,0000			
DW тест	1,949			
White тест	22,61 (0,2551)			
Breush-Pagan тест	0,00 (0,9610)			
Број опсервација	72			

Напомена: *, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Резултати оцењеног модела показују да су парцијалне продуктивности пољопривреде и инфлација имали сигнификатан и позитиван утицај на компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, док је БДП по глави становника на компаративне предности ових производа утицао сигнификатно, али негативно. Вештачка променљива, која апроксимира утицај чланства у СТО на компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа, нема статистички значајан ефекат. Иако резултат није статистички значајан, ипак се уочава позитиван ефекат чланства у СТО на компаративне предности.

Најјачи утицај на компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа, као што је и очекивано, имају парцијалне продуктивности. Наиме, са једнопроцентним растом продуктивност рада и земљишта, компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа имају пораст за 0,66% и 0,29%, респективно. Овакав резултат потврђује чињеницу да су парцијалне продуктивности пољопривреде изузетно важан фактор који утиче на саму конкурентност пољопривредно-прехранбених производа. Виши нивои производње и продуктивности су круцијални за остваривање одговарајуће понуде у условима растуће тражње за пољопривредним, као и непољопривредним производима, а сам раст пољопривредне производње и продуктивности индукује и раст дохотка и утиче на раст конкурентности. Унапређење конкурентности, у релативно неразвијенијим економијама, као што су државе Западног Балкана, где значајан део руралне популације и даље зависи од пољопривреде, је веома значајно за постизање одговарајуће одрживости руралних подручја и редукцију сиромаштва (Lovre, 2016). Стопа инфлације је оценом модела показала супротан ефекат од онога који је очекиван. Према резултатима оцене модела макроекономска стабилност није утицала на унапређење конкурентности пољопривредно-прехранбених производа, док је БДП по глави становника имао негативан утицај на компаративне предности пољопривредно прехранбених производа. Овакав резултат може бити објашњен тиме да мање европске економије, са нижим нивоима БДП-а по глави становника, као што су земље Западног Балкана, могу бити релативно успешне на међународном тржишту пољопривредно-прехранбених производа. Такође, овај резултат је и у складу са резултатом у истраживању аутора Jambor, Vabu (2016), који су закључили да је у већини региона БДП по глави становника у негативној вези са конкурентношћу пољопривредних производа.

С обзиром на доказан утицај парцијалних продуктивности пољопривреде на компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана, јасно се уочава да земље са нижим нивоима продуктивности, остварују и ниже нивое компаративних предности. Уочљиво је да Србија има највиши ниво откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа (Графикон 35), а истовремено остварује изнадпросечне нивое, како продуктивности рада, тако и продуктивности земљишта, у односу на просек за земље Западног Балкана (Графикон 18 и 20). Са друге стране, Албанија остварује најнижи ниво продуктивности рада (Графикон 18), што је узроковано презапосленошћу становништва у пољопривреди (Графикон 1), те последично Албанија не остварује компаративне предности у овом сектору. Ситуација са осталим земљама Западног Балкана је веома слична, те анализирани ниво парцијалних продуктивности пољопривреде (Поглавље 4) кореспондира са нивоима откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа.

Резултати које земље Западног Балкана постижу на међународном тржишту пољопривредно-прехранбених производа су и под снажним утицајем и саме структуре извоза, али и извозних перформанси, који нису нарочито повољни. Наиме, извоз у већини земаља је сконцентрисан на биљне производе ниже фазе прераде, односно производе ниже вредности, док је удео сточарских производа са већом додатом вредношћу углавном низак. Додатно, истраживања показују и релативно слабе извозне перформансе у односу са основним инпутима – радом и земљиштем. Наиме, резултати анализе су показали да све земље Западног Балкана заостају за ЕУ, било да се посматра однос вредности извоза и ангажованих радника у пољопривреди или однос вредности извоза и броја хектара пољопривредне површине (Поглавље 5). Све ово указује на екстензиван карактер пољопривреде ових земаља. Поред релативно лоших извозних перформанси у земљама Западног Балкана, додатан проблем представља извоз одређеног дела производа на тржиште ЕУ, с обзиром на то да је веома тешко достићи високе захтеве тржишта ЕУ у погледу квалитета, квантитета и стабилности понуде, па ће испуњавање ових захтева у процесу интеграције неминовно утицати на раст трошкова прилагођавања, посебно за производе који имају низак степен конкурентности (Војић, Николић, 2013а). Наиме, строги ветеринарски и хигијенски стандарди тржишта ЕУ захтевају технолошко прилагођавање у достизању стандарда, како би се несметано пласирали производи на европско тржиште. Тржиште ЕУ захтева достизање и прилагођавање високим захтевима наметнутим од стране прерађивачке индустрије, на коју све већи притисак врше савремени дистрибутивни системи.

Како у земљама Западног Балкана преовладавају мала пољопривредна газдинства на којима је отежана рационална употреба савремених техничких система, профитабилност пољопривредне производње је знатно нижа у односу на земље ЕУ, чиме је могућност модернизације пољопривредне производње лимитирана. Низак технолошки ниво пољопривредно-прехранбеног сектора резултат је и недовољно иновираних производних структура. Сортимент и расни састав стоке је застарео и потребно га је унапредити, а производња високо вредних производа ниске фазе прераде на самом пољопривредном газдинству, као и производа са додатом вредношћу је ниско заступљена. Управо због тога, у наредном периоду неопходно је ојачати и фитосанитарну контролу, промовисати интегралну и органску производњу, модернизовати прерађивачке капацитете, као и подстицати јака удружења произвођача која би објединила и унапредила понуду и наступ према откупљивачима и прерађивачима (Поповић, Грујић, 2014).

7.2.1. Србија

Модификованим индексима откривених компаративних предности сагледана је динамика кретања различитих показатеља компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Србији (Табела 31), а може се уочити да сви показатељи указују на изузетне компаративне предности овог сектора на међународном тржишту. Корелациона анализа између различитих индикатора компаративних предности указује на високу конзистентност различитих показатеља, а не уочавају се веће варијације током анализираних периода.

Табела 31: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Србији у периоду 2005-2016. године

	RXA >1	RTA >0	ln RXA >0	RC >0
2005.	2,93	1,88	1,08	1,03
2006.	2,97	1,93	1,09	1,06
2007.	2,75	1,88	1,01	1,16
2008.	2,43	1,55	0,89	1,02
2009.	2,81	2,05	1,03	1,30
2010.	2,95	2,13	1,08	1,28
2011.	2,66	1,81	0,98	1,13
2012.	2,96	1,95	1,09	1,08
2013.	2,34	1,34	0,85	0,85
2014.	2,48	1,50	0,91	0,93
2015.	2,50	1,53	0,92	0,95
2016.	2,40	1,56	0,87	1,05
Аритметичка средина	2,68	1,76	0,98	1,07
Коефицијент варијације	9,1%	14,3%	9,3%	12,5%
<i>Корелациона анализа</i>				
	RXA	RTA	ln RXA	RC
RXA	1			
RTA	0,928570657	1		
ln RXA	0,999618153	0,932853664	1	
RC	0,623308744	0,86884866	0,6331	1

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Анализирајући тенденције у компаративним предностима пољопривредно-прехранбених производа Србије у анализираном периоду (Табела 32) може се уочити да највећи ниво компаративних предности, а истовремено и највећи раст у анализираном периоду, имају одсеци житарица и производа на бази житарица, као и поврће и воће. Значајне компаративне предности на међународном тржишту

остварују и производи из одсека шећер, производи од шећера и мед, пића, као и чврсте биљне масти и уља.

Табела 32: Индекс откривених компаративних предности (*LF*) пољопривредно-прехранбених производа у Србији по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	4,90	5,13	4,73	3,81	6,04	6,25	5,09	6,02	4,14	4,82	4,56	4,89
00 Живе животиње	-0,01	0,00	0,06	0,20	0,26	0,30	0,01	0,18	0,08	-0,05	0,13	0,10
01 Месо и прераде од меса	0,25	0,47	0,41	0,26	0,22	0,17	0,10	0,07	0,02	0,21	0,08	0,06
02 Млечни производи и јаја	0,06	0,25	0,21	0,21	0,29	0,21	0,23	0,21	0,14	0,22	0,19	0,16
03 Рибе, љускарци, мекушци и прерађевине од њих	-0,19	-0,19	-0,18	-0,16	-0,18	-0,16	-0,10	-0,22	-0,18	-0,17	-0,20	-0,12
04 Житарице и производи на бази житарица	1,55	1,83	1,54	1,27	2,42	2,61	2,32	3,26	1,97	2,32	2,09	2,04
05 Поврће и воће	1,81	1,59	1,69	1,27	1,76	1,83	1,73	1,52	1,48	1,70	1,95	1,90
06 Шећер, производи од шећера и мед	1,48	1,03	0,72	0,60	0,76	0,95	0,65	0,69	0,56	0,42	0,32	0,40
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	-0,07	-0,04	-0,05	-0,09	0,05	-0,07	-0,21	-0,20	-0,24	-0,19	-0,28	-0,18
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	-0,02	-0,01	0,18	0,14	0,22	0,25	0,28	0,40	0,20	0,21	0,22	0,37
09 Разни производи за храну и прерађевине	0,04	0,20	0,14	0,10	0,23	0,17	0,08	0,10	0,11	0,13	0,05	0,16
1 ПИЋА И ДУВАН	0,05	0,24	0,50	0,66	1,02	0,78	0,62	0,74	0,56	0,82	1,00	1,10
11 Пића	0,36	0,48	0,54	0,65	0,87	0,69	0,66	0,68	0,52	0,52	0,45	0,41
12 Дуван и производи од дувана	-0,31	-0,24	-0,05	0,01	0,15	0,09	-0,04	0,05	0,05	0,30	0,56	0,69
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	0,25	0,18	0,09	0,06	0,08	0,17	0,31	0,14	0,30	0,19	0,24	0,44
21 Коже и крзно, сирови	0,15	0,14	0,10	0,07	0,05	0,09	0,09	0,07	0,08	0,06	0,06	0,04
22 Уљано семење и уљани плодови	0,05	0,02	0,00	-0,01	-0,01	0,06	0,18	0,05	0,21	0,11	0,20	0,39
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	-0,01	-0,02	-0,01	-0,01	-0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,01
29 Животињске и биљне сирове материје	0,06	0,03	0,00	0,00	0,04	0,02	0,03	0,02	0,01	0,02	-0,02	0,02
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	0,32	0,08	0,38	0,47	0,53	0,58	0,69	0,69	0,47	0,36	0,43	0,53
41 Животињска уља и масти	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,01	-0,01	-0,01	0,00
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	0,30	0,07	0,37	0,46	0,53	0,57	0,67	0,67	0,46	0,36	0,43	0,52
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,03	0,02	0,01	0,01	0,01

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Већина других одсека остварује задовољавајући ниво компаративних предности на међународном тржишту, а изузетак су одсеци у којима су сврстани производи који се не производе у Србији, или је њихова производња на релативно ниском нивоу, а то су одсеци: животињска уља и масти, свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна, као и одсеци кафа, чај, какао, зачини и производи од њих и рибе, љускарни, мекушци и прерађевине од њих.

Највећи ниво откривених компаративних предности на међународном тржишту остварују одсеци у које спадају производи ниже фазе прераде: житарице и производи на бази житарица, поврће и воће, шећер, производи од шећера и мед, што је у складу и са резултатима у раду Matkovski, Lovre, Zekić, 2017. Слична ситуација је и када се анализирају откривене компаративне предности у земљама региона (Бировљев, Матковски, Ћетковић, 2015). Узрок овоме треба тражити у самој производној структури, која условљава и структуру извоза Србије, а у којој доминирају биљни производи нижег степена прераде, односно производи са малом додатом вредношћу.

Наиме, сагледавајући извоз пољопривредно-прехранбених производа по запосленом у пољопривреди и хектару пољопривредне површине (Графикон 29 и 30), може се закључити да Србија остварује изнадпросечне резултате у односу на регион Западног Балкана, али ипак је ситуација неповољнија у односу на земље ЕУ, поготово када је реч о извозу по запосленом у пољопривреди. Србија по запосленом у пољопривреди извози дванаест пута мање пољопривредно-прехранбених производа него што је то случај у земљама ЕУ. Ситуација је нешто повољнија када се извоз пољопривредних производа прикаже у односу на расположиве пољопривредне површине. Ипак, пољопривреду Србије и даље карактерише висока екстензивност, те окренутост ка биљној производњи и екстензивним производним методама, а као један од основних проблема истиче се изрзито велики број пољопривредних газдинстава, односно мала просечна величина поседа у којој доминирају газдинства са мање од 5 хектара.

Очигледно је да Србија, у регионалним оквирима дефинитивно остварује најбоље резултате у спољнотрговинској размени пољопривредно-прехранбених производа. Покривеност увоза извозом је чак 177%, а Србија перманентно остварује и повећава суфицит у размени пољопривредно-прехранбених производа. Спољнотрговинска либерализација интензивирала је како извоз, тако и билатералну размену пољопривредно-прехранбених производима, а имајући у виду структуру самог извоза, либерализација истовремено представља и претњу за овај сектор. У том смислу, Србија мора перманентно да различитим мерама унапређује конкурентност домаће производње, а охрабрује почетак коришћења средстава из предприсутних ИПАРД фондова који су делом намењени управо унапређењу конкурентности пољопривредних произвођача.

7.2.2. Босна и Херцеговина

Анализа модификованих индекса откривених компаративних предности (Табела 33) показује да само традиционални индекс откривених компаративних предности ($RXA=RC_A$) у појединим годинама показује задовољавајући ниво компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа на међународном тржишту, а у јакој корелацији је и са логаритмованом верзијом овог индекса. Индекси који у обзир узимају и увозну страну не указују на постајање компаративних предности овог сектора Босне и Херцеговине на међународном тржишту.

Табела 33: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Босни и Херцеговини у периоду 2005-2016. године

	RXA >1	RTA >0	ln RXA >0	RC >0
2005.	1,08	-1,45	0,08	-0,85
2006.	0,95	-1,67	-0,05	-1,01
2007.	0,94	-1,40	-0,06	-0,91
2008.	0,93	-1,31	-0,07	-0,88
2009.	1,02	-1,37	0,02	-0,85
2010.	1,09	-1,41	0,09	-0,83
2011.	1,02	-1,34	0,02	-0,84
2012.	1,09	-1,38	0,08	-0,82
2013.	1,08	-1,27	0,08	-0,78
2014.	0,98	-1,18	-0,02	-0,79
2015.	1,12	-1,08	0,12	-0,67
2016.	1,16	-0,98	0,15	-0,61
Аритметичка средина	1,04	-1,32	0,04	-0,82
Коефицијент варијације	7,4%	-13,6%	209,4%	-12,7%
<i>Корелациона анализа</i>				
	RXA	RTA	ln RXA	RC
RXA	1			
RTA	0,5330858	1		
ln RXA	0,999568881	0,521732727	1	
RC	0,791694878	0,938687051	0,783558	1

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Табела 34: Индекс откривених компаративних предности (*LFI*) пољопривредно-прехранбених производа у Босни и Херцеговини по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	-3,32	-3,64	-3,12	-2,88	-3,55	-3,52	-3,67	-3,64	-3,76	-3,54	-3,40	-3,16
00 Живе животиње	-0,23	-0,15	-0,17	-0,26	-0,33	-0,26	-0,24	-0,26	-0,20	-0,16	-0,29	-0,15
01 Месо и прераде од меса	-0,40	-0,40	-0,24	-0,22	-0,41	-0,36	-0,36	-0,35	-0,55	-0,47	-0,19	-0,33
02 Млечни производи и јаја	-0,22	-0,18	-0,10	-0,03	-0,04	-0,05	-0,09	-0,05	-0,08	-0,11	-0,16	-0,14
03 Рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих	-0,04	-0,04	-0,03	-0,02	-0,03	-0,04	-0,06	-0,08	-0,09	-0,11	-0,09	-0,10
04 Житарице и производи на бази житарица	-0,67	-0,81	-0,93	-0,87	-0,74	-0,84	-1,02	-0,94	-0,81	-0,74	-0,74	-0,55
05 Поврће и воће	-0,26	-0,28	-0,18	-0,19	-0,12	-0,13	-0,12	-0,24	-0,23	-0,22	-0,14	-0,09
06 Шећер, производи од шећера и мед	-0,25	-0,32	-0,19	-0,16	-0,25	-0,28	-0,22	-0,06	-0,17	-0,21	-0,17	-0,16
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	-0,48	-0,58	-0,51	-0,44	-0,59	-0,58	-0,64	-0,65	-0,58	-0,56	-0,60	-0,61
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	-0,25	-0,29	-0,32	-0,27	-0,41	-0,39	-0,39	-0,44	-0,49	-0,44	-0,43	-0,43
09 Разни производи за храну и прерађевине	-0,52	-0,58	-0,45	-0,42	-0,62	-0,60	-0,54	-0,57	-0,58	-0,54	-0,58	-0,59
1 ПИЋА И ДУВАН	-0,94	-1,27	-1,12	-0,99	-1,21	-1,13	-0,98	-0,97	-0,90	-0,83	-0,89	-0,81
11 Пића	-0,59	-0,87	-0,76	-0,67	-0,86	-0,77	-0,68	-0,72	-0,72	-0,68	-0,75	-0,66
12 Дуван и производи од дувана	-0,35	-0,41	-0,36	-0,31	-0,35	-0,35	-0,30	-0,25	-0,18	-0,15	-0,15	-0,15
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	0,37	0,16	0,09	-0,07	-0,10	-0,10	0,03	0,00	0,06	-0,03	-0,02	-0,01
21 Коже и крзно, сирови	0,54	0,33	0,29	0,19	0,20	0,25	0,27	0,27	0,32	0,21	0,30	0,28
22 Уљано семење и уљани плодови	-0,09	-0,09	-0,14	-0,19	-0,18	-0,25	-0,16	-0,20	-0,18	-0,16	-0,22	-0,20
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	0,00	-0,01	0,00	-0,02	-0,02	-0,02	-0,03	-0,03	-0,04	-0,04	-0,04	-0,04
29 Животињске и биљне сирове материје	-0,08	-0,06	-0,06	-0,04	-0,09	-0,07	-0,06	-0,04	-0,04	-0,04	-0,05	-0,06
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	-0,04	-0,11	-0,02	-0,01	0,01	0,05	-0,06	-0,04	0,06	0,10	0,15	0,15
41 Животињска уља и масти	0,00	0,00	0,00	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	0,00	-0,07	0,01	0,03	0,06	0,09	-0,01	0,03	0,10	0,13	0,19	0,23
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	-0,03	-0,03	-0,02	-0,03	-0,04	-0,03	-0,04	-0,07	-0,04	-0,02	-0,04	-0,08

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Сагледавајући индексе откривених компаративних предности за поједине секторе и одсеке Босне и Херцеговине (Табела 34), уочава се да већина нема компаративне предности на међународном тржишту. Изузетак су одсеци коже и крзно, као и

чврсте биљне масти и уља, за које постоје компаративне предности. Највећи негативан индекс откривених компаративних предности имају одсеци житарица и производа на бази житарица, као и пића, имајући у виду чињеницу да се ови производи у највећој мери увозе у Босну и Херцеговину. Ипак, претходна истраживања, која су се базирала на компаративним предностима у извозу пољопривредно-прехрамбених производа у државе региона, показују да у неким сегментима ових производа (прерађено поврће и воће, млечни производи, производи на бази житарица, шећер и производи од шећера, као и прерађевине од дувана) постоје компаративне предности на тржиштима Хрватске, Србије и Црне Горе, док за ниво ЕУ не постоје компаративне предности уопште (Nikolić и сар., 2011).

Разлози неадекватних нивоа компаративних предности пољопривредно-прехрамбених производа Босне и Херцеговине на међународном тржишту су бројни. Наиме, Босну и Херцеговину карактерише изузетно спор напредак у европским интеграционим процесима, а и са СТО је процес преговора у току. Разлог томе јесте изузетно комплексан механизам вођења политике у овој земљи, као и бројни политички, економски и социјални проблеми који су присутни последњих деценија. Претходно је напоменуто да се пољопривредна политика у овој земљи не води јединствено, већ на нивоу ентитета, што изузетно отежава унапређење пољопривредне производње, те ограничава остварење боље конкурентности пољопривредно-прехрамбених производа на међународном тржишту.

Претходном анализом такође је утврђено да значајан утицај на нивое компаративних предности имају парцијалне продуктивности, а евидентно је да Босна и Херцеговина остварује ниже нивое, како продуктивности рада, тако и продуктивности земљишта у односу на остале земље региона, изузев Албаније, а ситуација је вишеструко лошија у односу на земље ЕУ (Графикон 18 и 19). Ситуација је веома слична и код анализираних извозних перформанси; извоз пољопривредно-прехрамбених производа по запосленом у пољопривреди је скоро упола мањи него што је то просек за регион Западног Балкана, а ситуација је још гора када се анализира извоз по хектару пољопривредне површине, где Босна и Херцеговина извози скоро три пута мање од просека за регион (Графикон 29 и 30).

Неадекватна пољопривредна политика, као и лоше производне и извозне перформансе, утицали су и на обликовање спољнотрговинских токова пољопривредно-прехрамбених производа, те релативно неспремне реакције на изазове које је наметнула спољнотрговинска либерализација. Резултати оцене гравитационог модела (Поглавље 6) показали су да је једино на тржишту ЦЕФТЕ остварена одређена интензификација извоза, док су оцене осталих модела, или статистички несигнификанте, или се уочавају чак негативни ефекти. Наиме, ССП је показао одређене негативне ефекте на билатералну размену, што је вероватно

последица неадекватних реакција на учлањење Хрватске у ЕУ, која представља важног спољнотрговинског партнера за Босну и Херцеговину. Такође, покривеност увоза извозом је изузетно ниска, само 22,7%, те ова држава остварује перманентан дефицит у спољнотрговинској размени пољопривредно-прехранбеним производима.

Генерални закључак јесте да Босна и Херцеговина остварује изузетно лоше резултате на међународном тржишту пољопривредно-прехранбених производа, а главни разлози лоше позиције овог сектора могу се сумирати у следећем (Вајрамовић, Николић, Вутковић, 2014):

- изразито неповољна структура пољопривредних газдинстава и одсуство ефикасних механизма који би спровели процес реструктурирања у циљу бољег остваривања економије обима;
- неадекватан менаџмент природним ресурсима, који подразумева велики проценат пољопривредног земљишта који се не обрађује, затим изузетно низак проценат наводњавања, као и одсуство заштите земљишта и систематског инвестирања у унапређење квалитета земљишта;
- низак степен модернизације и технолошког унапређења капацитета (укључујући и компетенције радне снаге), те јака зависност од увоза скоро свих инпута, опреме и технологије;
- лош приступ тржишту и ниска способност да се одговори на растуће потребе и очекивања потрошача (диверзификованост производње, квалитет и безбедност хране), што је последица лоше интеграције у прехранбеним ланцима;
- неадекватан социјални капитал и неразвијена инфраструктура, и
- неадекватан степен инвестирања.

7.2.3. Хрватска

Традиционални индекс откривених компаративних предности (RXA), као и његова логаритамска форма ($\ln RXA$), указују на постојање компаративних предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа из Хрватске (Табела 35). Када се у анализу укључи и увоз ових производа, резултати анализе показују да од 2013. не постоје компаративне предности ових производа, што је моменат прикључења Хрватске ЕУ. Прикључење ЕУ доводи до значајних променама у политици и свакако може имати утицај на спољнотрговинске токове, како позитивне уколико је држава адекватно припремљена за високо конкурентно тржиште ЕУ, или негативне уколико ова припрема изостане. Чињеница да је Хрватска постала пуноправна чланица ЕУ у моменту светске економске кризе, створила је одређене проблеме у адекватној припреми на механизме и политике ЕУ, управо због бројних проблема у

прехранбеним ланцима који су настали у прошлости, а у предприступном периоду нису у потпуности решени. Хрватску такође карактерише неповољна структура пољопривредних газдинстава где доминирају мала газдинства са којима је тешко остваривати економију обима, а лоше је и удруживање самих произвођача. Такође, пољопривредну производњу у Хрватској карактерише и лоше управљање ризиком, висок утицај климатских услова на пољопривредну производњу, као и лоша тржишна инфраструктура (Mikuš, 2014).

Табела 35: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Хрватској у периоду 2005-2016. године

	RXA >1	RTA >0	ln RXA >0	RC >0
2005.	1,54	0,29	0,43	0,21
2006.	1,76	0,46	0,57	0,30
2007.	1,55	0,36	0,44	0,26
2008.	1,36	0,20	0,31	0,16
2009.	1,58	0,29	0,46	0,20
2010.	1,50	0,07	0,41	0,05
2011.	1,50	0,04	0,41	0,03
2012.	1,60	0,04	0,47	0,02
2013.	1,52	-0,07	0,42	-0,05
2014.	1,53	-0,11	0,42	-0,07
2015.	1,59	-0,02	0,46	-0,01
2016.	1,61	0,08	0,47	0,05
Аритметичка средина	1,55	0,14	0,44	0,10
Коефицијент варијације	5,9%	134,7%	13,5%	130,6%
<i>Корелациона анализа</i>				
	RXA	RTA	ln RXA	RC
RXA	1			
RTA	0,353314602	1		
ln RXA	0,998646884	0,328820401	1	
RC	0,294193036	0,997351268	0,269865	1

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Што се тиче анализе компаративних предности по појединим секторима и одсецима пољопривредно-прехранбених производа у Хрватској (Табела 36), уочава се да највеће компаративне предности на међународном тржишту остварује сектор пића и дувана, а значајан ниво компаративних предности такође имају и одсеци: разни производи за храну и прерађевине, рибе, љускари, мекушци и прерађевине од њих, шећер, производи од шећера и мед, као и житарице и производи на бази житарица. На међународном тржишту најлошије компаративне предности остварују одсеци поврћа и воћа, као и меса и прерађевина од меса.

Табела 36: Индекс откривених компаративних предности (*LFI*) пољопривредно-прехрамбених производа у Хрватској по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	0,29	0,86	0,57	0,16	0,45	-0,19	-0,29	-0,01	-0,51	-0,59	-0,41	0,01
00 Живе животиње	-0,26	-0,26	-0,18	-0,17	-0,28	-0,24	-0,15	-0,06	0,00	0,01	-0,06	0,02
01 Месо и прераде од меса	-0,17	-0,13	-0,11	-0,09	-0,17	-0,19	-0,20	-0,28	-0,33	-0,49	-0,44	-0,38
02 Млечни производи и јаја	0,00	0,01	0,03	0,02	0,06	-0,05	-0,07	-0,06	-0,24	-0,27	-0,23	-0,21
03 Рибе, љускарци, мекушци и прерађевине од њих	0,30	0,46	0,34	0,26	0,48	0,30	0,37	0,33	0,40	0,38	0,44	0,38
04 Житарице и производи на бази житарица	-0,06	0,09	0,27	0,03	0,40	0,25	0,09	0,37	0,27	0,13	0,27	0,34
05 Поврће и воће	-0,45	-0,46	-0,42	-0,41	-0,53	-0,58	-0,56	-0,53	-0,66	-0,60	-0,65	-0,59
06 Шећер, производи од шећера и мед	0,51	0,44	0,53	0,40	0,41	0,41	0,38	0,38	0,15	0,22	0,13	0,34
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	0,15	0,40	-0,03	-0,06	-0,12	-0,20	-0,23	-0,26	-0,25	-0,20	-0,15	-0,09
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	-0,11	-0,10	-0,14	-0,13	-0,23	-0,22	-0,22	-0,25	-0,27	-0,17	-0,11	-0,17
09 Разни производи за храну и прерађевине	0,38	0,40	0,27	0,31	0,45	0,34	0,29	0,35	0,43	0,41	0,39	0,38
1 ПИЋА И ДУВАН	0,65	0,54	0,50	0,48	0,59	0,56	0,41	0,43	0,36	0,25	0,16	0,19
11 Пића	0,09	0,13	0,13	0,21	0,27	0,23	0,21	0,27	0,21	0,16	0,14	0,12
12 Дуван и производи од дувана	0,57	0,41	0,37	0,28	0,32	0,33	0,20	0,17	0,15	0,09	0,03	0,07
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	-0,08	-0,06	0,01	0,06	0,15	0,08	0,22	0,22	0,28	0,18	0,36	0,34
21 Коже и крзно, сирови	0,03	0,04	0,05	0,05	0,05	0,08	0,08	0,07	0,09	0,07	0,06	0,07
22 Уљано семење и уљани плодови	0,01	0,00	0,05	0,09	0,21	0,13	0,25	0,25	0,27	0,19	0,36	0,33
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	-0,01	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
29 Животињске и биљне сирове материје	-0,11	-0,09	-0,09	-0,09	-0,11	-0,12	-0,10	-0,11	-0,08	-0,08	-0,07	-0,06
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	-0,03	-0,03	-0,03	-0,06	-0,06	-0,07	-0,13	-0,25	-0,21	-0,15	-0,13	-0,05
41 Животињска уља и масти	-0,01	-0,01	0,00	0,00	-0,01	0,00	0,00	-0,01	-0,01	0,00	0,00	0,00
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	-0,01	-0,03	-0,02	-0,05	-0,05	-0,06	-0,12	-0,24	-0,21	-0,15	-0,14	-0,06
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	-0,01	0,00	0,00	0,00	-0,01	0,00	-0,01	0,00	0,00	0,01	0,01	0,02

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Иако не остварује највиши ниво компаративних предности у извозу пољопривредно-прехрамбених производа у регионалним оквирима, Хрватска има

добре предиспозиције за унапређење своје позиције на међународном тржишту. Наиме, Хрватска је једина земља Западног Балкана која је чланица ЕУ, а анализирани, како производне, тако и извозне перформансе пољопривредно-прехранбених производа, су јој на значајно вишем нивоу од других земаља овог региона. Додатно, анализом ефеката либерализације установљено је да је дошло до статистички значајног раста спољнотрговинске размене под утицајем отварања граница, те је интензивирана размена и са земљама ЕУ и са земљама ЦЕФТЕ. Уочљиво је да Хрватска постиже боље компаративне предности пољопривредно-прехранбених производа у извозу на тржиште ЕУ, него што је то случај са земљама ЦЕФТЕ, иако је у размени са земљама ЕУ присутан дефицит.

7.2.4. БЈР Македонија

Динамика кретања различитих показатеља компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у БЈР Македонији сагледана је различитим модификованим индексима откривених компаративних предности (Табела 36), а може се уочити да сви показатељи указују на значајне компаративне предности овог сектора на међународном тржишту. Такође, корелациона анализа између различитих индикатора компаративних предности указује на високу конзистентност различитих показатеља, а веће варијације током анализираног периода уочавају се код показатеља *RTA* и *RC*.

Претходним анализама је установљено да је БЈР Македонија имала највећу стопу раста вредности пољопривредне производње у анализираном периоду (Графикон 13), као и да су анализирани производне перформансе на нивоу просека за регион Западног Балкана (Графикон 18 и 20). Слична ситуација је и са извозним перформансама, па су оне на нивоу просека за регион, али драстично ниже него у земљама ЕУ. Спољнотрговинска либерализација имала је значајне ефекте на интензификацију спољнотрговинске размене, а уочава се негативан ефекат у ССП-а на извоз, што је практично довело до повећања трговинског дефицита у размени пољопривредно-прехранбених производа са земљама ЕУ. Разлог овоме јесте пад извоза ових производа у Грчку, као суседној земљи са којом БЈР Македонија обавља значајан део размене овим производима.

Оно што је очигледно за БЈР Македонију јесте изразито неповољна извозна структура, која је последица производне структуре у којој доминирају биљни производи са скоро 80% (Графикон 15). Извоз пољопривредно-прехранбених производа из БЈР Македоније је сконцентрисан на неколико главних производа, из одсека воће и поврће, пића, као и дувана и производи од дувана.

Табела 37: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у БЈР Македонији у периоду 2005-2016. године

	RXA >1	RTA >0	ln RXA >0	RC >0
2005.	2,41	0,53	0,88	0,25
2006.	2,50	0,68	0,92	0,32
2007.	2,03	0,32	0,71	0,17
2008.	2,19	0,64	0,78	0,34
2009.	2,24	0,56	0,81	0,29
2010.	2,15	0,45	0,77	0,23
2011.	1,84	0,28	0,61	0,16
2012.	1,88	0,17	0,63	0,09
2013.	1,91	0,26	0,64	0,15
2014.	1,55	0,12	0,44	0,08
2015.	1,40	-0,03	0,33	-0,02
2016.	1,37	0,03	0,31	0,02
Аритметичка средина	1,95	0,33	0,65	0,17
Коефицијент варијације	19,0%	71,4%	30,6%	66,9%
<i>Корелациона анализа</i>				
	RXA	RTA	ln RXA	RC
RXA	1			
RTA	0,951297	1		
ln RXA	0,996097677	0,942501787	1	
RC	0,92618654	0,991972476	0,926289	1

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Анализирајући тенденције у компаративним предностима пољопривредно-прехранбених производа БЈР Македонији у анализираном периоду (Табела 38) може се уочити највећи ниво компаративних предности поседује сектор пића и дувана, а истичу се и компаративне предности поврћа и воћа. Најгоре позиције на међународном тржишту, односно најнижи ниво компаративних предности, остварују производи који су сврстани у одсек месо и прерађевине од меса, као и одсек кафа, чај, какао, зачини и производи од њих.

Из домена пољопривредно-прехранбених производа по нивоу остварених компаративних предности нарочито се истиче одсек дувана и производа од дувана. Наиме, дукан је једна од најзначајнијих пољопривредних култура и представља значајан извор доходака великом броју пољопривредних газдинстава, велики извор јавних прихода, као и важан део извоза пољопривредно-прехранбених производа, те су и претходна истраживања конкурентности показала да је ниво конкурентности ових производа на значајно вишем нивоу од држава у региону (Tuna, Georgiev, Naska, 2013).

Табела 38: Индекс откривених компаративних предности (*LFI*) пољопривредно-прехранбених производа у БЈР Македонији по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	-1,16	-0,88	-1,16	-0,11	-0,26	-0,19	-0,58	-0,94	-0,84	-0,76	-0,97	-0,87
00 Живе животиње	-0,02	-0,03	-0,01	0,03	0,09	0,05	0,03	0,02	0,01	-0,01	0,01	-0,02
01 Месо и прераде од меса	-0,85	-0,78	-0,75	-0,45	-0,66	-0,56	-0,58	-0,70	-0,81	-0,69	-0,75	-0,68
02 Млечни производи и јаја	-0,21	-0,25	-0,24	-0,18	-0,27	-0,27	-0,26	-0,27	-0,32	-0,26	-0,23	-0,27
03 Рибе, љускарци, мекушци и прерађевине од њих	-0,06	-0,09	-0,09	-0,04	-0,05	-0,05	-0,07	-0,08	-0,10	-0,12	-0,15	-0,14
04 Житарице и производи на бази житарица	-0,37	-0,13	-0,45	-0,21	-0,01	-0,01	-0,07	-0,15	0,05	0,04	0,05	0,12
05 Поврће и воће	1,39	1,58	1,45	1,53	1,77	1,96	1,56	1,50	1,56	1,41	1,31	1,27
06 Шећер, производи од шећера и мед	-0,18	-0,31	-0,25	-0,15	-0,24	-0,37	-0,35	-0,34	-0,28	-0,22	-0,22	-0,26
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	-0,38	-0,36	-0,31	-0,24	-0,38	-0,39	-0,37	-0,41	-0,40	-0,37	-0,42	-0,41
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	-0,22	-0,19	-0,20	-0,18	-0,21	-0,21	-0,16	-0,18	-0,22	-0,24	-0,26	-0,17
09 Разни производи за храну и прерађевине	-0,25	-0,32	-0,31	-0,22	-0,31	-0,34	-0,32	-0,32	-0,32	-0,30	-0,30	-0,31
1 ПИЋА И ДУВАН	3,33	3,40	2,60	2,52	2,86	2,35	2,03	2,26	2,46	1,69	1,23	1,41
11 Пића	1,19	1,36	1,20	1,11	1,15	0,83	0,60	0,80	0,70	0,50	0,31	0,39
12 Дуван и производи од дувана	2,14	2,04	1,39	1,41	1,71	1,52	1,43	1,45	1,76	1,19	0,92	1,02
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	-0,11	-0,09	-0,07	-0,06	-0,15	-0,08	-0,02	0,00	0,00	-0,08	-0,08	-0,06
21 Коже и крзно, сирови	0,07	0,08	0,07	0,05	0,04	0,06	0,07	0,09	0,09	0,05	0,04	0,04
22 Уљано семење и уљани плодови	-0,09	-0,07	-0,06	-0,06	-0,07	-0,06	-0,03	-0,04	-0,06	-0,07	-0,09	-0,10
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	-0,06	-0,08	-0,06	-0,03	-0,03	-0,01	0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01
29 Животињске и биљне сирове материје	-0,02	-0,01	-0,02	-0,03	-0,08	-0,06	-0,06	-0,04	-0,03	-0,06	-0,02	0,02
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	-0,37	-0,34	-0,39	-0,34	-0,27	-0,29	-0,32	-0,39	-0,38	-0,25	-0,22	-0,22
41 Животињска уља и масти	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	-0,33	-0,31	-0,36	-0,31	-0,22	-0,23	-0,28	-0,35	-0,35	-0,22	-0,19	-0,19
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	-0,03	-0,02	-0,02	-0,02	-0,04	-0,04	-0,03	-0,03	-0,02	-0,02	-0,03	-0,02

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Уочљиво је да се виши ниво компаративних предности остварује у извозу пољопривредно-прехранбених производа из БЈР Македоније у државе ЕУ

(Графикон 36), међутим са тенденцијом изразитог пада, што је последица постигнуте либерализације на увозној страни, односно примене ССП-а. Анализирано стање у домену производње пољопривредно-прехранбених производа у БЈР Македонији, као и њихових шанси на међународном тржишту, намећу закључак да је потребно напоре усмерити ка развоју и модернизацији овог сектора, односно у структурне промене у читавом прехранбеном ланцу, али и интензификацију саме производње кроз подстицање сточарске производње.

7.2.5. Црна Гора

Индекс откритених компаративних предности који у обзир узима само извозну страну RXA , као и његова логаритмована форма ($\ln RXA$), указују на постојање компаративних предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа из Црне Горе на међународно тржиште (Табела 39). Када се у анализу укључи и увоз ових производа, резултати анализе показују да не постоје компаративне предности ових производа у целокупном анализираном периоду. Такође, корелациона анализа између различитих индикатора компаративних предности указује на високу конзистентност различитих показатеља.

Црна Гора је веома зависна од увоза пољопривредно-прехранбених производа, имајући у виду скромне производне капацитете којима располаже. Уочљив је изразит дефицит код ових производа, а покривеност увоза извозом износила је само 14,4% (Графикон 4) и убедљиво је најнижа у читавом региону Западног Балкана. Највећи обим размене пољопривредно-прехранбеним производима Црна Гора обавља са земљама ЦЕФТЕ, што није карактеристично за остале земље региона у којима у спољнотрговинској размени доминирају државе ЕУ, а управо на тржишту земаља ЦЕФТЕ Црна Гора остварује најнижи ниво компаративних предности.

Резултати оцене гравитационих модела (Поглавље 6) показују да је ЦЕФТА споразум имао позитиван и значајан ефекат на интензификацију размене пољопривредно-прехранбених производа са земљама региона, али интензификација није утицала на постизање виших нивоа компаративних предности ових производа на тржишту региона ЦЕФТЕ које су изразито неповољне (Графикон 36). ССП није статистички значајно утицао на промену спољнотрговинске размене са земљама ЕУ, а тржиште ЕУ свакако и у структури извоза и увоза има значајно мањи удео, него што је то случај са земљама ЦЕФТЕ:

Табела 39: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Црној Гори у периоду 2005-2016. године

	RXA >1	RTA >0	ln RXA >0	RC >0
2005.	1,39	-0,97	0,33	-0,53
2006.	1,29	-0,85	0,25	-0,51
2007.	1,42	-0,87	0,35	-0,48
2008.	1,86	-1,07	0,62	-0,45
2009.	1,98	-1,26	0,68	-0,49
2010.	1,60	-1,48	0,47	-0,65
2011.	2,15	-0,99	0,76	-0,38
2012.	2,02	-1,20	0,71	-0,46
2013.	3,47	0,16	1,24	0,05
2014.	2,11	-0,89	0,75	-0,35
2015.	1,89	-0,84	0,63	-0,37
2016.	1,39	-0,97	0,33	-0,53
Аритметичка средина	1,93	-0,93	0,62	-0,42
Коефицијент варијације	41,2%	-51,2%	51,1%	-49,3%
<i>Корелациона анализа</i>				
	RXA	RTA	ln RXA	RC
RXA	1			
RTA	0,712806336	1		
ln RXA	0,983554716	0,601014652	1	
RC	0,905299571	0,924458061	0,849675	1

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Сагледавајући индексе откривених компаративних предности за поједине секторе и одсеке у Црној Гори (Табела 40), може се приметити да већина не показује компаративне предности на међународном тржишту. Одсеци који остварују задовољавајући ниво компаративних предности у целокупном анализираном периоду јесу одсек пића, као и одсек коже и крзно. Највећи негативан индекс откривених компаративних предности имају одсеци млечни производи и јаја, житарице и производи на бази житарица, као и месо и прерађевине од меса.

Табела 40: Индекс откривених компаративних предности (*LF*) пољопривредно-прехранбених производа у Црној Гори по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	-3,34	-2,63	-2,20	-3,02	-3,41	-4,19	-3,34	-3,73	-1,11	-3,09	-2,51
00 Живе животиње	-0,12	-0,06	-0,15	-0,24	-0,37	-0,44	-0,37	-0,37	-0,30	-0,32	-0,22
01 Месо и прераде од меса	-0,80	-0,51	-0,47	-0,65	-0,84	-0,92	-0,76	-0,82	1,48	-0,44	-0,33
02 Млечни производи и јаја	-0,61	-0,45	-0,41	-0,57	-0,68	-0,81	-0,73	-0,72	-0,68	-0,62	-0,54
03 Рибе, љускарци, мекушци и прерађевине од њих	-0,09	-0,09	-0,07	-0,04	-0,12	-0,17	-0,17	-0,21	-0,19	-0,19	-0,18
04 Житарице и производи на бази житарица	-0,56	-0,51	-0,45	-0,53	-0,57	-0,72	-0,44	-0,58	-0,51	-0,38	-0,13
05 Поврће и воће	0,04	-0,07	0,04	0,05	0,22	0,00	-0,01	-0,02	-0,05	-0,21	-0,18
06 Шећер, производи од шећера и мед	-0,22	-0,15	-0,09	-0,12	-0,14	-0,19	-0,18	-0,18	-0,14	-0,13	-0,13
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	-0,49	-0,38	-0,30	-0,57	-0,54	-0,57	-0,25	-0,24	-0,13	-0,13	-0,26
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	-0,19	-0,18	-0,13	-0,14	-0,22	-0,28	-0,28	-0,27	-0,23	-0,23	-0,17
09 Разни производи за храну и прерађевине	-0,31	-0,23	-0,16	-0,22	-0,15	-0,08	-0,16	-0,33	-0,35	-0,44	-0,37
1 ПИЋА И ДУВАН	0,94	0,79	0,69	0,94	0,70	0,48	0,95	0,82	1,04	1,21	0,84
11 Пића	1,04	0,93	0,86	1,18	0,99	0,71	0,95	0,59	0,75	0,94	0,82
12 Дуван и производи од дувана	-0,10	-0,13	-0,17	-0,24	-0,28	-0,23	-0,01	0,23	0,29	0,28	0,02
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	0,25	0,17	0,09	0,13	0,27	0,24	0,44	0,37	0,30	0,18	0,18
21 Коже и крзно, сирови	0,30	0,22	0,13	0,18	0,34	0,33	0,50	0,42	0,37	0,26	0,21
22 Уљано семење и уљани плодови	-0,01	0,00	0,00	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,02
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
29 Животињске и биљне сирове материје	-0,04	-0,04	-0,04	-0,05	-0,06	-0,08	-0,06	-0,05	-0,07	-0,07	-0,02
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	-0,21	-0,13	-0,13	-0,16	-0,10	-0,16	0,00	-0,06	0,27	-0,14	-0,12
41 Животињска уља и масти	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,02	0,03	0,04	0,23	0,02	0,02
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	-0,19	-0,12	-0,13	-0,16	-0,12	-0,17	-0,06	-0,11	0,04	-0,16	-0,14
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	-0,01	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,02	0,00	0,00	0,00

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

7.2.6. Албанија

Анализа модификованих индекса откривених компаративних предности (Табела 41) показује да само традиционални индекс откривених компаративних предности ($RXA=RCА$) у појединим годинама показује задовољавајући ниво компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа на међународном тржишту, док индекси који у обзир узимају и увозну страну не указују на постајање компаративних предности овог сектора Албаније на међународном тржишту, чиме су откривене компаративне предности у извозу пољопривредно-прехранбених производа на међународно тржиште практично најлошије у оквиру региона Западног Балкана.

Табела 41: Модификовани индекси откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа у Албанији у периоду 2005-2016. године

	RXA >1	RTA >0	ln RXA >0	RC >0
2005.	1,29	-1,19	0,26	-0,65
2006.	1,35	-1,30	0,30	-0,68
2007.	1,17	-1,19	0,15	-0,70
2008.	0,96	-1,31	-0,04	-0,86
2009.	0,96	-1,15	-0,04	-0,79
2010.	0,82	-1,58	-0,20	-1,07
2011.	0,80	-1,37	-0,23	-1,00
2012.	0,82	-1,44	-0,20	-1,02
2013.	0,79	-1,47	-0,24	-1,05
2014.	0,49	-0,79	-0,71	-0,96
2015.	0,88	-0,86	-0,13	-0,68
2016.	1,15	-0,50	0,14	-0,36
Аритметичка средина	0,96	-1,18	-0,08	-0,82
Коефицијент варијације	25,6%	-26,7%	-353,1%	-26,0%
<i>Корелациона анализа</i>				
	RXA	RTA	ln RXA	RC
RXA	1			
RTA	0,048587623	1		
ln RXA	0,984744853	-0,016920722	1	
RC	0,711776736	0,726884011	0,673988	1

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Сагледавајући индексе откривених компаративних предности за поједине секторе и одсеке у Албанији (Табела 42), уочава се да већина нема компаративне предности на међународном тржишту. Изузетак су одсеци: рибе, љускари, мекушци и прерађевине од њих, затим животињске и биљне сирове материје, као и одсек коже и крзно.

Највећи негативан индекс откривених компаративних предности имају одсеци житарица и производа на бази житарица, пића, као и одсек месо и прерађевине од меса.

Табела 42: Индекс откривених компаративних предности (*LFI*) пољопривредно-прехранбених производа у Албанији по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	-2,90	-2,92	-2,82	-2,67	-2,16	-3,25	-3,27	-3,47	-3,94	-2,36	-2,59	-1,34
00 Живе животиње	-0,09	-0,21	-0,23	-0,24	-0,26	-0,27	-0,21	-0,23	-0,25	-0,23	-0,25	-0,18
01 Месо и прераде од меса	-0,52	-0,43	-0,42	-0,44	-0,37	-0,60	-0,53	-0,52	-0,61	-0,39	-0,44	-0,33
02 Млечни производи и јаја	-0,15	-0,18	-0,09	-0,08	-0,12	-0,15	-0,17	-0,14	-0,24	-0,15	-0,19	-0,15
03 Рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих	0,70	0,81	0,46	0,54	0,75	0,65	0,50	0,52	0,46	0,44	0,52	0,95
04 Житарице и производи на бази житарица	-1,30	-1,27	-1,31	-1,30	-1,05	-1,40	-1,53	-1,60	-1,76	-1,11	-1,32	-1,09
05 Поврће и воће	-0,85	-0,79	-0,60	-0,43	-0,41	-0,52	-0,26	-0,26	-0,20	-0,03	0,38	0,72
06 Шећер, производи од шећера и мед	-0,31	-0,38	-0,23	-0,28	-0,21	-0,31	-0,37	-0,41	-0,38	-0,25	-0,31	-0,32
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	-0,12	-0,18	-0,15	-0,16	-0,19	-0,27	-0,30	-0,36	-0,41	-0,31	-0,43	-0,41
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	-0,04	-0,06	-0,03	-0,05	-0,05	-0,07	-0,09	-0,12	-0,15	-0,11	-0,20	-0,20
09 Разни производи за храну и прерађевине	-0,22	-0,22	-0,21	-0,22	-0,24	-0,31	-0,31	-0,36	-0,40	-0,21	-0,36	-0,33
1 ПИЋА И ДУВАН	-0,41	-0,60	-0,47	-0,93	-1,04	-1,40	-1,17	-1,28	-1,41	-0,51	-0,82	-0,87
11 Пића	-0,08	-0,21	-0,23	-0,48	-0,53	-0,69	-0,67	-0,69	-0,73	-0,34	-0,58	-0,52
12 Дуван и производи од дувана	-0,32	-0,39	-0,24	-0,45	-0,51	-0,71	-0,50	-0,59	-0,67	-0,17	-0,24	-0,35
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	0,98	1,01	0,86	0,94	0,64	0,61	0,73	0,70	0,73	0,41	0,70	0,73
21 Коже и крзно, сирови	0,26	0,32	0,26	0,20	0,21	0,21	0,24	0,24	0,24	0,11	0,12	0,12
22 Уљано семење и уљани плодови	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,01	-0,01
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
29 Животињске и биљне сирове материје	0,72	0,68	0,60	0,74	0,43	0,40	0,50	0,46	0,49	0,30	0,59	0,62
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	-0,41	-0,39	-0,32	-0,45	-0,36	-0,41	-0,42	-0,44	-0,41	-0,30	-0,36	-0,24
41 Животињска уља и масти	-0,04	-0,03	-0,03	-0,03	-0,05	-0,04	-0,04	-0,04	-0,02	-0,01	-0,01	0,00
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	-0,37	-0,36	-0,29	-0,41	-0,30	-0,36	-0,38	-0,40	-0,39	-0,29	-0,34	-0,23
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	-0,01	0,00	0,00	0,00	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	0,00	0,00	0,00

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Разлог релативно лоших показатеља компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа Албаније треба тражити и у релативно слабирм извозним перформансама. Наиме, истраживање је показало да у региону Западног Балкана, Албанија остварује најниже вредности извоза пољопривредно-прехранбених производа по запосленом раднику у пољопривреди, као и по хектару пољопривредне површине (Поглавље 5). Разлог изузетног заостајања Албаније у извозним перформансама, последица је превасходно саме структуре пољопривредне производње, али и значајно лошијих парцијалних продуктивности пољопривреде које су присутне у овој земљи, а које су последица историјског наслеђа које је подразумевало колективизацију поседа, од чега се пољопривреда ове земље још увек опоравља.

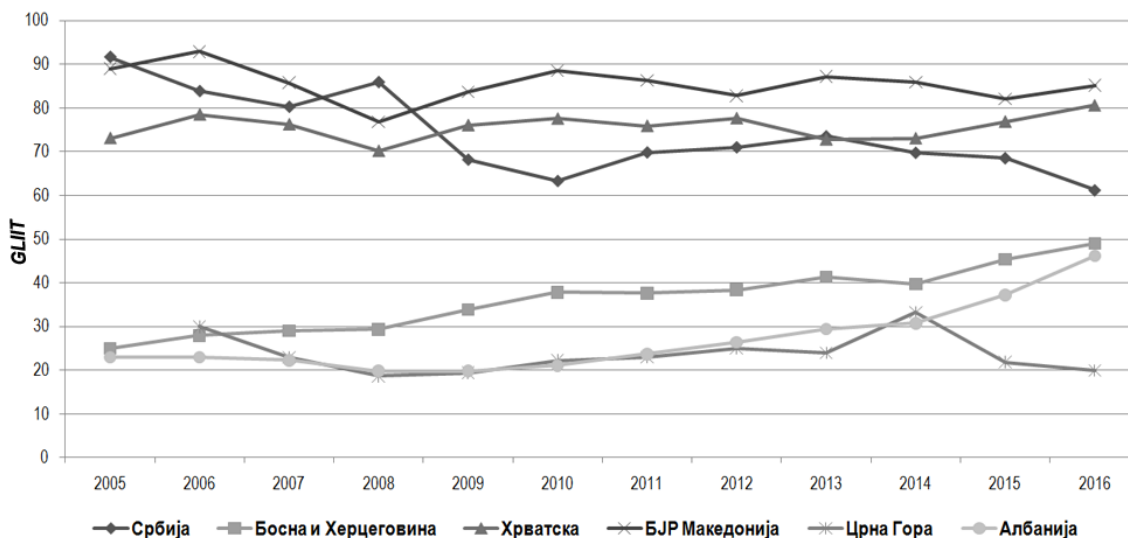
Постигнута либерализација тржишта утицала је на интензификацију размене и са земљама ЦЕФТЕ и са земљама ЕУ, а оно што се уочава јесте да је ниво откривених компаративних предности пољопривредно-прехранбених производа највиши на тржишту земаља ЕУ, док у земљама ЦЕФТЕ пољопривредно-прехранбени производи из Албаније не остварују компаративне предности. Разлог овоме треба тражити и у различитим историјским економским околностима које су годинама подразумевале затворено тржиште, а које су утицале и на нешто нижи ниво спољнотрговинске размене међу овим земљама.

7.3. Индекс интра-индустријске специјализације пољопривредно-прехранбених производа

Како би се анализирао ниво специјализације у интра-индустријској размени како на светском, тако и на тржишту земаља ЕУ и земаља ЦЕФТЕ, сагледане су вредности индекса интра-индустријске размене за пољопривредно-прехранбене производе земаља Западног Балкана у периоду од 2005-2016. године (Графикон 37). Сагледавајући вредности индекса интра-индустријске размене може се закључити да преовладава интра-индустријска специјализација пољопривредно-прехранбених производа у свим земљама Западног Балкана. Високе вредности индекса интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа указују на специјализацију у спољнотрговинској размени, као и на висок ниво интеграције тржишта ових производа са светским тржиштем.

Графикон 37: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана

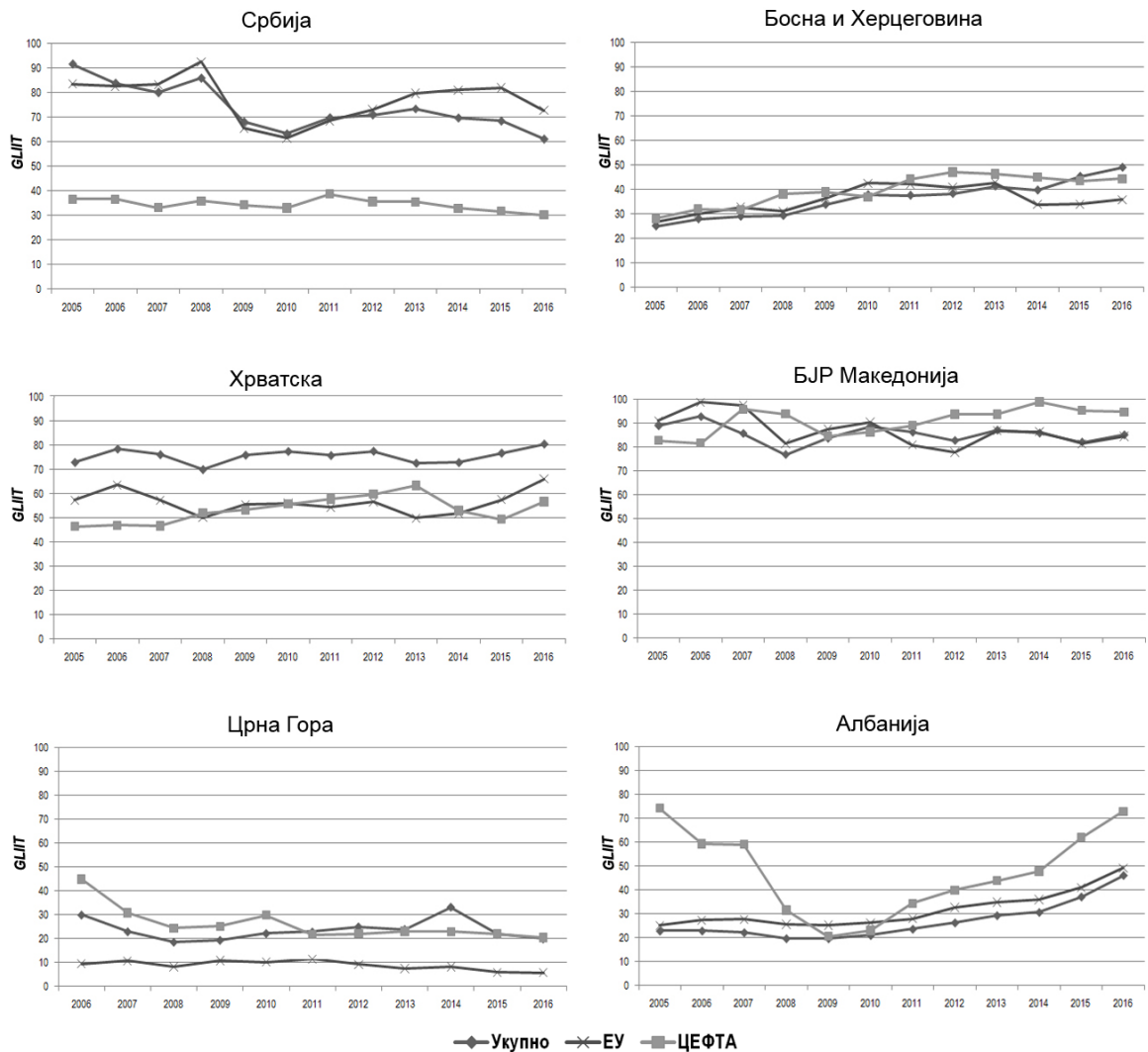

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Највећи ниво интеграције са међународним тржиштем, односно највећу вредност индекса интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа остварује БЈР Македонија, а следе је Хрватска и Србија. Ниво интеграције на знатно нижем нивоу, али ипак на нивоу значајне интра-индустријске размене изнад 15%, имају и тржишта пољопривредно-прехранбених производа Босне и Херцеговине и Албаније, у којима је и забележен највећи раст интегрисаности у анализираном периоду, док Црна Горе има најнижи ниво интегрисаности пољопривредно-прехранбених производа са међународним тржиштем.

Индекс интра-индустријске размене је рачунат за спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производима како са међународним тржиштем, тако и са главним трговинским партнерима – ЕУ и земљама ЦЕФТЕ (Графикон 38). Сагледавајући вредности индекса интра-индустријске размене може се закључити да преовладава интра-индустријска специјализација пољопривредно-прехранбених производа, и то како на светском тржишту, тако и на тржишту земаља ЕУ и земаља ЦЕФТА споразума. Висок степен интеграције са свим анализираним тржиштима уочљив је у БЈР Македонији, док је у Црној Гори најгора ситуација, па се чак са тржиштем ЕУ уочава да је степен интеграције нижи од 15%, што указује на интер-индустријску размену. Већи степен интегрисаности са тржиштем ЕУ уочљив је у Србији и Хрватској, односно у земљама Западног Балкана у којима се и остварује највећа вредност трговине пољопривредно-прехранбених производима. У свим осталим анализираним земљама, приметан је виши ниво интегрисаности са регионалним тржиштем (ЦЕФТА), од нивоа интегрисаности са ЕУ тржиштем.

Графикон 38: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана по главним спољнотрговинским партнерима

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Сагледавајући разлике у нивоу интеграције тржишта пољопривредно-прехранбених производа по појединим секторима и одсецима (Табела 43), уочава се да сектор сирових материја (сектор „2“) има највећи степен интегрисаности тржишта у готово свим анализираним земљама. Такође, истиче се и сектор пића и дувана (сектор „1“) чији производи су добро интегрисани са међународним тржиштем у свим земљама, осим у Албанији. Што се тиче сектора хране и живих животиња (сектор „0“), уочава се висок степен интегрисаности у Србији и Хрватској, док је најгора ситуација у Албанији. У већини земаља највећи степен интегрисаности из овог сектора има одсек поврћа и воћа.

Табела 43: Индекс интра-индустријске размене по секторима и одсецима пољопривредно-прехранбених производа у земљама Западног Балкана у периоду 2005-2016. године

СЕКТОР/ОДСЕК	Србија	Босна и Херцеговина	Хрватска	БЈР Македонија	Црна Гора	Албанија
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	70,88	34,30	71,65	65,59	14,32	0,00
00 Живе животиње	71,51	9,12	43,23	92,16	0,18	4,89
01 Месо и прераде од меса	87,33	37,87	49,20	35,06	20,88	5,70
02 Млечни производи и јаја	72,11	56,47	58,64	31,53	1,06	15,43
03 Рибе, љускарци, мекушци и прерађевине од њих	13,10	44,89	83,43	42,40	6,02	90,48
04 Житарице и производи на бази житарица	24,48	27,86	88,66	68,94	12,70	3,34
05 Поврће и воће	65,86	54,92	31,16	65,47	31,98	40,90
06 Шећер, производи од шећера и мед	38,30	46,94	87,79	31,47	4,85	1,08
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	58,83	18,02	61,24	30,31	11,97	7,86
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	81,44	18,85	46,52	7,15	1,79	19,52
09 Разни производи за храну и прерађевине	92,20	16,58	97,23	39,05	12,83	2,01
1 ПИЋА И ДУВАН	78,35	20,60	94,38	46,97	54,30	10,96
11 Пића	59,09	19,63	95,13	61,67	60,65	10,84
12 Дуван и производи од дувана	98,43	22,99	76,93	36,39	26,60	11,08
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	97,35	68,14	94,42	63,12	82,70	47,49
21 Коже и крзно, сирови	76,15	89,29	77,85	62,30	16,71	18,33
22 Уљано семење и уљани плодови	88,42	5,68	49,18	28,70	2,13	3,24
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	63,44	25,03	35,82	38,30	97,55	78,24
29 Животињске и биљне сирове материје	81,10	36,14	38,94	61,30	11,00	52,81
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	50,36	70,30	45,04	31,08	20,15	4,23
41 Животињска уља и масти	70,22	0,07	50,68	2,00	92,91	0,60
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	44,46	76,85	40,44	32,62	12,37	4,50
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	90,96	3,55	73,44	19,75	41,55	5,06
УКУПНО	72,49	36,95	75,71	81,40	23,62	26,87

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Анализа степена интегрисаности пољопривредно-прехранбених производа Србије са међународним тржиштем по појединим секторима и одсецима (Прилог 7) указује на то да је највећи степен интегрисаности у просеку бележио одсек дувана и производа од дувана (просек за анализирани период је 98,43%), а овај одсек бележи и највећи раст интегрисаности, по просечној годишњој стоји од чак 14%. Висок степен интегрисаности са међународним тржиштем могу се уочити и код одсека: разни производи за храну и прерађевине, животињске и биљне уља и масти, уљано семење и уљани плодови, као и месо и прераде од меса. У анализираном периоду највећи промене, односно раст интегрисаности тржишта уочљив је код одсека коже и крзно, дуван и производи од дувана, као и код одсека у који спадају робне групе: свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна. Најнижи ниво интеграције, а истовремено и једини одсек који има индекс интра-индустријске размене нижи од

15%, је одсек рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих, који само у последњој години бележи нешто значајнији степен интеграције.

Висок ниво интеграције, односно високе вредности индекса интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у **Босни и Херцеговини**, у анализираном периоду остварују одсеци коже и крзно, затим чврсте биљне масти и уља, као и одсеци из сектора „0“: млечни производи и јаја и поврће и воће (Прилог 8). Највећи раст интегрисаности тржишта пољопривредно-прехранбених производа Босне и Херцеговине са међународним тржиштем уочљив је код одсека месо и прераде од меса, као и одсека дувана и производи од дувана. Производи из одсека живих животиња, уљаног семења и уљаних плодова, животињских и биљних уља и масти, као и животињских уља и масти су изузетно лоше интегрисани са међународним тржиштем, с обзиром на то да је индекс интра-индустријске размене нижи од 15%.

Анализом индекса интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа **Хрватске** на међународном тржишту (Прилог 9), уочава се да су сви сектори и одсеци интегрисани са међународним тржиштем, односно преовладава интра-индустријски карактер размене. Са међународним тржиштем је у највећој мери интегрисан одсек разних производа за храну и прерађевине, а следе га одсеци пића, житарица и производа на бази житарица и одсек шећер, производи од шећера и мед. Највеће позитивне промене, односно највећи раст интегрисаности са међународним тржиштем бележи одсек живих животиња, док је приметан пад интегрисаности код одсека уљано семење и уљани плодови.

Највеће вредности индекса интра-индустријске размене у **БЈР Македонији** остварује одсек живих животиња, и он у просеку за анализирани период износи 92,16%, а овај одсек је имао и највећу стопу раста интегрисаности у посматраном периоду (Прилог 10). Одсеци који су најлошије интегрисани са међународним тржиштем, односно одсеци којима је у просеку за анализирани период индекс интра-индустријске размене мањи од 15% су одсеци сточне хране и животињских уља и масти.

Црна Гора бележи најгоре резултате од свих земаља Западног Балкана када је у питању интегрисаност размене пољопривредно-прехранбених производа са међународним тржиштем, па тако и велик број сектора и одсека у које се сврставају пољопривредно-прехранбени производи има индекс интра-индустријске размене нижи од 15% (Прилог 11). Са међународним тржиштем висок степен интеграције бележе робне групе свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна, као и одсеци животињска уља и масти, као и пића. Као што је већ и напоменуто, бројни одсеци у Црној Гори бележе ниске вредности индекса интра-индустријске размене, а најнижи

ниво интегрисаности уочљив је код одсека живе животиње и млечни производи и јаја.

Као и у случају Црне Горе, **Албанија** такође има релативно низак ниво интегрисаности пољопривредно-прехранбених производа са међународним тржиштем, те велик број одсека има индекс интра-индустријске размене мањи од 15% (Прилог 12). Највеће вредности индекса интра-индустријске размене у Албанији остварује одсек рибе, љускари, мекушци и прерађевине од њих, као и робне групе свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна. Уочава се да значајан раст интегрисаности са међународним тржиштем бележе поврће и воће. Одсеци који су најлошије интегрисани са међународним тржиштем су одсеци животињских уља и масти, као и шећер, производи од шећера и мед.

Закључна разматрања

У контексту постигнуте либерализације тржишта у земљама Западног Балкана, настале под утицајем актуелних међународних економских интеграција, односно склапањем преференцијалних трговинских споразума са земљама ЕУ, као и земљама региона (ЦЕФТА споразум), одиграле су се бројне промене у спољнотрговинској размени пољопривредно-прехрамбених производа. С обзиром на то да су ове земље у различитом степену напредовале у процесу прикључивања ЕУ, обим промена који се одиграо потписивањем ССП-а је различит, али неминовно је да је овај споразум значајно изменио интензитет, као и структуру спољнотрговинске размене пољопривредно-прехрамбених производа са земљама ЕУ. ЦЕФТА споразум допринео је бољој регионалној сарадњи у виду интензификације трговине пољопривредно-прехрамбених производа ових земаља, али истовремено је утицао и на боље припреме за чланство у ЕУ. Промене у домену трговине пољопривредно-прехрамбеним производима одигравају се у складу са постављеним правилима трговине од стране СТО, имајући у виду чињеницу да су већина земаља Западног Балкана чланице ове организације (само Србија и Босна и Херцеговина су у процесу преговора за чланство, док су остале земље чланице СТО).

Реформе привредног система у земљама Западног Балкана, као и прилагођавање тржишним привредама развијених европских земаља започете су крајем 20. века, а реформски процеси су напредовали различитим темпом у овим државама, имајући у виду чињеницу да су све ове земље наследиле бројне проблеме из периода централно-планске привреде. Наиме, развој привреде се у земљама Западног Балкана у пред-транзиционом периоду одвијао у условима бимодалне стратегије развоја, у којој је привилегован друштвени сектор, док је развој приватног сектора различитим методама био ограничаван. У оваквим привредним условима,

пољопривреду као изузетно важан део економије ових земаља, карактерише дуална производна структура у оквиру које су са једне стране постојали друштвени комбинати, а са друге стране индивидуална пољопривредна газдинства са полунатуралном производњом (изузев Албаније, где је највећи део обрадивих површина био у друштвеном власништву). Овакви привредни услови утицали су на спор развој пољопривреде, што се нарочито осетило у последњој деценији 20. века. Релевантност пољопривреде у привреди земаља Западног Балкана потврђују и основни макроекономски индикатори, односно релативно високо учешће запослених у пољопривреди, као и учешће пољопривреде у БДП-у. Такође, пољопривредно-прехранбени производи чини значајан део укупне спољнотрговинске размене у свим земаљама Западног Балкана. Буџетска подршка пољопривреди варира по појединим земаљама Западног Балкана, а највећи ниво подршке по хектару пољопривредне површине издваја се у Хрватској, док је најмање средстава по јединици површине издвајано у Албанији и Босни и Херцеговини. Структура подршке се значајно разликује од структуре у ЕУ, директна плаћања су доминантан вид подршке у већини ових земаља, али је форма у којој се исплаћују различита по појединим земаљама.

Реформа пољопривредне политике се у земаљама Западног Балкана спроводи у складу са текућим процесима међународних економских интеграција, имајући у виду чињеницу да у моменту када земља приступи ЕУ, њена пољопривредна политика мора бити компатибилна са ЗПП-ом. ЗПП ЕУ настала је половином прошлог века са циљем обезбеђења самодовољности у пољопривредно-прехранбеним производима, унапређења продуктивности пољопривреде, као и обезбеђења адекватног животног стандарда руралне популације. Од свог настанка ЗПП је бројним реформским решењима значајно изменила своју физиономију, а новије реформе усмерене су ка јачању тржишне оријентације и смањењу тржишних дисторзија, јачању подршке руралном развоју и ревизији дела тржишне подршке. Земље Западног Балкана, с обзиром на њихов стратешки циљ који се огледа у учлањењу у ЕУ, морају перманентно вршити хармонизацију прописа у домену пољопривредне политике, како би мере и механизми који се примењују у овим државама били у складу са ЗПП-ом. У том смислу, веома је битно свестрано сагледати захтевана прилагођавања, с обзиром на то да ће низак ниво парцијалних продуктивности пољопривреде, неадекватна структура поседа са поприлично неповољном ресурсном структуром, као и низак технолошки ниво у прерађивачкој индустрији, значајно отежати приступ тржишту ЕУ. Предприступни фондови ЕУ су конципирани тако да омогуће потпуну хармонизацију пољопривредне политике са ЗПП-ом. Пета компонента предприступних ИПА фондова односи се управо на подршку руралном развоју земаља кандидата за чланство у ЕУ (ИПАРД фондови), а приступ овим фондовима за период 2007-2013. године имале су Хрватска и БЈР Македонија (програмски период ИПАРД 1). Искуство ових земаља показује да је овај програм био само делимично ефикасан, с обзиром да ни Хрватска, ни БЈР Македонија нису успеле да повуку сва средства која су има била намењена. ИПАРД 2

(за програмски период 2014-2020. године) је у току, али и повлачење средстава из овог фонда тече успорено у свим земљама које му имају приступ.

Компаративна анализа производних перформанси пољопривреде у земљама Западног Балкана показује да у последњих десетак година ове земље имају значајно слабије производне перформансе од земаља ЕУ. Највећи јаз присутан је код односа вредности пољопривредне производње и броја ангажованих радника у пољопривреди, односно код продуктивности рада. Ова дискрепанца условљена је у великој мери неадекватном структуром пољопривредне производње, односно доминацијом релативно екстензивне биљне производње, док је удео сточарске производње, која представља генератор интензивности пољопривреде, релативно низак. Поред ниске продуктивности рада, у земљама Западног Балкана уочљива је и неадекватна ресурсна структура, што је последица доминирања породичних пољопривредних газдинстава мале величине. Јаз је присутан и код продуктивности земљишта, али је он мање изражен, него што је то случај код продуктивности рада. Потенцијални утицај на измену производне структуре, у правцу раста интензивности саме пољопривредне производње, а што би за последицу имало раст парцијалних продуктивности пољопривреде, могућ је кроз измену мера и механизма националних пољопривредних политика, као и њихово прилагођавање ЗПП-у. Додатни проблем на овом путу за земље Западног Балкана представљају и значајно нижи приноси који су присутни код свих ових земаља, као и врло низак ниво произвођачких цена пољопривредних производа, што драстично ограничава постизање виших нивоа конкурентности ових производа на међународном тржишту. Са аспекта прехранбене сигурности, све земље Западног Балкана имају задовољавајући ниво прехранбене сигурности, међутим и овде је приметно заостајање за земљама ЕУ, те се све земље Западног Балкана налазе у доњем делу лествице у оквиру рангирања са земљама ЕУ према прехранбеној сигурности.

У домену спољнотрговинске размене, у свим земљама Западног Балкана дошло је до интензификације размене пољопривредно-прехранбених производа, али и до делимичне промене оријентације размене. У свим земљама Западног Балкана присутан је раст извоза пољопривредно-прехранбених производа, а анализом географске алокације извоза уочљиво је да је највећи део ових производа пласиран у земље ЕУ, а следе је земље ЦЕФТЕ. И на страни увоза ситуација је веома слична; бележи се раст увоза пољопривредно-прехранбених производа у свим земљама Западног Балкана, а земље ЕУ су доминантно увозно тржиште. Земље Западног Балкана остварују негативан биланс у размени пољопривредно-прехранбеним производима, осим Србије у којој је присутан суфицит у размени овим производима, који у анализираном периоду има тенденцију раста. У светлу сагледавања позиција пољопривредно-прехранбених производа на међународном тржишту, уочава се да структура извоза није нарочито повољна, имајући у виду чињеницу да велики проценат извоза чине биљни производи нижег степена прераде, житарице и воће и поврће, док је удео производа сточарства неадекватан. У

том смислу, неопходно је технолошко прилагођавање у сточарској производњи, како би се достигао већи ниво ефикасности у производњи, а што би за резултате имало постизање вишег нивоа конкурентности на међународном тржишту.

Резултатима економетријског истраживања сагледан је утицај постигнуте либерализације трговине пољопривредно-прехранбених производа на трговинске токове у земљама Западног Балкана применом две форме гравитационог модела. Резултати оцењеног модела извоза пољопривредно-прехранбених производа указују на значајан раст извоза са променом тражње, као и на значајан и негативан утицај раздаљине између земаља, те значајан и позитиван утицај заједничке државне границе на извоз ових производа. Регионална интеграција, оличена ЦЕФТА споразумом, различито је допринела интензификацији извоза пољопривредно-прехранбених производа у овим земљама. Највећи утицај на интензификацију извоза пољопривредно-прехранбених производа ЦЕФТА споразум остварио је у Хрватској, а такође је и у свима осталим земљама овај споразум значајно и позитивно утицао на раст извоза пољопривредно-прехранбених производа. ССП је имао значајан и позитиван допринос када је реч о извозу пољопривредно-прехранбених производа у Албанији, Србији и Хрватској, док у осталим земљама није показан статистички сигнификантан утицај ССП-а на извоз ових производа. Резултатима оцене модела билатералне размене указано је на значајан утицај раста тражње на интензификацију билатералне размене пољопривредно-прехранбеним производима са анализираним спољнотрговинским партнерима, као и на значајан и позитиван утицај раста економске активности, апроксимиране путем БДП-а и БДП-а по глави становника земље извознице, на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа у овим земљама. Као што је случај и код оцењеног модела извоза пољопривредно-прехранбених производа, и у оцењеном моделу билатералне размене, раздаљина је имала значајан и негативан утицај на билатералну размену, док је заједничка граница имала значајан и позитиван утицај на билатералну размену пољопривредно-прехранбених производа. Ефекат ЦЕФТА споразума на билатералну размену је значајан и позитиван у свим земљама Западног Балкана, осим Босне и Херцеговине. Најјачи утицај овај споразум је имао на интензификацију билатералне размене Хрватске, а у односу на анализирани гравитациони модел извоза, уочљив је слабији утицај ЦЕФТА споразума у моделу билатералне размене. Што се тиче утицаја ССП-а у оцењеном моделу билатералне размене, уочљив је значајан и позитиван утицај на спољнотрговинске токове пољопривредно-прехранбених производа у Хрватској, Србији, Албанији и БЈР Македонији.

Резултати економетријског истраживања јасно указују на јачи утицај ЦЕФТА споразума на интензификацију размене пољопривредно-прехранбеним производима, него што је то случај са ССП-ом. Земље Западног Балкана су природни трговински партнери, имајући у виду чињеницу да је већина ових земаља била део јединственог тржишта СФРЈ, те се значајне користи могу остварити

поновном интеграцијом тржишта која је успостављена ЦЕФТА споразумом. Такође, земље Западног Балкана представљају економије сличног степена економског развоја, односно сличног нивоа конкурентности, те је пласман пољопривредно-прехрамбених производа лакши него пласман на много захтевније тржиште ЕУ. Тржиште ЕУ је изузетно захтевно по питању стандарда квалитета, али је тешко постићи и одговарајући квантитет и стабилност понуде за ово тржиште. Управо због тога, напори у земљама Западног Балкана морају бити усмерени ка интеграцији самих произвођача, али и испуњавању захтеваних стандарда од стране овог тржишта, те подстицање извоза пољопривредно-прехрамбених производа веће вредности. На овај начин земље Западног Балкана могле у већој мери искористити шансе које пружа либерализација са тржиштем ЕУ, а која је успостављена ССП-ом.

Сагледавајући компаративне предности пољопривредно-прехрамбених производа земаља Западног Балкана уочава се да све земље поседују компаративне предности на међународном тржишту, изузев Албаније. Највећи ниво компаративних предности овог сектора поседује Србија, а следи је БЈР Македонија. Најнеповољнија ситуација по питању компаративних предности пољопривредно-прехрамбених производа је у Албанији, која у већини година не остварује задовољавајући ниво компаративних предности у извозу ових производа на међународно тржиште. С обзиром на сличну трговинску структуру са земљама ЕУ, највећи ниво откривених компаративних предности земље Западног Балкана остварују управо на тржишту ЕУ. Додатно, анализом интра-индустријске специјализације може се уочити да је присутна специјализација у спољнотрговинској размени пољопривредно-прехрамбених производима, што указује на висок ниво интеграције тржишта ових производа са светским тржиштем.

Упркос значајној интензификацији спољнотрговинске размене под утицајем постигнуте либерализације, те постојања компаративних предности пољопривредно-прехрамбених производа на међународном тржишту и добре интегрисаности тржишта ових производа, истраживањем су уочени и бројни проблеми пољопривредно-прехрамбених производа, чије отклањање ће бити кључно за постизање бољих конкурентских позиција на међународном тржишту. Наиме, технолошки ниво аграрног сектора земаља Западног Балкана је на нижем нивоу, што је последица недовољно иновираних производне структуре, а асортимент и расни састав стоке је доста застарео, те је због тога неопходно радити на трансферу знања у ову област. Такође, прерада на самом пољопривредном газдинству је врло мало заступљена, а овакав вид додавања вредности производу засигурно би утицао на унапређење положаја пољопривредних газдинстава. Управо због тога, а у циљу унапређења производних перформанси пољопривреде, мерама пољопривредне политике је потребно подстицати интензивнију пољопривредну производњу, која даље има за циљ стварање боље основе за развој прехрамбене индустрије. Унапређење конкурентности неће бити могуће без прилагођавања високим и све више растућим захтевима развијеног тржишта ЕУ. Имајући у виду

неповољну структуру поседа у свим земљама Западног Балкана, где преовладавају мала пољопривредна газдинства, наступ произвођача на тржишту ЕУ је веома отежан. Због тога све ове земље имају за циљ да током пред-приступних преговора за чланство у ЕУ обезбеде што бољу позицију за своје пољопривредне произвођаче, али и да предузму неопходне кораке у правцу повећања нивоа конкурентности на будућем заједничком тржишту ЕУ. Круцијалан задатак биће управо јачање институционалних капацитета за боље организовање малих пољопривредних произвођача

Резултати истраживања, кроз успешно тестирање постављене главне истраживачке хипотезе, указују на то да интеграциони процеси доминантно мењају динамику, регионалну усмереност и структуру спољнотрговинске размене пољопривредно-прехрамбених производа у земљама Западног Балкана, те је главна хипотеза потврђена. Помоћне хипотезе су такође потврђене, с обзиром на то да је истраживање јасно показало да производне перформансе пољопривреде земаља Западног Балкана јасно заостају за земљама ЕУ, што утиче и на јаз у извозним потенцијалима ових земаља. Такође, либерализација трговине земаља Западног Балкана значајно је утицала на обликовање нивоа компаративних предности пољопривредно-прехрамбених производа на међународном тржишту.

Резултати истраживања указују и на практичан допринос трговинских споразума размени пољопривредно-прехрамбених производа, као и промене нивоа компаративних предности и интеграције појединих сегмената овог сектора, што је значајно како са макроекономског, тако и са микроекономског аспекта. Имајући у виду чињеницу да либерализација истовремено представља и претњу за пољопривредно-прехрамбени сектор, резултати истраживања могу да указују на сегменте овог сектора у оквиру којих је потребно уложити додатне напоре који би водили ка унапређењу конкурентности. Резултати истраживања могли би да буду од користи и креаторима пољопривредне политике, у смислу делотворније подршке пољопривредно-прехрамбеном сектору, која би допринела „фаворизовању“ домаћих произвођача, а истовремено утицала на повећање конкурентности на међународном тржишту. Будућа истраживања могуће је усмерити ка детаљнијем сагледавању конкурентских позиција појединих сегмената пољопривредно-прехрамбених производа, те анализи фактора који утичу на промене конкурентности пољопривредно-прехрамбених производа како на међународном, тако и на регионалном и тржишту земаља ЕУ.

Литература

- Agricultural Policy Plus (APP) South Eastern Europe (2018). База података. Преузето 10.6.2018. ca: <http://app.seerural.org/agricultural-statistics/>
- Ajmani, V. (2009). *Applied econometrics using the SAS system*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Anderson, J., van Wincoop, E. (2003). Gravity with gravitas: a solution to the border puzzle. *American Economic Review*, 93(1), 170-192.
- ARCOTRASS. (2006). *Study on the State of Agriculture in Five Applicant Countries - Synthesis Report*. Преузето 15.1.2018. ca: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/external-studies/2006/applicant/synthesis_en.pdf
- Baier, L. S., Bergstrand, H. J. (2007). Do Free Trade Agreements actually increase members' international trade? *Journal of International Economics*, 71(1), 72-95.
- Bajramovic, N., Bogdanov, N., Butkovic, J., Dimitrievski, D., Erjavec, E., Gjerci, G., . . . Zhllima, A. (2016). *Analysis of the agricultural and rural development policies of the Western Balkan countries*. Publications Office of the European Union.
- Bajramović, S., Nikolić, A., Butković, J. (2014). *Agriculture and Agricultural Policy in Bosnia and Herzegovina*. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe (73-94)*. Budapest: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
- Bajramović, S., Ognjenović, D., Nikolić, A. (2010). *Review of Agriculture and Agricultural Policy in Bosnia and Herzegovina*. In T. Volk (Ed.), *Agriculture in the Western Balkan Countries (63-92)*. Halle: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO).
- Balance, R., Forstner, H., Murray, T. (1987). Consistency Test of Alternative measures of Comparative Advantage. *The Review of Economics and Statistics*, 69(1), 157-169.
- Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 33(2), 99-123.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. New York: John Wiley and Sons.
- Begović, S. (2011). The Effect of Free Trade Agreements on Bilateral Trade Flows: The Case of Cefta. *Zagreb International Review of Economics and Business*, 14(2), 51-56.

- Bergstrand, J. (1985). The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence. *Review of Economics and Statistics*, 67(3), 474-481.
- Bergstrand, J. (1989). The Generalized Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence. *Review of Economics and Statistics*, 71(1), 143-153.
- Bhawsar, P., Chattopadhyay, U. (2015). Competitiveness: review, reflections and directions. *Glob Bus Rev*, 16(4), 665-679.
- Bielik, P., Smutka, L., Svatoš, M., Hupkova, D. (2013). Czech and Slovak agricultural foreign trade - two decades after the dissolution. *Agric. Econ. - Czech*, 59(4), 441-453.
- Birovljev, J., Đokić, D., Matkovski, B., Kleut, Ž. (2017). Economic performances of agriculture of CEFTA and former CEFTA countries. *Economics of Agriculture*, 64(4), 1413-1424.
- Bjelić, P. (2014). Building Competitiveness and Increasing Trade Potential in the Western Balkans: Policy Making in Preparing for European Integration. In V. Bojčić-Dzelilović, M. Thomas (Ed.), *Public Policy Reform in the Western Balkans: Case Studies of Actors, Networks and Coalitions* (69-89). Netherlands: Springer Science and Business Media B.V.
- Bjelić, P., Dragutinović-Mitrović, R., Popović-Petrović, I. (2013). Administrative Barriers to Trade as Predominant Non-tariff Barriers in the Western Balkan Trade. *International Conference on International Trade and Investment (ICITI)* (1-26). Mauritius: University of Mauritius and World Trade Organization.
- Bogdanov, N., Božić, D. (2010). Review of Agriculture and Agricultural Policy in Serbia. In T. Volk (Ed.), *Agriculture in the Western Balkan Countries* (189-218). Halle: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO).
- Bogdanov, N., Rodić, V. (2014). Agriculture and Agricultural Policy in Serbia. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe* (153-171). Budapest: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
- Bojnec, F., Ferto, I. (2010). Southeastern European Agrofood Trade Specialization. *Eastern European Economics*, 48(3), 22-51.
- Bojnec, S., Ferto, I. (2009). Agro-food trade competitiveness of Central European and Balkan countries. *Food Policy*, 34, 417-425.
- Bojnec, S., Majkovič, D., Turk, J. (2005). Trade Types in Slovenian Primary and Processed agricultural trade. XI EAAE Congress The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System. Copenhagen: European Association of Agricultural Economists.
- Bojnec, Š., Ferto, I. (2017). The duration of global agri-food export competitiveness. *British Food Journal*, 119(6), 1378-1393.

- Božić, D., Nikolić, M. (2013a). Regional Analysis of Agricultural and Food Trade of Serbia. In D. Tomić, M. Ševarlić, K. Lovre, S. Zekić (Ed.), *Challenges for the Global Agricultural Trade Regime After Doha (83-98)*. Belgrade: Serbian Association of Agricultural Economists, Faculty of Economics in Subotica.
- Božić, D., Nikolić, M. (2013b). Significance and comparative advantage of agrarian sector in Serbian foreign trade. In N. Bogdanov, S. Stevanović (Ed.), *Agriculture and Rural Development - Challenges of Transition and Integration (13-31)*. Belgrade: Faculty of Agriculture, University of Belgrade.
- Braha, K., Qineti, A., Ibrahim, S., Imeri, A. (2015). Trade and integration: A gravity model of trade for selected EU candidate countries. *International Conference of Agricultural Economists: Agriculture in an Interconnected World*. Milan: International Association of Agricultural Economists.
- Brankov, T., Lovre, I. (2017). Food security in the Former Yugoslav Republics. *Economics of Agriculture*, 64(2), 701-721.
- Brans, J., Mareschal, B., Vincke, P. (1984). PROMETHEE: A new family of outranking methods in multicriteria analysis. ULB: Université Libre de Bruxelles.
- Brooks, J., Matthews, A. (2015). Trade dimensions of food security. *OECD food, agriculture and fisheries papers*, 77.
- Cameron, A., Trivedi, P. (2005). *Microeconomics: Methods and applications*. New York: Cambridge University Press.
- Cela, R., Marku, S., Imami, D. (2010). Review of Agriculture and Agricultural Policy in Albania. In T. Volk (Ed.), *Agriculture in the Western Balkan Countries (37-62)*. Halle: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO).
- Crescimanno, M., Galati, A., Bal, T. (2014). The role of the economic crisis on the competitiveness of the agri-food sector in the main Mediterranean countries. *Agric. Econ. - Czech*, 60(2), 49-64.
- Cungu, A., Swinnen, J. (1999). Albania's Radical Agrarian Reform. *Economic Development and Cultural Change*, 47(3), 605-619.
- Dabrowski, M., Myachenkova, Y. (2018). The Western Balkans on the road to the European Union. *Bruegel Policy Contribution (4)*.
- Dimitrievski, D., Georgiev, N., Simonovska, A. (2010). Review of Agriculture and Agricultural Policy in FYR Macedonia. In T. Volk (Ed.), *Agriculture in the Western Balkan Countries (145-164)*. Halle: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO).
- Dimitrievski, D., Kotevska, A., Janeska Stamenkovska, I., Tuna, E., Nacka, M. (2014). Agriculture and Agricultural Policy in the Former Yugoslav Republic of Macedonia. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European*

- Integration in Southeastern Europe (121-134). Budapest: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Dragutinović-Mitrović, R., Bjelić, P. (2013). International competitiveness and asymmetry in trade regime in the EU integration: Evidence from Western Balkans. In Ž. Mrnjavac, V. Muštra (Ed.), Tenth International Conference: Challenges for Europe: The Quest for New Competitiveness (55-70). Split: Faculty of Economics, University of Split.
- Dragutinović-Mitrović, R., Bjelić, P. (2015). Trade regimes and bilateral trade in the EU enlargement process: Focus on the Western Balkans. *Acta Oeconomica*, 65(2), 249-270.
- Eberlin, R., Ludvig, K., Dzimrevska, I., Spasovska, K., Erjavec, E. (2014). Objectives and approach. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural policy and European integration in Southeastern Europe* (3-8). Budapest: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
- Egger, P. (2002). An econometric view on the estimation of gravity models and calculation of trade potentials. *The World Economy*, 25(2), 297-321.
- Erjavec, E. (2007). The EU Common Agricultural Policy and Western Balkans integration process and tasks. In D. Tomić, M. Ševarlić (Ed.), 100th Seminar of the EAAE, *Development of agriculture and rural areas in Central and Eastern Europe* (51-62). Novi Sad: Serbian Association of Agricultural Economists.
- Erjavec, E., Mortensen, K., Volk, T., Rednak, M., Eberlin, R., Ludvig, K. (2014). Gap analysis and recommendations. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe* (39-60). Budapest: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
- Erjavec, E., Volk, T., Rednak, M. (2016). State of the art and trends of agricultural policy in EU acceding countries from the Western Balkan. In T. Volk, E. Erjavec, P. Ciaian Sergio Gomez y Paloma (Ed.), *Analysis of the agricultural and rural development policies of the Western Balkan countries* (7-35). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission (2013a). Overview of CAP reform 2014-2020. Преузето 28.9.2014. ca: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf
- European Commission (2013b). Rural Development in the EU. Преузето 15.10.2014. ca: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf
- European Commission (2018). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced Eu engagement with the Western Balkans. Преузето 14.11.2018. ca:

- https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf
- Ferto, I., Hubbard, L. (2003). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness in Hungarian Agri-Food Sectors. *The World Economy*, 26(2), 247-259.
- Food and Agriculture Organization (FAO) (2003). Trade reforms and food security - conceptualizing the linkages. Rome: FAO.
- Food and Agriculture Organization (FAO) (2013). The state of food insecurity in the world: the multiple dimensions of food security. Rome: FAO.
- Food and Agriculture Organization (FAO) (2015). The state of food insecurity in the world: the multiple dimensions of food security. Rome: FAO.
- Food and Agriculture Organization (FAO) (2018). База података. Преузето 10.9.2018. са: <http://faostat.fao.org/>
- Gajić, M., Zekić, S. (2013). Development characteristics of agricultural sector in Serbia. In D. Škorić, D. Tomić, V. Popović (Ed.), *Agri-food sector in Serbia (73-89)*. Belgrade: Serbian Association of Agricultural Economists; Serbian Academy of Sciences and Arts - Board for Village.
- Global Food Security Index (GFSI) (2018). База података. Преузето 10.8.2018. са: <https://foodsecurityindex.eiu.com/>
- Grant, J.H., Lambert D. M. (2005). Regionalism in World Agricultural Trade: Lessons From Gravity Model Estimation. The American Agricultural Economics Association Annual Meeting, Rhode Island: American Agricultural Economics Association.
- Grant, J.H., Lambert, D. M. (2008). Do Regional Trade Agreements Increase Members' Agricultural Trade? *The American Journal of Agricultural Economics*, 90(3), 765-782.
- Greene, W. (2012). *Econometric analysis*. New Jersey: Pearson Education, Inc. publishing as Prentice Hall.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Grubel, H., Lloyd, P. (1975). *Intra-Industry Trade: The theory and measurement of international trade in differentiated product*. Wiley, London: MacMillan.
- Hamilton, C., Winters, A. (1992). Opening Up International Trade with Eastern Europe. *Economic Policy*, 14, 77-109.
- Helpman, E. (1987). Imperfect Competition and International Trade: Evidence from Fourteen Industrial Countries. *Journal of the Japanese and International Economies*, 1, 62-81.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of panel data*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ignjatijević, S., Čavlin, M., Đorđević, D. (2014). Measurement of comparative advantages of processed food sector of Serbia in the increasing the export. *Economics of Agriculture*, 61(3), 677-693.
- Ignjatijević, S., Matijašević, J., Milojević, I. (2014). Revealed comparative advantages and competitiveness of the processed food sector for the Danube countries. *Custosagroecocio*, 10(3), 256-281.
- Ignjatijević, S., Milojević, I. (2012). Competitive Food Production as a Stimulus to Economic Development in Serbia. In D. Cvijanović, J. Subić, A. Vasile (Ed.), *Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region - preservation of rural values (1496-1512)*. Belgrade: Institute of Agricultural Economics.
- Jambor, A., Babu, S. (2016). *Competitiveness of Global Agriculture*. Cham: Springer International Publishing.
- Klevmarken, N. (1989). Panel studies: What can we learn from them? Introduction, *European Economic Review*, 33, 523–529.
- Klimczak, L. (2014). The gravity model as a tool for the international trade analysis - a case study of the Western Balkans. In M. Papież, S. Śmiech (Ed.), *8th Professor Aleksander Zelias International Conference on Modeling and Forecasting of Socio-Economic Phenomena*, (67-76). Zakopane: Foundation of the Cracow University of Economics.
- Lafay, G. (1992). *The measurement of revealed comparative advantages. International Trade Modeling*. London: Chapman and Hill.
- Latruffe, L. (2010). *Competitiveness, Productivity and Efficiency in the Agricultural and Agri-Food Sectors*. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers.
- Linneman, H. (1966). *An econometric study of world trade flows*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Lovre, K. (2013). Policy of Support to Agriculture and Rural Development. In D. Škorić, D. Tomić, V. Popović (Ed.), *Agri-food Sector in Serbia - State and Challenges (233-258)*. Belgrade: Serbian Association of Agricultural Economists; Serbian Academy of Sciences and Arts - Board for Village.
- Lovre, K. (2016). Technical change in agricultural development of the Western Balkan countries. In D. Tomić, K. Lovre, J. Subić, M. Ševarlić (Ed.), *152nd EAAE Seminar - Emerging technologies and the development of agriculture (1-14)*. Novi Sad: Serbian Association of Agricultural Economists, Faculty of Economics in Subotica, Institute of Agricultural Economics.
- Lovre, K., Papić Brankov, T. (2015). The Supermarket Revolution in the Balkan Countries: The Case of Serbia. *Agroeconomia Croatica*, 1(1), 1-10.

- Maertens, M., Swinnen, J. (2015). Agricultural trade and development: a value chain perspective. WTO working paper ERSD-2015-04.
- Marković, B., Marković, M. (2010). Review of Agriculture and Agricultural Policy in Montenegro. In T. Volk (Ed.), *Agriculture in the Western Balkan Countries* (165-188). Halle: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO).
- Marković, M. (2014). Agriculture and Agricultural Policy in Montenegro. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe* (135-152). Budapest: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Matkovski, B., Djokic, D., Zekić, S. (2016). Export performances of agricultural sector of the Western Balkan countries. In D. Tomić, K. Lovre, J. Subić, M. Ševarlić (Ed.), *152nd EAAE Seminar - Emerging Technologies and the development of agriculture* (294-303). Novi Sad: Serbian Association of Agricultural Economists, Faculty of Economics in Subotica, Institute of Agricultural Economics.
- Matkovski, B., Lovre, K., Zekić, S. (2017). The foreign trade liberalization and export of agri-food products of Serbia. *Agric. Econ. - Czech*, 63(7), 331-345.
- Matkovski, B., Zekić, S. (2018). Potentials of foreign trade of meat and meat products of Serbia on the international market. In J. Subić, B. Kuzman, A. Vasile (Ed.), *Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region - support programs for the improvement of agricultural and rural development* (71-86). Belgrade: Institute of Agricultural Economics.
- Matkovski, B., Zekić, S., Savić, M., Radovanov, B. (2018). Trade of agri-food products in the EU enlargement process: Evidence from the Southeastern Europe. *Agric. Econ. - Czech*, 64(8), 357-366.
- Matthews, A. (2013). *Greening CAP payments*. Dublin: The Institute of International and European Affairs.
- Michele, T. (2011). *Free trade agreements in Western Balkans: CEFTA's achievements and problems*. Bologna: Portal on Central Eastern and Balkan Europe.
- Mikuš, O. (2014). Agriculture and Agricultural Policy in Croatia. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe* (95-106). Budapest: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Mikuš, O., Mesić, Ž., Cerjak, M. (2010). Review of Agriculture and Agricultural Policy in Croatia. In T. Volk (Ed.), *Agriculture in the Western Balkan Countries* (93-122). Halle: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO).

- Mizik, T., Meyers, W. (2013). The possible effects of the EU accession on the Western Balkans agricultural trade. *Economics of Agriculture*, 60(4), 857-865.
- Nastić, V. (2013). Application of gravity model for analysis of Bosnia and Herzegovina export. *Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo* (7), 123-136.
- Nikolić, A., Bajramović, S., Ognjenović, D., Lalić, D., Uzunović, M. (2011). SEE trade liberalization - new opportunity for B&H agribusiness? *British Food Journal*, 113(1), 78-95.
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (1992). *Programme on technology and the economy*. Paris: OECD.
- Paarlberg, R. (2013). *Food politics: what everyone needs to know*. Oxford: Oxford University Press.
- Papazoglou, C., Pentecost, E., Marques, H. (2006). A Gravity Model Forecast of the Potential Trade Effects of EU Enlargement: Lessons from 2004 and Path-Dependency in Integration. *The World Economy*, 29(8), 1077-1089.
- Papić Brankov, T., Milovanović, M. (2015). Measuring food security in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 62(3), 801-812.
- Pass, T. (2000). *Gravity approach for modeling trade flows between Estonia and the main trading partners*. Tartu: Tartu University Press.
- Rednak, M., Volk, T., Erjavec, E. (2013). A tool for uniform classification and analyses of budgetary support to agriculture for the EU accession countries. *Agricultural Economics Review*, 14(1), 76-96.
- Smutka, L., Svatoš, M., Tomšik, K., Sergienko, O. (2016). Foreign trade in agricultural products in Czech Republic. *Agric. Econ. - Czech*, 62(1), 9-25.
- Stojanović, Ž., Dragutinović-Mitrović, R., Popović-Petrović, I. (2013). Serbia's food trade competitiveness and PTAs in the EU integration process. In D. Tomić, M. Ševarlić, K. Lovre, S. Zekić (Ed.), *Challenges for the Global Agricultural Trade Regime After Doha* (299-310). Belgrade: Serbian Association of Agricultural Economists, Faculty of Economics in Subotica.
- Teqia, Z., Beka, I., Shkreli, E. (2000). *Albanian Agriculture: Dramatic Changes from a very Centralized Economy to Free Market: A Strategy for Future Development*. *New Medit*, 11(1), 21-29.
- Tinbergen, J. (1962). *An Analysis of World Trade Flows*. New York.
- Tomić, D., Njegovan, Z. (2013). Agriculture of the Western Balkan countries in globalisation and liberalisation processes. In D. Škorić, D. Tomić, V. Popović (Ed.), *Agri-food Sector in Serbia - State and Challenges* (9-30). Belgrade: Serbian Association of Agricultural Economists; Serbian Academy of Sciences and Arts - Board for Village.

- Torok, A., Jambor, A. (2013). Agri-food trade of the new member states since EU accession. *Agric. Econ. – Czech*, 59(3), 101-112.
- Toševska-Trpčevska, K., Tevdovski, D. (2014). Measuring the Effects of Customs and Administrative Procedures on Trade: Gravity Model for South-Eastern Europe. *Croatian Economic Survey*, 16(1), 109-127.
- Trivić, J., Klimczak, L. (2015). The determinants of intra-regional trade in the Western Balkans. *Proceedings of Rijeka Faculty of Economics*, 33(1), 37-66.
- Tuna, E., Georgiev, N., Nacka, M. (2013). Competitiveness analysis of the tobacco sub-sector in the Republic of Macedonia. *Agroeconomia Croatica*, 3(1), 53-60.
- UN Comtrade (2018). База података. Преузето 6.6.2018. са: <http://comtrade.un.org>
- Utkulu, U., Seymen, D. (2004). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: Evidence for Turkey vis-a-vis the EU/15. *European Trade Study Group 6th Annual Conference, ETSG 2004*. Nottingham.
- Volk, T., Rednak, M., Erjavec, E. (2012). Western Balkans agriculture and European integration: unused potential and policy failures? *Post-Communist Economies*, 24(1), 111-123.
- Volk, T., Rednak, M., Erjavec, E. (2014). Cross Country Analysis of agriculture and Agricultural Policy of Southeastern European Countries in Comparison with the European Union. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe* (9-38). Budapest: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Vollrath, T. (1991). A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of revealed comparative advantage. *Weltwirtschaftliches*, 130(2), 265-279.
- World Bank (1986). *World Development Report*. Oxford University Press.
- World Bank (2008). *Western Balkan Integration and the EU - An Agenda for Trade and Growth*. Washington, D.C.
- World Economic Forum (WEF) (2015). *The global competitiveness report 2014-2015*. Geneva: WEF .
- World Trade Organization (WTO) (2018). *Trade Profiles 2018*. Преузето 8.7.2018. са: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/trade_profiles18_e.pdf
- Zekić, S., Gajić, M., Lovre, K. (2010). Production Performances in Agriculture of the Western Balkan Countries in the Transition process. *Technics Technologies Education Management*, 5(1), 100-105.
- Zekić, S., Kleut, Ž., Matkovski, B. (2017). Factor Analysis of key Indicators of Rural Development: Serbia vs EU-28. *Economic Annals*, 62(3), 107-120.
- Zekić, S., Matkovski, B. (2014). New CAP reform and Serbian agriculture. In D. Cvijanović, J. Subić, A. Vasile (Ed.), *Sustainable agriculture and rural development in terms of*

- Republic of Serbia strategic goals realization within Danube region (1095-1110). Belgrade: Institute of Agricultural Economics.
- Zekić, S., Matkovski, B. (2015). Trade analysis of Serbian agri-food products. In J. Subić, B. Kuzman, A. Vasile (Ed.), Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region - regional specificities (464-480). Belgrade: Institute of Agricultural Economics.
- Zekić, S., Matkovski, B., Đokić, D., Kleut, Ž. (2016). Competitiveness of Tobacco and Tobacco Products: The Case of Serbia. *Custosagroecocio*, 12(2), 191-211.
- Zhllima, E., Gjeci, G., Imami, D. (2014). Agriculture and Agricultural Policy in Albania. In T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (Ed.), *Agricultural Policy and European Integration* (61-72). Budapest: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Бировљев, Ј., Матковски, Б., Ћетковић, Б. (2015). Конкурентност пољопривредно-прехранбених производа Србије на тржишту земаља окружења. *Анали Економског факултета у Суботици*, 51(1), 61-78.
- Бјелић, П. (2012). Укључење Србије у јединствен спољнотрговински режим Европске уније. Хармонизација законодавства Републике Србије са правом Европске уније (456-472). Београд: Институт за међународну политику и привреду, Институт за упоредно право и Ханс Зајдел Фондација.
- Бјелић, П. (2015). Значај учлањења Србије у Светску трговинску организацију за процес преговора Србије са Европском унијом. Београд: Истраживачки покрет, Европски покрет у Србији.
- Бјелић, П. (2017). Зашто је СТО важна за ЕУ и светску трговину уопште? Београд: Центар за међународне и безбедносне послове - ISAC.
- Богданов, Н. (2015). Рурални развој и рурална политика. Београд: Пољопривредни факултет, Универзитет у Београду.
- Божић, Д., Богданов, Н., Шеварлић, М. (2011). Економика пољопривреде. Београд: Пољопривредни факултет, Универзитет у Београду.
- Гајић, М. (1998). Основни фондови и развој пољопривреде Србије, необјављена докторска дисертација. Суботица: Економски факултет.
- Драгутиновић-Митровић, Р. (2005). Ограничења гравитационог модела у економетријској анализи спољнотрговинске размене. *Економски анали*, 167(4), 77-106.
- Драгутиновић-Митровић, Р., Поповић-Петровић, И. (2013). Спољнотрговинска либерализација и извоз хране Србије: резултати гравитационог модела панела. *Економске теме*, 51(3), 441-464.

- Дунђеров, М., Тркуља, М., Гајић, М., Ловре, К. (1983). Аграрна политика Југославије и развој агроиндустријског комплекса. Суботица - Нови Сад: Економски факултет Суботица, Пољопривредни факултет Нови Сад.
- Европска комисија (2018). Званични сајт Европске комисије. Преузето 1.3.2018. са: <http://ec.europa.eu>
- Закић, З., Стојановић, Ж. (2008). Економика аграра. Београд: Економски факултет.
- Зекић, С. (2008). Реформа аграрних политика и реструктурирање пољопривреде земаља југоисточне Европе у процесу европских интеграција, необјављена докторска дисертација. Суботица: Економски факултет.
- Зекић, С., Гајић, М., Кресоја, М. (2012). Развојне перформансе аграрног сектора Србије у функцији превазилажења економско-финансијске кризе. Анали Економског факултета у Суботици, 48(27), 97-109.
- Зекић, С., Матковски, Б., Клеут, Ж. (2016). ИПАРД фондови у функцији развоја руралних подручја Србије. Економски хоризонти, 18(2), 169-180.
- Јовчић, М., Драгутиновић-Митровић, Р. (2011). Економетријски методи и модели. Београд: Универзитет у Београду - Економски факултет.
- Коестер, У., Зарић, В. (2009). Трговина пољопривредно-прехранбеним производима. Београд: Пољопривредни факултет.
- Кругман, П., Обстфелд, М. (2009). Међународна економија. Београд: Дата статус.
- Ловре, К., Кресоја, М. (2014). Економски одрази неолибералне политике цена пољопривредно-прехранбених производа у Србији. У С. Митић, Г. Огњанов (Ур.), Маркетинг прехранбених производа (11-26). Београд: Досије студио.
- Миловановић, М. (2016). Могући ефекти интеграције у ЕУ на пољопривреду Србије, необјављена докторска дисертација. Нови Сад: Пољопривредни факултет.
- Миловановић, М., Максимовић, Г., Јелић, В. (2011). Место пољопривреде Р. Србије у организацији ЦЕФТА. Агроекономика, 51-52, 183-189.
- Петровић, П. (2005). Структурне карактеристике робне размене Србије и Европске уније. Економски анали, 166, 109-128.
- Поповић, В., Грујић, Б. (2014). Робна и регионална структура извоза пољопривреде и прехранбене индустрије Србије. Агроекономика, 43(63-64), 1-11.
- Поповић, Р., Ђокић, Д., Јеремић, М. (2017). Задруге у пољопривреди Србије: између стварности и могућности. Анали Економског факултета у Суботици, 53(1), 43-56.
- Светска банка (2018). База података. Преузето 3.3.2018. са: <http://worldbank.org>
- Светска трговинска организација (СТО) (2015). Водич кроз Светску трговинску организацију. Београд: ISAC Fund, Центар за међународне и безбедносне послове.

Светска трговинска организација (СТО) (2018). Званични сајт СТО. Преузето 3.3.2018. са: <https://www.wto.org/>

Светски атлас (2018). Званични сајт Светски атлас. Преузето 3.3.2018. са: <http://www.worldatlas.com>

Стипетић, В. (1987). Пољопривреда и привредни развој. Загреб: Информатор.

ЦЕФТА Портал (2018). Званични сајт ЦЕФТА. Преузето 3.3.2018. са: <http://cefta.int>

Прилози

Прилог 1: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у Србији

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	3,03563	0,5070	2,68077	0,8903
Y_{jt}	0,887089	<0.0001***	-0,155749	0,8986
Y_{jt}/L_{jt}	0,264877	0,2616	1,75459	0,1599
R_{ij}	-1,83918	<0.0001***	-	-
G_{ij}	2,69271	0,0019***	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,0425827	0,8300	-0,223019	0,2797
SSP_{ijt}	0474118	<0.0001***	0,473395	<0.0001***
Хаусман тест	18,5181 (0,0009)		R ²	0,928489
<i>Breusch-Pagan</i> тест	1243 (0,0000)		<i>DW</i> тест	1,320586
Број опсервација	452		452	
МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	-12,5789	0,0097***	77,0484	0,0138*
Y_{jt}	0,816197	<0.0001***	-2,01115	0,0940*
Y_{jt}/L_{jt}	0,0720558	0,7365	3,49236	0,0036***
Y_{it}	1,0801	<0.0001***	-2,61149	0,0360**
Y_{it}/L_{it}	-0,722824	0,0008***	2,42634	0,0487**
R_{ij}	-1,91568	<0.0001***	-	-
G_{ij}	1,45573	0,0224**	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,22117	0,1530	0,034015	0,8318
SSP_{ijt}	0,523466	<0.0001***	0,470516	<0.0001***
Хаусман тест	30,0284 (0,0000)		R ²	0,911932
<i>Breusch-Pagan</i> тест	2386,63 (0,0000)		<i>DW</i> тест	1,139171
Број опсервација	890		890	

*, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Прилог 2: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у Босни и Херцеговини

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	4,66668	0,4704	-106,696	0,0166**
Y_{jt}	1,45136	<0,0001***	6,25773	0,0226**
Y_{jt}/L_{jt}	-0,152778	0,7279	-4,2898	0,1233
R_{ij}	-3,92829	<0,0001***	-	-
G_{ij}	1,67982	0,3493	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,954405	0,0108**	0,681994	0,0868*
SSP_{ijt}	0,283989	0,1142	0,166889	0,3783
Хаусман тест	11,253 (0,0235634)		R^2	0,868086
<i>Breusch-Pagan</i> тест	491,268 (0,0000)		<i>DW</i> тест	1,629851
Број опсервација	374		374	
МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	-16,783	0,0084***	92,7177	0,0198**
Y_{jt}	1,19395	<0,0001***	-0,390268	0,8108
Y_{jt}/L_{jt}	-0,826295	0,0209**	1,8083	0,2581
Y_{it}	1,37834	<0,0001***	-5,65673	0,002***
Y_{it}/L_{it}	-0,159705	0,6431	6,00323	<0,0001***
R_{ij}	-3,34054	<0,0001***	-	-
G_{ij}	1,50068	0,2061	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,385162	0,0908*	0,18638	0,4399
SSP_{ijt}	0,0707801	0,5657	-0,0424684	0,7448
Хаусман тест	28,0644 (0,0000)		R^2	0,902853
<i>Breusch-Pagan</i> тест	1426,41 (0,0000)		<i>DW</i> тест	1,501933
Број опсервација	807		807	

*, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Прилог 3: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у Хрватској

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	7,24607	0,1976	-77,591	0,0030***
Y_{jt}	0,965396	<0,000***	5,51037	0,0008***
Y_{jt}/L_{jt}	-0,752784	0,0230***	-4,9988	0,0034***
R_{ij}	-1,40373	0,0114**	-	-
G_{ij}	2,78573	0,0089**	-	-
$CEFTA_{ijt}$	1,03043	0,0002***	0,933845	0,0016***
SSP_{ijt}	-0,0462527	0,9205	0,158618	0,7680
Хаусман тест	12,7951 (0,0123218)		R^2	0,898191
<i>Breusch-Pagan</i> тест	1242,28 (0,000000)		<i>DW</i> тест	1,530418
Број опсервација	447		447	
МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	-7,6577	0,1783	164,68	<0,0001***
Y_{jt}	0,834177	<0,000***1	-1,55705	0,1914
Y_{jt}/L_{jt}	-0,838662	0,0044***	1,6703	0,1849
Y_{it}	0,998262	<0,0001***	-8,43873	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,401557	0,1790	9,06522	<0,0001***
R_{ij}	-1,61964	<0,0001***	-	-
G_{ij}	1,9141	0,0090***	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,777015	<0,0001***	0,421827	0,0225**
SSP_{ijt}	0,0603797	0,8404	-0,612022	0,0732*
Хаусман тест	78,2968 (0,000000)		R^2	0,921893
<i>Breusch-Pagan</i> тест	2524,4 (0,000000)		<i>DW</i> тест	1,440808
Број опсервација	891		891	

*, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Прилог 4: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у БЈР Македонији

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	12,6702	0,0021***	-39,8077	0,1256
Y_{jt}	0,973081	<0,0001***	2,21726	0,1696
Y_{jt}/L_{jt}	0,304308	0,2833	-0,302254	0,8537
R_{ij}	-3,64857	<0,0001***	-	-
G_{ij}	0,386205	0,7005	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,367397	0,1181	0,139764	0,5676
SSP_{ijt}	0,30765	0,3210	0,483784	0,1564
Хаусман тест	18,1267 (0,00117)		R ²	0,911816
<i>Breusch-Pagan</i> тест	809,683 (0,00000)		<i>DW</i> тест	0,983028
Број опсервација	387		387	
МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	-13,5551	0,0012***	-1,48957	0,9639
Y_{jt}	1,03128	<0,0001***	0,513263	0,7542
Y_{jt}/L_{jt}	-0,110968	0,6553	0,549174	0,7375
Y_{it}	1,13589	<0,0001***	-0,759215	0,6059
Y_{it}/L_{it}	-0,0877069	0,7202	1,88221	0,2000
R_{ij}	-3,18379	<0,0001***	-	-
G_{ij}	0,423259	0,5473	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,236277	0,1579	0,107915	0,5375
SSP_{ijt}	0,233639	0,2843	0,184339	0,4577
Хаусман тест	7,77348 (0,255173)		R ²	0,914282
<i>Breusch-Pagan</i> тест	2039,38 (0,00000)		<i>DW</i> тест	1,031751
Број опсервација	820		820	

*, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Прилог 5: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у Црној Гори

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	6,53216	0,2909	122,629	0,0194**
Y_{jt}	0,440813	0,0826*	-7,85953	0,0147**
Y_{jt}/L_{jt}	-0,0161728	0,9724	9,55011	0,0039***
R_{ij}	-0,886797	0,2116	-	-
G_{ij}	3,34567	0,0192**	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,524374	0,1910	0,0997941	0,8109
SSP_{ijt}	-0,204757	0,2678	0,0190544	0,9206
Хаусман тест	20,5349 (0,00039)		R ²	0,813456
<i>Breusch-Pagan</i> тест	327,714 (0,0000)		<i>DW</i> тест	1,352838
Број опсервација	283		283	
МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	-9,17142	0,1620	187,705	0,0009***
Y_{jt}	0,496849	0,0234**	-6,8001	0,0230**
Y_{jt}/L_{jt}	0,0838762	0,8373	7,84959	0,0088***
Y_{it}	1,15107	<0,0001***	-6,00511	0,0204**
Y_{it}/L_{it}	-0,413362	0,2770	6,42493	0,0131**
R_{ij}	-2,07552	<0,0001***	-	-
G_{ij}	1,95914	0,0710*	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,366451	0,1740	0,284268	0,3118
SSP_{ijt}	-0,0618274	0,5860	0,0817698	0,5016
Хаусман тест	16,9564 (0,00944)		R ²	0,867626
<i>Breusch-Pagan</i> тест	1125,03 (0,00000)		<i>DW</i> тест	1,171430
Број опсервација	665		665	

*, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Прилог 6: Оцена гравитационог модела пољопривредно-прехранбених производа у моделу фиксних и стохастичких ефеката у Албанији

МОДЕЛ ИЗВОЗА ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	8,22119	0,0988*	40,1659	0,4319
Y_{jt}	1,03695	<0,0001***	-3,04608	0,3372
Y_{jt}/L_{jt}	-0,0965915	0,7878	5,24943	0,1069
R_{ij}	-3,08604	<0,0001***	-	-
G_{ij}	1,20468	0,3172	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,336095	0,3704	-0,198877	0,6359
SSP_{ijt}	1,05982	<0,0001***	1,0317	<0,0001***
Хаусман тест	12,9065 (0,0117421)		R^2	0,799167
<i>Breusch-Pagan</i> тест	294,919 (0,00000)		<i>DW</i> тест	1,379372
Број опсервација	323		323	
МОДЕЛ БИЛАТЕРАЛНЕ РАЗМЕНЕ ПОЉОПРИВРЕДНО-ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА				
Регресор	Модел стохастичких ефеката		Модел фиксних ефеката	
	Коефицијент	<i>p</i> -вредност	Коефицијент	<i>p</i> -вредност
Константа	-14,3508	0,0056***	296,943	<0,0001***
Y_{jt}	0,901685	<0,0001***	-0,0418042	0,9875
Y_{jt}/L_{jt}	-0,890285	0,0040***	1,27874	0,6209
Y_{it}	1,37813	<0,0001***	-18,9306	<0,0001***
Y_{it}/L_{it}	-0,407709	0,1695	19,0388	<0,0001***
R_{ij}	-2,27796	<0,0001***	-	-
G_{ij}	1,1033	0,1835	-	-
$CEFTA_{ijt}$	0,409464	0,1044	-0,176816	0,5202
SSP_{ijt}	0,421223	0,0004***	0,276689	0,0190**
Хаусман тест	90,7198 (0,00000)		R^2	0,841427
<i>Breusch-Pagan</i> тест	669,47 (0,00000)		<i>DW</i> тест	1,294296
Број опсервација	709		709	

*, ** и *** ниво значајности од 10%, 5% и 1%, респективно.

Извор: Прорачун аутора

Прилог 7: Индекс интра-индустијске размене пољопривредно-прехранбених производа у Србији по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	86,45	75,75	76,62	85,45	66,42	60,90	69,17	68,59	72,72	69,00	70,74	61,25
00 Живе животиње	45,32	55,84	75,40	41,93	40,72	17,20	89,64	63,90	83,65	69,13	72,04	49,12
01 Месо и прераде од меса	63,24	36,31	41,98	71,04	81,72	83,16	98,38	89,10	86,93	88,70	97,45	98,82
02 Млечни производи и јаја	97,02	43,01	61,04	71,98	49,93	77,43	76,79	81,42	81,26	69,20	71,85	73,69
03 Рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих	7,85	9,16	7,37	12,84	13,55	12,46	7,82	8,32	11,32	16,44	13,22	34,35
04 Житарице и производи на бази житарица	36,90	29,95	32,11	39,02	21,21	16,35	23,23	18,52	26,55	24,36	24,67	20,96
05 Поврће и воће	76,01	74,09	72,11	82,43	69,72	63,53	65,05	70,10	63,95	59,45	57,85	54,07
06 Шећер, производи од шећера и мед	37,63	36,48	42,41	44,79	35,00	22,29	34,94	39,70	41,09	43,17	46,77	39,03
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	53,98	61,79	59,28	54,65	74,07	66,75	51,46	53,43	54,55	60,41	55,18	64,63
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	54,87	63,77	91,66	98,31	77,19	67,41	68,40	62,94	86,02	83,90	76,30	51,51
09 Разни производи за храну и прерађевине	64,66	90,58	86,74	80,92	98,27	99,95	85,43	87,28	96,60	99,32	90,14	91,47
1 ПИЋА И ДУВАН	64,40	82,86	94,98	83,36	63,76	66,89	83,77	78,40	79,56	68,34	67,63	67,82
11 Пића	73,94	75,73	69,10	61,10	48,99	46,23	54,93	55,76	55,63	57,71	64,55	62,61
12 Дуван и производи од дувана	8,34	24,01	52,55	67,53	98,06	93,15	67,30	83,45	90,20	79,72	69,85	70,42
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	96,36	93,98	80,52	74,73	80,61	94,76	84,78	89,11	86,90	92,72	93,93	61,64
21 Коже и крзно, сирови	21,01	11,25	22,98	50,95	69,47	71,18	77,11	95,25	88,36	90,92	83,76	87,95
22 Уљано семење и уљани плодови	92,00	77,44	65,85	61,97	65,26	89,65	60,83	85,82	68,41	81,22	84,28	34,21
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	36,70	29,57	31,76	27,74	35,74	84,00	90,32	74,38	83,13	90,05	83,54	63,73
29 Животињске и биљне сирове материје	78,27	77,43	62,90	66,48	84,96	80,63	86,36	81,05	85,88	93,47	75,06	99,01
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	64,91	87,77	60,85	57,23	53,61	42,54	36,59	41,32	53,06	54,71	50,09	36,88
41 Животињска уља и масти	58,80	92,00	87,59	59,93	58,98	72,33	84,27	61,89	65,35	72,32	60,14	80,64
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	50,87	88,60	54,88	51,26	46,65	36,66	32,16	35,93	48,75	46,99	44,83	32,82
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	79,14	82,01	94,94	99,77	88,80	95,98	66,34	62,14	63,96	80,05	93,56	70,02
УКУПНО	91,59	83,82	80,26	85,87	68,21	63,34	69,85	71,01	73,51	69,76	71,13	61,21

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Прилог 8: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у Босни и Херцеговини по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	20,79	25,11	27,15	28,60	33,27	36,40	35,02	35,34	36,80	35,59	42,19	45,91
00 Живе животиње	0,29	1,74	3,32	4,43	3,90	15,12	13,30	11,23	15,50	14,91	6,75	14,87
01 Месо и прераде од меса	15,20	16,29	27,13	33,18	31,24	35,10	35,65	38,02	29,41	36,25	62,22	54,11
02 Млечни производи и јаја	30,33	41,88	48,60	54,91	60,70	64,45	61,31	64,07	64,25	57,54	52,46	57,20
03 Рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих	38,98	49,27	48,85	51,69	55,64	55,38	47,97	40,35	37,75	30,13	39,64	39,77
04 Житарице и производи на бази житарица	18,76	18,45	15,57	17,06	27,26	28,99	19,67	23,78	32,28	35,73	38,27	50,35
05 Поврће и воће	36,03	44,82	47,19	44,37	57,26	60,02	59,82	51,09	56,17	56,09	65,01	68,97
06 Шећер, производи од шећера и мед	27,34	30,98	37,93	38,19	38,60	44,46	55,10	63,14	56,62	39,70	47,90	55,87
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	11,81	14,08	13,23	15,23	17,20	18,23	14,08	16,67	22,71	20,72	23,31	24,85
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	8,95	15,60	14,61	22,43	18,68	23,03	18,19	18,71	17,04	18,87	22,59	20,23
09 Разни производи за храну и прерађевине	10,54	11,38	19,19	20,21	15,73	15,36	16,46	14,67	17,21	19,64	17,90	17,26
1 ПИЋА И ДУВАН	11,58	13,76	12,94	14,73	21,56	20,93	22,41	22,94	26,08	25,06	25,82	29,73
11 Пића	12,72	12,83	12,96	14,44	18,87	20,01	22,55	21,85	22,94	23,11	22,88	27,70
12 Дуван и производи од дувана	9,49	15,62	12,89	15,34	26,96	22,84	22,08	25,84	35,49	32,25	36,56	36,93
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	83,73	76,67	68,99	51,12	53,20	60,83	72,02	68,33	75,34	67,03	70,62	72,40
21 Коже и крзно, сирови	55,82	92,98	88,09	95,65	70,45	95,23	93,70	98,86	89,66	99,36	76,70	73,28
22 Уљано семење и уљани плодови	3,47	5,55	3,37	4,00	4,04	2,91	6,76	4,42	6,80	11,57	6,40	7,71
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	52,16	36,68	59,40	9,66	33,71	34,95	24,52	26,82	14,64	18,67	17,49	13,52
29 Животињске и биљне сирове материје	23,59	27,87	27,25	37,75	25,58	30,48	36,30	43,00	48,27	44,32	43,05	42,68
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	45,50	44,32	56,76	57,38	66,00	76,00	61,14	63,31	76,96	81,51	86,88	85,42
41 Животињска уља и масти	0,99	0,00	0,00	0,23	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	50,23	48,39	61,81	63,98	73,12	82,77	67,73	71,85	82,71	85,88	92,30	94,31
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	0,63	6,68	9,64	1,02	1,70	2,82	3,29	1,39	2,79	7,86	5,59	3,53
УКУПНО	25,03	27,97	29,02	29,34	33,87	37,85	37,62	38,38	41,37	39,76	45,32	49,03

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Прилог 9: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у Хрватској по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	68,17	76,01	72,42	65,20	71,17	71,96	70,89	74,40	68,45	69,84	73,18	77,06
00 Живе животиње	3,41	6,38	18,73	20,09	12,49	26,35	48,77	63,88	72,67	77,86	62,84	82,01
01 Месо и прераде од меса	43,49	46,29	48,58	49,97	50,65	54,94	54,47	50,01	48,90	42,14	48,33	52,32
02 Млечни производи и јаја	64,87	66,88	70,28	67,53	75,89	65,84	63,82	66,10	46,43	41,00	47,96	51,78
03 Рибе, љускарци, мекушци и прерађевине од њих	95,49	79,24	88,39	96,47	76,75	86,11	81,84	84,44	77,62	79,89	77,43	82,16
04 Житарице и производи на бази житарица	55,82	77,05	91,50	66,23	97,31	95,21	81,70	98,82	92,38	84,42	93,74	98,91
05 Поврће и воће	23,03	22,68	26,77	26,24	26,15	32,61	32,35	35,85	27,68	36,90	35,12	39,81
06 Шећер, производи од шећера и мед	80,73	98,09	78,91	82,77	77,41	63,53	83,90	91,62	97,36	93,68	95,00	85,08
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	83,44	92,84	60,57	54,13	52,36	50,76	46,47	43,64	46,53	57,16	64,34	69,37
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	40,45	43,09	35,07	40,96	32,32	37,55	42,57	42,31	40,98	57,00	65,54	57,56
09 Разни производи за храну и прерађевине	98,21	94,28	93,99	96,27	97,98	98,57	98,93	97,46	94,52	93,17	92,34	91,52
1 ПИЋА И ДУВАН	80,58	83,07	87,43	88,33	88,58	84,45	92,78	92,36	98,88	93,82	89,33	90,88
11 Пића	78,03	88,01	85,81	96,57	98,79	94,84	99,08	92,40	98,81	92,38	91,84	89,47
12 Дуван и производи од дувана	34,11	46,47	46,74	63,61	73,62	71,57	81,95	92,30	94,85	96,89	83,43	94,27
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	52,57	54,11	67,47	75,31	91,06	86,27	94,62	93,47	89,10	97,39	78,83	78,53
21 Коже и крзно, сирови	82,44	87,14	89,66	46,06	46,43	50,86	62,35	58,36	64,40	73,28	81,44	75,64
22 Уљано семење и уљани плодови	72,56	62,07	87,94	75,70	32,30	67,69	27,63	33,25	37,40	44,52	27,30	24,63
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	17,54	28,32	40,65	36,97	20,99	23,73	24,31	46,52	23,86	72,23	85,92	94,39
29 Животињске и биљне сирове материје	26,46	27,03	30,79	30,03	32,02	32,36	42,35	38,75	44,71	48,64	52,41	57,28
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	54,25	50,25	53,63	46,04	46,98	53,64	40,67	28,78	29,40	42,03	45,27	67,14
41 Животињска уља и масти	20,19	28,81	37,79	43,57	37,15	61,47	57,87	50,75	56,47	65,31	62,65	59,59
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	60,08	50,16	52,83	43,05	46,80	50,51	34,01	20,96	22,07	35,25	37,40	62,75
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	42,51	61,10	62,57	65,41	54,37	66,11	63,48	71,09	76,07	97,24	82,42	68,57
УКУПНО	73,07	78,52	76,23	70,12	76,04	77,54	75,88	77,64	72,75	73,02	76,76	80,57

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

**Прилог 10: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехрамбених производа
у БЈР Македонији по годинама**

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	65,52	68,24	65,12	59,96	67,20	74,07	71,41	66,52	69,78	72,32	71,32	72,50
00 Живе животиње	10,84	6,12	31,69	80,66	43,26	46,78	62,98	96,13	89,37	66,67	96,82	32,59
01 Месо и прераде од меса	36,04	34,65	33,26	35,26	40,56	45,48	44,22	39,33	35,98	37,61	31,49	32,65
02 Млечни производи и јаја	44,52	34,34	29,75	25,69	26,74	30,66	32,53	33,49	27,87	34,81	43,53	34,85
03 Рибе, љускари, мекушци и прерађевине од њих	61,33	57,96	54,16	50,53	58,30	61,06	56,71	49,61	39,29	32,13	13,86	9,33
04 Житарице и производи на бази житарица	48,25	64,99	47,63	47,59	69,14	75,53	73,29	67,10	81,70	83,76	85,91	91,71
05 Поврће и воће	66,51	59,53	61,28	70,09	65,89	54,42	57,07	61,55	60,40	62,15	64,57	65,18
06 Шећер, производи од шећера и мед	51,43	28,95	34,73	33,43	35,90	30,12	29,17	29,05	34,22	37,88	36,64	32,06
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	35,55	36,59	37,97	30,87	31,05	32,96	30,89	29,81	31,58	32,22	31,50	33,03
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	3,23	3,42	1,59	3,27	6,41	4,24	13,92	8,54	11,01	9,07	8,44	9,44
09 Разни производи за храну и прерађевине	51,54	44,19	42,04	36,72	41,04	39,93	39,31	38,37	42,56	43,00	42,68	43,91
1 ПИЋА И ДУВАН	32,03	28,65	30,88	40,39	41,58	44,27	45,36	47,48	44,82	48,54	58,56	58,34
11 Пића	40,59	37,02	40,14	52,37	55,95	58,91	64,52	57,88	62,26	65,23	79,58	73,69
12 Дуван и производи од дувана	26,44	22,08	20,99	28,39	28,30	33,19	32,82	40,18	34,71	37,97	45,02	49,24
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	62,27	64,42	65,82	49,63	45,18	62,59	75,16	76,09	77,98	64,57	67,25	71,44
21 Коже и крзно, сирови	78,08	53,32	50,49	62,44	74,98	62,47	78,15	53,88	44,16	54,62	50,92	45,54
22 Уљано семење и уљани плодови	16,62	19,50	27,13	18,38	19,61	35,18	48,85	46,05	38,24	36,95	24,62	13,98
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	22,30	21,57	23,25	19,54	15,43	51,88	99,16	59,92	55,61	66,87	59,85	35,72
29 Животињске и биљне сирове материје	70,58	73,65	70,13	51,39	46,15	55,70	56,20	59,12	68,12	56,83	74,44	88,66
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	17,43	13,15	10,34	14,73	30,34	35,80	38,16	32,76	24,95	35,77	51,63	51,45
41 Животињска уља и масти	8,08	2,28	2,31	3,31	4,60	2,73	0,55	1,04	1,31	0,63	1,40	0,89
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	17,71	12,81	8,78	14,46	32,73	39,09	39,82	33,96	25,71	38,01	54,38	53,00
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	18,27	21,44	30,47	20,54	18,50	11,19	26,19	24,88	21,94	20,17	19,07	29,99
УКУПНО	88,99	92,86	85,76	76,87	83,71	88,50	86,29	82,79	87,21	85,87	82,11	85,15

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

**Прилог 11: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехрамбених производа
у Црној Гори по годинама**

СЕКТОР/ОДСЕК	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	12,78	8,99	9,45	11,12	13,82	14,48	14,44	14,64	26,29	12,98	12,98
00 Живе животиње	0,24	0,61	0,05	0,16	0,08	0,10	0,10	0,15	0,23	0,29	0,42
01 Месо и прераде од меса	9,06	10,72	11,95	13,51	12,69	13,14	15,16	17,35	50,48	19,63	19,61
02 Млечни производи и јаја	0,90	0,37	0,22	0,00	0,03	0,31	0,62	4,13	1,54	1,52	1,39
03 Рибе, љускари, мекушци и прерађевине од њих	22,62	12,82	5,96	21,00	9,36	3,47	0,57	0,18	0,52	0,05	1,22
04 Житарице и производи на бази житарица	11,87	4,99	5,88	9,46	10,30	12,70	18,27	13,77	13,20	16,26	22,09
05 Поврће и воће	49,32	31,03	30,81	31,07	43,60	39,63	33,09	33,81	29,52	22,14	20,90
06 Шећер, производи од шећера и мед	15,19	6,30	5,07	6,03	5,91	7,68	0,25	0,43	0,51	0,99	0,53
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	3,96	1,73	1,68	0,84	11,94	12,04	19,71	21,21	23,87	21,64	9,93
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	0,37	0,08	0,44	6,98	1,71	0,99	0,57	1,18	2,19	2,16	3,26
09 Разни производи за храну и прерађевине	2,18	4,38	8,51	11,49	22,30	33,34	22,36	12,86	8,61	1,71	2,81
1 ПИЋА И ДУВАН	73,28	58,66	48,41	49,10	49,82	51,73	56,29	54,60	56,33	57,40	48,42
11 Пића	79,11	68,52	60,05	62,42	62,44	61,44	60,64	52,76	53,86	56,00	51,91
12 Дуван и производи од дувана	15,17	14,84	5,20	6,61	1,53	5,13	32,35	61,65	66,07	63,43	29,82
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	89,20	89,62	64,08	60,39	87,44	88,88	97,27	93,64	78,56	65,89	63,50
21 Коже и крзно, сирови	1,03	0,00	0,02	3,56	4,09	0,00	48,44	29,38	24,50	0,00	0,00
22 Уљано семење и уљани плодови	1,63	0,00	10,59	4,89	0,00	0,01	0,01	4,07	0,00	0,80	2,12
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	29,96	13,69	73,42	68,23	84,08	26,90	32,35	58,02	31,28	83,32	62,91
29 Животињске и биљне сирове материје	18,87	10,80	4,77	9,39	7,60	8,20	9,64	17,39	11,43	5,64	19,38
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	6,24	1,99	2,62	4,57	18,60	17,55	33,73	27,23	61,14	8,64	7,95
41 Животињска уља и масти	28,83	33,65	30,20	21,53	81,79	85,85	89,91	99,78	70,97	83,09	87,86
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	5,29	0,87	0,63	1,46	13,40	12,69	25,86	18,40	37,79	2,80	2,39
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	6,37	1,19	16,59	37,30	18,60	25,39	85,69	90,28	15,49	19,45	16,60
УКУПНО	29,98	23,02	18,65	19,44	22,27	22,94	25,07	23,99	33,24	21,86	20,00

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Прилог 12: Индекс интра-индустријске размене пољопривредно-прехранбених производа у Албанији по годинама

СЕКТОР/ОДСЕК	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
0 ХРАНА И ЖИВЕ ЖИВОТИЊЕ	14,23	15,54	14,39	14,87	18,61	19,46	20,05	23,13	25,44	28,15	34,91	45,49
00 Живе животиње	15,75	8,53	4,91	3,63	2,60	3,47	6,13	5,88	5,63	0,00	4,69	5,91
01 Месо и прераде од меса	1,68	6,56	1,46	1,35	11,83	5,84	5,28	11,95	2,28	0,00	6,81	10,04
02 Млечни производи и јаја	7,77	1,67	20,37	24,50	15,03	19,74	16,63	30,27	7,53	0,02	11,72	10,70
03 Рибе, љускарџи, мекушци и прерађевине од њих	91,02	80,91	79,33	93,86	90,84	88,25	95,50	87,05	91,00	63,93	95,99	81,21
04 Житарице и производи на бази житарица	0,21	0,27	0,85	0,34	0,55	0,72	2,61	4,62	6,07	2,48	8,90	11,28
05 Поврће и воће	8,28	10,82	12,26	16,90	19,20	24,19	37,03	41,10	53,41	61,51	79,78	89,85
06 Шећер, производи од шећера и мед	0,11	0,55	0,68	0,29	0,66	0,84	2,09	1,96	1,51	0,37	0,66	1,97
07 Кафа, чај, какао, зачини и производи од њих	19,01	12,33	14,75	13,87	10,67	6,66	4,39	4,65	10,10	1,78	3,09	3,92
08 Сточна храна (осим жита у зрну)	15,86	4,84	26,70	23,11	24,96	31,71	24,98	25,74	26,48	0,00	6,54	3,58
09 Разни производи за храну и прерађевине	0,24	0,19	0,79	1,43	0,65	0,49	0,53	2,27	4,70	2,58	3,13	4,42
1 ПИЋА И ДУВАН	25,84	19,55	22,81	4,59	5,34	6,06	6,22	8,86	12,05	3,12	7,41	17,92
11 Пића	33,25	25,19	24,56	3,23	5,32	3,67	3,16	7,11	11,14	4,55	10,02	18,00
12 Дуван и производи од дувана	20,48	14,60	20,78	5,94	5,37	8,14	9,76	10,76	13,01	0,00	0,00	17,82
2 СИРОВЕ МАТЕРИЈЕ, НЕЈЕСТИВЕ, ОСИМ ГОРИВА	41,69	34,66	37,96	35,86	62,01	54,50	53,61	54,07	47,39	43,52	49,53	47,99
21 Коже и крзно, сирови	22,15	5,58	5,80	20,99	35,68	29,51	24,75	17,87	4,52	14,62	22,45	14,78
22 Уљано семење и уљани плодови	4,56	0,32	0,00	0,00	0,00	0,94	9,54	13,88	10,83	0,00	0,00	0,00
26 Свила, памук, јута, биљна текстилна влакна, вуна	61,44	70,02	92,25	42,69	45,44	51,66	36,48	79,34	85,95	0,00	0,00	14,38
29 Животињске и биљне сирове материје	37,92	41,42	45,77	37,68	68,38	61,96	57,56	64,39	58,03	49,94	51,50	50,74
4 ЖИВОТИЊСКА И БИЉНА УЉА, МАСТИ И ВОСКОВИ	1,70	2,88	4,34	0,95	1,57	3,70	7,06	8,74	8,01	0,00	0,05	9,97
41 Животињска уља и масти	0,00	2,11	0,84	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	21,55
42 Чврсте биљне масти и уља, сирове, рафинисане	1,87	2,61	4,59	0,84	1,81	4,16	7,78	9,43	8,36	0,00	0,05	9,87
43 Животињске и биљне уља и масти, прерађени	1,91	21,29	9,01	12,92	2,11	1,07	0,30	5,45	4,10	0,00	0,00	0,00
УКУПНО	22,98	23,01	22,29	19,80	19,81	21,09	23,74	26,39	29,41	30,75	37,21	46,16

Извор: Прорачун аутора на бази података UN Comtrade, 2018.

Табела скраћеница

APM	Agri-Policy Measures
APP	Agricultural Policy Plus
ATM	Аутономне трговинске мере
БДП	Бруто домаћи производ
БЈР Македонија	Бивша Југословенска Република Македонија
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
GLIT	Grubel-Lloyd intra-industry trade
GFSI	Global Food Security Index
ГМО	Генетички модификовани организми
DW	Durbin Watson
EAFRD	European Agrarian Fund for Rural Development
EAGGF	European Agricultural Guidance and Guarantee Fund
ЕФТА	Европско удружење слободне трговине
ЕУ	Европска унија
FAO	Food and Agriculture Organization
ИПА	Instrument for Pre-Accession Assistance
ИПАРА	Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development
LFI	Lafay Index
MFN	Most Favoured Nation
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development
POLS	Pooled Ordinary Least Squares Method
PROMETHEE	Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations

RXA	Relative Advantages of Export
RMA	Relative Advantages of Import
RTA	Relative Trade Advantage
RC	Revealed Competitiveness
RCA	Revealed Comparative Advantage
СМТК	Стандардна међународна трговинска класификација
СРЈ	Савезна Република Југославија
ССП	Споразум о стабилизацији и придруживању
СТО	Светска трговинска организација
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
URRA	Uruguay Round Agreement on Agriculture
ЦЕФТА	Central European Free Trade Agreement
CARDS	Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation
ЗПП	Заједничка пољопривредна политика
ЗУР	Земље у развоју
WEF	World Economic Forum
WLS	Weighted least squares